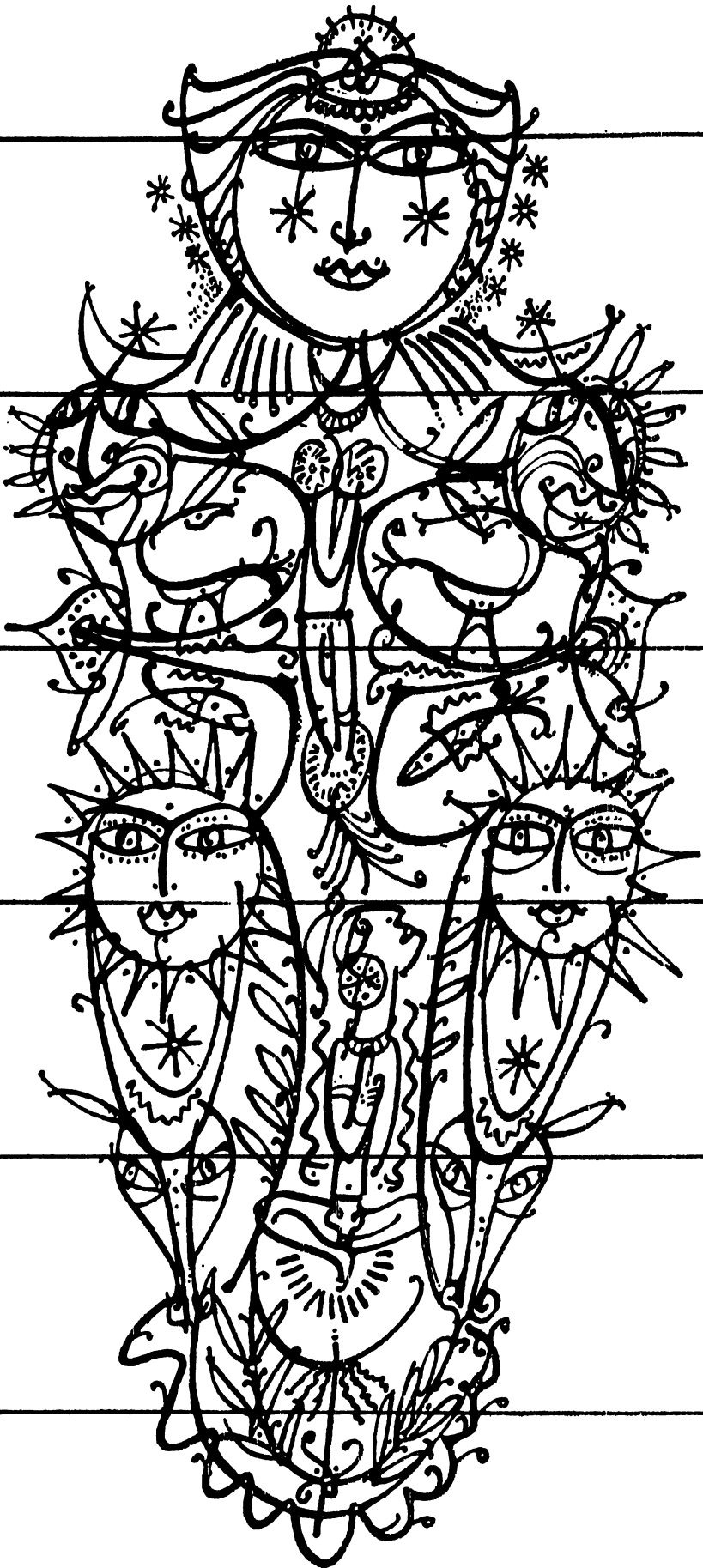

ГОЛОСИ
СТАРОДАВНЬОЇ
ІНДІЇ

*Антологія
давньоіндійської
літератури*

* ГОЛОСИ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ *

Антологія давньоіндійської літератури

*Упорядкування, переклад із санскриту
і примітки Павла РІТТЕРА*

Київ
Видавництво
художньої літератури «Дніпро»
1982

И (Инд)
Г61

*В антологии представлены
образцы древнейших памятников
словесности народов Индии —
гимны «Ригведы», «Атхарваведы»,
фрагменты великих эпосов
«Махабхарата» и «Рамаяна»,
буддийской литературы
(из книг «Дхаммапада»,
«Суттанипата», «Джатаки»),
а также санскритской классики
(произведения Калидасы и Бхартрихари).*

Передмова
Ігоря Серебрякова.

Стаття «Давня Індія та її література»
Олександра Білецького

Художнє оформлення
Рафаеля Масаутова.

ПРО «АНТОЛОГІЮ ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» П. Г. РІТТЕРА

Видатний український радянський індолог Павло Григорович Ріттер (1872—1939) залишив значну спадщину наукових праць по давньоіндійській літературі та перекладів із санскритського класичного письменства. Пропоновану тепер читачеві упорядковану ним антологію було підготовлено ще на початку 30-х років. Здійснюючи своє творче завдання — ознайомити українського читача з чудовим внеском народів Стародавньої Індії у скарбницю світової літератури,— П. Г. Ріттер зумів відібрати з величезних інколи за обсягом творів найяскравіші й найвиразніші їх частини і подати читачеві в науково точних, художньо досконалих перекладах. Саме тому створена ним антологія і досі зберігає своє значення.

Більше того, значення цієї роботи в наші дні зросло, оскільки вона знайомить українського читача з творіннями геніїв художньої творчості, народжених дружнім індійським народом. Таким чином, ця книжка служить великій справі — дружбі радянського й індійського народів, їх взаєморозумінню, взаємозбагаченню їхнього духовного життя. Годі казати, що народи обох країн зробили такий велетенський внесок у світову культуру, що без нього вона, звичайно, була б набагато бідніша.

Взаємозбагачення духовними скарбами почалося досить давно, і навряд чи можна відновити його початковий етап. Але роки незалежності Республіки Індія, розмах радянсько-індійських зв'язків у всіх сферах життя, в тому числі в культурі й літературі, розкрили перед народами обох країн невичерпні скарби, обмін якими робить людей вищими й чистішими духовно. Індійський читач сьогодні знає імена Пушкіна, Шевченка, Гоголя, Горького, Маяковського, Василевської, Островського та багатьох інших. А радянський читач відкриває нові імена і в індійській класиці, і в сучасній літературі народів Індії.

П. Г. Ріттер звернувся у своїй антології до трьох важливих розділів літературної спадщини народів Стародавньої Індії — до так званої ведійської літератури, до класичних епопей «Махабгарати» і «Рамаяни», до літературних пам'яток, пов'язаних з такою світовою релігією, як буддизм.

Ведійська література являє собою вельми розгалужений, на ведійському санскриті, комплекс найстародавніших із відомих нині пам'яток художньої словесності народів Індії, що склався в період з кінця другого тисячоліття до нашої ери приблизно до середини першого тисячоліття нашої ери. В центрі цього комплексу лежать чотири священні книги стародавніх індійців «Рігведа», «Яджурведа», «Самаведа» та «Атхарваведа», які містять у собі релігійні гімни та формули. Найважливіша і найстародавніша з них «Рігведа», що остаточно сформувалася до Х століття до нашої ери, мала й деяку кількість творів світської поезії, «Яджурведа» («Веда жертовних формул») і «Самаведа» («Веда мелодій») пристосовували гімни «Рігведи» до потреб ритуалу, «Атхарваведа» («Веда магічних заклинань») стоїть дещо осібно, оскільки зміст її пов'язаний не з офіційно визнаним культом, а з магією, знахарством та чаклунством.

В цілому веда можна вважати своєрідною антологією найдавнішої релігійної й світської поезії народів Індії. Серед гімнів «Рігведи» ми бачимо зразки лірики, епосу, драматургії, сатири, філософської поезії, що свідчить про високий рівень розвитку літератури. Всі вони подаються в антології П. Г. Ріттера. Так, власне, звертанням до богів є гімни «Рігведи» «До Агні», «До Вішну», «До Савітара», «До Парджаньї» та інші; драматичними діалогами — «Вішвамїтра і річки», «Пуруравас і Урваші», сатирами — «П'яний Індра», «Жаби», піснями — «Народна пісня при чавленні Соми» та «Гравець у кості» тощо. «Атхарваведа» поряд із заклинаннями містить чимало високопоетичних, у повному розумінні цього слова, творів, як, наприклад, включена до антології поема «До великої матері Землі». Як видно з ведійських гімнів, які ввійшли до антології, в них химерно переплітаються ідеї, пов'язані і з кочовим, скотарським, побутом, і з міською, хоча ще й примітивною, культурою.

Як мовиться в легенді, веда передавались усно з покоління в покоління і вже на початку першого тисячоліття нашої ери стали мало зрозумілими й потребували детальних коментарів. Навколо кожної веда з'являються спеціальні твори, в яких тлумачать зміст ведичних гімнів брахмани. Пояснюючи обряди, вони наводять як ілюстрацію численні легенди й сказання, які часто мають і самостійне значення. Так, у «Шатапатхабрахмані», пов'язаній з «Яджурведою», є вміщені в антології «Легенди про всесвітній потоп», «Пуруравас і Урваші».

Обидві вони мають величезну цінність для дослідника і для

читача. Якщо перша є цікавою паралеллю до біблійної легенди, то друга є подальшим розвитком сюжету, відомого вже у ведах, і згодом набула цілковито нової інтерпретації у відомій драмі Калідаси (V ст.) «Мужність Урваші». Це найбільший із самвада і з художнього погляду один з найцікавіших, оскільки сюжет його розвивається після «Шатапатхабрахмани» в «Катхаупанішаді», в коментарях Шадгурушиш'ї до «Сарванукрамані», у «Харіванші», «Вішнупурані», «Брихатдеваті», «Махабгараті» та «Катхасарітсагарі». Таким чином, розвиток сюжету можна простежити більше як за 2000 років. Сам по собі діалог, так само як і інші твори цього жанру ведійської літератури, уривчастий. В ньому розповідається, як цар Пуруравас, розшукавши свою дружину апсару — небесну діву Урваші, яка зникла після чотирьох років життя на землі, вмовляє її повернутись до нього. Діалог гострий, сповнений гіркоти і взаємних дорікань. Ото й усе, про що йдеться в діалозі. Зміст же легенди в «Шатапатхабрахмані» значно багатший.

Крім брахман, до ведійської літератури входять і такі жанри, як араньяки, що значно ширше розтлумачують ведичні гімни, і упанішади, своєрідні релігійно-філософські трактати, писані іноді прозою, а іноді — віршами. Проте серед них є й поетичні твори високого філософсько-ліричного звучання, як, наприклад, легенда про юного Начікету, який забажав пізнати таємницю смерті, долю людини після того, коли вона помре. Він випитує про все це бога смерті, і той, після тривалого опору, викладає йому, нарешті, вчення про переселення душ, що є центральною концепцією найважливіших індійських релігій. Начікета в своїх запитаннях торкається багатьох соціально-етичних проблем, породжених вже умовами розвинутого класового суспільства і в значній мірі співзвучних концепціям раннього буддизму.

Надзвичайно багатий і різноманітний світ індійської епіки. Перші зразки її подано в ведах та в різних жанрах ведичної літератури. Кожен з народів Стародавньої Індії мав свою власну епічну традицію, яка тією чи іншою мірою впливала на утворення місцевих літератур і котра відбилася в великих індійських епопеях «Махабгараті» й «Рамаяні». Ці два класичні епоси суттєво відрізняються один від одного насамперед своїми художніми особливостями. Перший являє собою зібрання великої кількості переказів, легенд, оповідей, загальним обрамленням для яких є епічне сказання про суперництво двох кровно зв'язаних один з одним родів — Кауравів та Панда-

вів,— і про жорстоку битву, яка й розв'язала це суперництво. Ось короткий зміст цього обрамлення:

Племена бгаратів, відомі ще з ведичних гімнів, ворогували з племенем трітсу. Після тривалої боротьби бгарати здобули перемогу й оволоділи землями трітсу на річці Джамні. Столицею бгаратів став Хастінапур (який лежав приблизно там, де тепер простягається сучасний Делі). В Хастінапурі управляла «місячна» династія. Коли змінилося сім поколінь, цар бгаратів із сьомого покоління одружився на дівчині з племені трітсу, і від цього шлюбу народився в них син, якого звали Куру,— він і заснував «сонячно-місячну» династію. Ця династія розділилась на роди — Каурави і Пандави, чвари між якими і стали предметом епічного сказання.

Цар Панду помер, залишивши п'ятьох синів. Оскільки вони були ще малими, замість них почав правити їхній дядько Дгрітараштра, який належав до роду Куру. Діти Панду і діти з роду Куру росли разом. Невдовзі діти Панду почали перевершувати Кауравів у воєнному мистецтві й доблесті. Кращим з них був Арджуна, третій брат, який чудово стріляв із лука.

Що більше вдосконалювались Пандави, то гостріше стали заздрити їм Каурави. І заздрості перетворились у зненависть. Трапилось так, що в війні із сусіднім племенем Пандави звершили багато подвигів, які принесли перемогу їх рідному племені, і Дгрітараштра призначив старшого з них своїм співправителем. Дурйодгана, старший син Дгрітараштри, охоплений злістю і заздрістю, домігся від батька вигнання Пандавів. Вирушили брати разом з матір'ю по Гангу і там, де води Джамни зливаються з водами Гангу, побудували дім. Підступні Каурави намагаються підпалити його, але Пандави розгадують їхній ганебний задум і рятуються втечею.

Пандави знаходять для себе притулок у країні панчалів. У той час цар цієї країни збирався видати заміж свою дочку Драупаді. Звідусіль збирались багатирі спробувати щастя свого. І Пандави теж прийшли на сваямвару — вибір нареченою жениха,— одягшись брахманами. Мешкали вони в убогій хатині гончаря і харчувались тим, що їм подадуть.

На сваямварі треба було натягнути могутній лук Друпаді і влучити в ціль. Тільки той, хто зробить це, може сподіватися стати чоловіком Драупаді, дочки царя Друпаді. Нікому з царів, що зібрались на сваямвару, навіть найсильнішому з Кауравів — Карні не пощастило натягнути лук. Тоді підвівся Арджуна — і підкорився лук його рукам, і стріла влучила в ціль. Драупаді вибрала його собі за чоловіка.

Тоді царі, розгнівані тим, що Друпادا і справді має намір віддати свою дочку заміж за брахмана, спробували було вбити царя, але Пандави прийшли йому на допомогу і захистили його. Довелося Карні та іншим Кауравам визнати себе переможеними. Проте затаїли вони гірку образу. Драупаді стала спільною дружиною для п'ятох Пандавів. Дгрітараштра помирився з племінниками й віддав їм половину царства.

Успішно воювали Пандави з сусідами, і їхнє царство зросло, а разом з тим зростали і заздрощі Кауравів. Підступний Дурйодгана запропонував старшому з братів — Юдгіштхірі зіграти в кості, і той так увійшов в азарт, що не зміг розгадати шахрайства і програв не лише царство, а й своїх братів і навіть Драупаді. Торжествуючи, Дурйодгана оголосив Пандавів своїми рабами, проте за них заступився Дгрітараштра, який звелів повернути їм свободу. Але за умовами гри їх позбавляють царства і відсилають у вигнання на тринадцять років. Дгрітараштра обіцяв повернути їм царство, якщо останній рік вони зуміють прожити на батьківщині невідомими.

Довгих дванадцять літ проводять Пандави на чужині і здійснюють численні подвиги. Настає тринадцятий рік, і брати стають на службу до царя Вірати: один з них називає себе вчителем гри в кості, другий — кухарем, третій — вчителем танців, четвертий — конюхом, п'ятий — пастухом, а Драупаді стала прислужувати цариці. Якось на пастухів царя Вірати напали Каурави й зайняли стада гладких корів. Кинувся Арджуна за ними в погоню, розгромив викрадачів і повернув назад живе багатство царя Вірати. Важко було приховати доблесть Арджуни — і розкрилося, що в Вірати служили саме Пандави. Але тринадцятий рік уже закінчувався, і брати поставили вимогу, щоб Дгрітараштра виконав обіцянку. Дурйодгана, однак, примусив Дгрітараштру відмовитись від свого слова. От саме тоді в Пандавів не було іншого виходу — тільки силою могли вони повернути своє царство. Обидві сторони збирали союзників з усіх кінців країни. Почалася жорстока битва. Тривала вона вісімнадцять днів і закінчилась перемогою Пандавів.

Знову в стольному місті Хастінапурі правив цар із роду Пандавів — Юдгіштхіра. Але оскільки Юдгіштхіра вважає себе винним у загибелі багатьох родичів, він збирається піти в ліс і покутувати вину. До нього приходить В'яса, легендарний автор «Махабгарати», і радить йому вчинити ашвамеду, тобто принести в жертву коня. Таке жертвоприношення очищає від усіх гріхів. Коня, призначеного для жертви,

відпускають на волю, і власник коня супроводжує його. Цілий рік кінь має вільно бродити по полю, і кожен, на чію землю ступить він за цей час, мусить визнати своїм повелителем того, хто здійснює ашвамедгу.

Юдгіштхіра дає згоду на ашвамедгу. Вслід за конем іде військо Юдгіштхіри на чолі з Арджуною, і ті, хто не бажає підкорятись Пандавам, мусять відстоювати свою незалежність у бою. Нарешті, коли по всій землі пройшов кінь і повернувся до Хастінапура, всі країни від моря й до моря були підкорені.

Запрошені були взяти участь у жертвоприношенні усі підкорені царі. Коня за всіма правилами приносять у жертву, і Пандави, вдихаючи дим від жертовного вогнища, звільняються від будь-яких гріхів. Вдячний Юдгіштхіра віддає в дар В'ясі всю землю. Той проте повертає цей дар Юдгіштхірі і радить йому щедро винагородити жерців золотом. Цар так чинить і, оскільки він позбавився гріхів, втішається царством як добрий і благочесний правитель.

Такою є основна сюжетна канва «Махабгарати».

П. Г. Ріттер відібрав для антології три вставні легенди і два уривки з основної оповіді. Насамперед він повністю включив «Легенду про Шакунталу», на сюжеті якої побудована відома драма Калідаси «Пізнання Шакунтали». Далі йдуть уривки з поеми про Наля й Дамаянті та сказання про Ріш'яшрінга, що мають, так само як і «Легенда про Шакунталу», цілком самостійне значення.

Настанови Відули своєму синові Санджаї — чудовий взірець материнського повчання синові, який виявився легкодушним. Прекрасний її гнів, нещадні її докори, і син впевнюється в материнській правоті й виконує свій воїнський обов'язок. Розділ епічної поезії П. Г. Ріттер завершив уривком про один із найважливіших епізодів битви — поединком Арджуни, одного з братів Пандавів, і Дрони, який навчав і їх, і їхніх суперників Кауравів військової справи, але в битві став на бік Кауравів.

«Рамаяна» з погляду композиції стрункіша й цілісніша як твір, хоча і в ній зустрічаються вставні епізоди. Художня досконалість принесла їй славу «адікав'я», тобто «першої з поем» або «первісної поеми». Зміст її в основному такий:

У царя Дашаратхи протягом тривалого часу не було спадкоємця. Багато він приніс жертв для того, щоб у нього народився син. Нарешті боги змилоstellились, і його дружини подарували йому чотирьох синів: Каушалья народила Раму і Лакшману, Кайкеї — Бграту і Сумітра — Шатругхну. Бра-

ти виростали разом і ніжно любили один одного. Рама перевершував інших братів силою, розумом і мужньою красою. Вже юнаком здійснив він великі подвиги, перемагає могутніх демонів. Під час сваямвари — вибору нареченого Сітою, дочкою царя Джанаки, — влаштовуються змагання зі стрільби із лука. Ніхто з прибулих не може навіть підняти лук, а Рама не тільки підняв його, але, стріляючи, з такою силою натягнув тятину, що лук зламався. Сіта обирає Раму своїм чоловіком.

Гаряче любив батько свого первістка Раму і ладен був передати йому царство й піти в лісову пустинь. Але Кайкеї, молодша дружина Дашаратхи, нагадує цареві про те, що він обіцяв виконати кілька її бажань, і вимагає, щоб він передав трон її синові Бгараті, а Раму відіслав би на чотирнадцять років у ліс. Бгарата обурений вчинком матері й відмовляється від царства. Він ставить на трон сандалі Рами як знак того, що трон зайнятий. Рама разом із Сітою у супроводі Лакшмани, скоряючись перед волею батька, йде в ліс.

У той час лютий демон Равана, що підкорив собі насильством усю землю, викрадає Сіту. Після довгих пошуків подружжя Рама з допомогою царя мавп Сугриви дістається у царство Равани на острів Ланку. Після жорстокої боротьби Рама перемагає Равану й повертає собі Сіту. Тим часом строк вигнання вичерпується, Рама повертається на батьківщину, посідає престол і справедливо править, піклуючись про народ.

П. Г. Ріттер зупинив увагу на епізодах підготовки церемонії коронації, оздобленні столиці, на житті Рами під час вигнання на горі Читракута, на спогадах Дашаратхи про те, як він ненароком убив брахманського сина Яджнядattu, як зійшов на гору Махендру з цілющими травами Хануман, про його політ до пораненого Лакшмани, про демона Равану і, нарешті, про випробування Сіти «божим судом». Вважають, що вся історія про чутки в народі, нібито Сіта стала нечистою, коли побула в Равани, є пізнішим доповненням. Ці чутки змусили Раму піддати Сіту випробуванню вогнем, яке вона благополучно витримала. Саме цей епізод і ліг в основу одного з найяскравіших творів давньоіндійської драматургії, п'єси поета Бгавабгуті «Уттарарамачаріта» («Подальше життя Рами»). Уривки з «Рамаяни» закінчуються останніми строфами поеми, в якій автор високо оцінює її значення.

Буддизм — одна із світових релігій, що виникла у Північній Індії в середині першого тисячоліття до нашої ери. Породжена стихійним протестом проти деспотизму і станово-

кастового устрою, ця релігія у первісних своїх формах виражала усвідомлення тієї істини, що «краще померти, ніж жити на колінах». Подібно до того, як і християнство в процесі свого розвитку перетворилося в офіційну ідеологію феодального суспільства, таку ж трансформацію пережив буддизм.

У процесі свого розвитку буддизм у всіх своїх напрямках і сектах породив величезну за обсягом і різноманітну літературу, представлену насамперед каноном, записаним на межі нашої ери на острові Шрі Ланка мовою палі. З усієї цієї літератури П. Г. Ріттером було відібрано для перекладу: строфи із зібрання афористичних висловів «Дгаммапада», «Бесіда Будди з пастухом Джанією» із «Суттаніпати» («Зібрання повчань»), книги проповідницької поезії, вірець бесіди Будди з учнями «Махаваггі», два уривки з «Махапарінірванасутти» («Велике повчання про повну нірвану»), характерні для творів буддійської житійної літератури.

У складі буддійського канону є й зібрання так званих джатак, специфічного для буддійської літератури жанру. Вони особливо цікаві тим, що є прикладом засвоєння фольклору для проповідницької мети. Структура кожної джатаки така: кожна з них починається «оповіддю про нинішні часи», в якій викладається, що саме спонукало Будду розповісти цю джатаку, далі подається «оповідь про минуле», в якій ідеться про одне з минулих перероджень Будди; потім подається короткий коментар до віршованих вставок у першому й другому оповіданні і, нарешті, «місток», де словами самого Будди пояснюється, яким персонажам «оповіді про минуле» відповідають персонажі «оповіді про нинішні часи». Така структура дозволяла будь-який фольклорний сюжет інтерпретувати відповідно до буддійської догми. В цьому плані особливо хотілося б звернути увагу на «Джатаку про черепаху», сюжет якої добре відомий у фольклорі багатьох народів, у тому числі українського й російського. З неї видно, що джатака часто будувалась на такому фольклорному матеріалі, який, мабуть, взагалі не мав ніякого відношення до буддизму. Будучи жанром буддійської літератури, джатаки не визначають жанру художньої літератури, що ним кожна з них написана,— тут ми бачимо байки, і чарівні казки, міфи і анекдоти, мораліте і житія, навіть цілі романи. Хоч який би зміст мали джатаки або якого б повчального відтінку надавали їм буддійські проповідники, безперечним є їх народне походження, те, що вони відображають узагальнений життєвий досвід народів

Індії, найтипівіше життя індійського суспільства останніх століть першого тисячоліття до нашої ери.

Надзвичайно цікавим є переклад уривка з неканонічного буддійського тексту «Мілінда-паньхо» («Питання царя Мілінди»). Цей текст є філософським діалогом, протягом якого буддійський мудрець Нагасена пояснює царю Мілінді (вважають, що це греко-бактрійський цар Менандр,— реальна історична постать) основи буддійського світогляду. Ця пам'ятка особливо цінна тому, що вона дає нам, хоча й з явною перевагою на користь буддійського мудреця, приклад пошуків взаєморозуміння між представниками двох різних систем поглядів, породжених двома різними культурами. Щоправда, ще імператор Ашока, який сприяв розповсюдженню буддизму, опублікував один із своїх едиктів програмного змісту не лише на пракриті, а й грецькою мовою.

Важливість усієї сукупності буддійської літератури, на якій би мові вона не розвивалася в міру свого розповсюдження за межами Індії, полягає насамперед у тому, що вона допомагає зрозуміти істотні риси духовного життя тієї чи іншої країни. Так, скажімо, в роки боротьби проти американської агресії у країнах Південно-Східної Азії мали місце випадки самоспалення буддійських ченців на знак протесту проти імперіалістичного варварства й розгулу воєнщини — для нас такі ексцеси є безумовним анахронізмом, проте вони засвідчують реалізацію переконання раннього буддизму: «краще вмерти, ніж жити на колінах».

В процесі підготовки цієї книжки визнано за доцільне додати до неї рубрику «Із санскритської класики», до якої входять виконані П. Г. Ріттером переклади творів таких титанів світової літератури як Калідаса і Бгартріхарі. З великої спадщини Калідаса увагу П. Г. Ріттера особливо привернула лірична поема Калідаса «Хмара-Вістун», переклад якої здійснено ним як російською мовою (вперше видано ще в 1914 році), так і мовою українською. Калідаса жив у V сторіччі, в період розквіту імперії Гупта, одного з найвизначніших державних утворень Стародавньої Індії. Його творча спадщина складається з двох епічних поем «Рід Рагху» і «Народження Кумари», трьох драм («Пізнання Шакунтали», «Мужність Урваші», «Малявіка і Агнімітра») і двох ліричних поем «Пори року» і «Хмара-Вістун».

Дуже простий зміст останньої поеми. Якийсь якша, напівбог із почту бога багатств Кубери, за якусь провину засланий був його володарем у віддалені місця на один рік. У відчаї

від розлуки з коханою на самому початку сезону дощів він звертається до хмари з проханням передати вісточку його коханій, потім описує шлях, який вона мусить пройти перед тим, як прибуде до столиці Кубери. Сто десять строф присвячено описові цього шляху, а з ним переплітаються спогади героя про кохану, про милі подробиці їхньої любові. Ситуація, хоча вона і втілена в міфічних персонажах, цілком земна. При цьому система образів і композиції найтісніше пов'язує поему з епічною традицією і насамперед з «Рамаяною». Індійські дослідники вбачають навіть безпосередню паралель до тієї частини епопеї, де Рама, знудьгувавшись за Сітою, посилає до неї вісником мавпу Ханумана.

Змальовуючи шлях хмари, поет географічно точно відтворює пейзаж, причому кожний пейзаж залюднений — тут і дружини орачів, які пішли на заробітки, і прочани, що схиляються перед слідом Рами, і юні городяни, і дівчата-квіткарки, і старці, оповідачі легенд про царя Удаюну, і жінки, котрі поспішають на побачення з коханими тощо. Ліричні поеми Калідаси тісно пов'язані з фольклорною традицією — з давніх-давен відомі як особливий жанр «пісні про розлуку», своєрідним відбиттям якого стала «Хмара-Вістун», так само, як і інша поема Калідаси «Пори року», що постає як паралель широко розповсюдженому у фольклорі народів Індії жанру календарної поезії «дванадцять місяців». «Хмара-Вістун» стала зародком дуже багатой в Індії традиції дута-кав'я, тобто «поезії послань», в якій посланцями виступають вітер, місяць, лотос, павич тощо. А останнім зразком жанру дута-кав'я слід вважати «Маруддута» («Вітер-вісник»), опублікований у 1961 році. В ньому розповідається про послідовника Махатми Ганді, якого колоніальні власті кинули до в'язниці, про його тугу за дружиною й сином і звертання до вітру з проханням передати їм його послання. Про силу впливу творчості Калідаси на розвиток індійської лірики свідчить, наприклад, уже та обставина, що пенджабський поет Аддахман (прибл. VIII—IX ст.) написав свою «Сандешрасак» («Поему послань»), творчо перефразовавши і «Хмару-Вістун» і «Пори року».

Бгартріхарі посідає особливе місце в індійській класиці. Соціальні мотиви звучали з різною виразністю в поетичній традиції, що передувала йому, починаючи ще з гімнів «Рігведи», — вони, наприклад, дуже виразно проривалися і в «Гравці у кості», і в «Похвалі щедрості». Ці мотиви знайшли своє відбиття і в буддійській поезії. Проте самотійною гілкою поезії соціальна лірика стає лише в творчості Бгартріхарі, пое-

та і вченого, який жив у VI—VII ст. Наскільки можна судити, він належав до соціальних низів і хоча мав досить високий науковий і поетичний хист, але реалізувати його в умовах станово-кастового суспільства не міг. Мабуть, саме це визначило його непримиренно гостру позицію стосовно царів, багатіїв, лицемірів, лакуз тощо, чітко висловлену в його поетичних строфах, які дійшли до нас у вигляді так званих «Трьох шатак», буквально — «Трьохсот строф». Він ні в якому разі не мізантроп — його гіркота, його песимізм породжені не недосконалістю якихось окремих людей, а недосконалістю того соціального світу, в якому він жив. Цією недосконалістю, породженою гонитвою за багатством, просякнуто геть усе, навіть те, що здавалося святим, і навіть те, що здавалося йому єдиним порятунком, — кохання. Але поряд з такими песимістичними настроями — захоплення можливостями людини, усвідомлення необхідності протистояти усім злигодням, щоб не втратити людської гідності.

Калідаса і Бгартріхарі посідають важливе місце у світовому літературному процесі, оскільки саме їх твори виявились першими зразками індійської класики, з якими ознайомився європейський читач. Ще в XVII ст. голландський місіонер Рогер переклав «Сто строф про мудрість житейську» і «Сто строф про заперечення світу», — тобто майже двісті строф із трьохсот — своєю рідною мовою. Їх було згодом перекладено німецькою й французькою мовами. До початку XVIII ст. ці строфи були опубліковані в Європі чотири рази. Строфи Бгартріхарі справили глибоке враження на такі великі уми, як Гердер, Гете, Гейне.

Аж наприкінці XVIII століття англійський індолог У. Джонс переклав англійською мовою драму Калідаси «Пізнання Шакунтали». Перекладена німецькою мовою відомим німецьким революційним демократом Г. Форстером «Шакунтала» просто-таки змінила уявлення європейців про культуру Індії. Саме його переклад став взірцем для перекладу на інші європейські мови — «Шакунтала» з'явилася російською, французькою, датською, польською, італійською, українською мовами. Сучасний німецький (НДР) філософ Г. Менде вважає, що саме тоді, після форстерівського перекладу «Шакунтали», виникло поняття «світова література».

Упорядкована Павлом Григоровичем Ріттером «Антологія давньоіндійської поезії» дає читачеві уявлення про пам'ятки, що стали основою для подальшого розвитку літературної творчості народів Індії. За це півстоліття, що минуло з часу

завершення роботи над підготовкою антології, в індологічній науці здійснена значна робота по освоєнню усіх груп пам'яток, представлених в антології. Про її масштаби можна судити хоча б з того, що підготовлена в 1931 році бібліографія з ведійської літератури, яка охоплювала всі публікації західними мовами за попередні 120 років, нараховувала близько 6500 праць. З 1946 року ця бібліографія була продовжена і лише за 15 років поповнилась майже 10 000 публікацій. З 1947 року, з часів завоювання народами Індії політичної незалежності і загальним культурним піднесенням народів Індії, увага до культурної спадщини, до гуманітарних наук набагато зросла, що викликало до життя велику кількість публікацій національними індійськими мовами. Великої уваги вивченню культурної спадщини народів Індії надається і в нашій країні. Ця робота вплітається в ту прекрасну, загальнонародну, як назвав її Л. І. Брежнев, традицію, що постійно розвивається, дружби великих народів Радянського Союзу і Республіки Індія. Переклади індійської класики, здійснені понад півсторіччя тому видатним українським радянським індологом П. Г. Ріттером, служать цій великій і благородній справі.

*Ігор СЕРЕБРЯКОВ,
лауреат Міжнародної премії
імені Джавахарлала Неру.*

ДАВНЯ ІНДІЯ ТА ЇЇ ЛІТЕРАТУРА

I

Країна див. Казкова країна, де все безмірне, починаючи від відстаней і кінчаючи страшними зміями в непрохідних лісах. Вічно-снігові верховини найвищих у світі гір Гімалаїв; широка низовина Інду і Гангу, де стоїть місто Бенарес, що збирає мільйони прочан для священних обмивань. Серед народу — чарівні баядери, виснажені факіри, що довгим самокатуванням нібито здобули незвичайну, майже надлюдську владу над людьми й природою, фокусники чи чудотворці — вони зацікавлюють і трохи лякають...

У читачів краще обізнаних банальне уявлення конкретизується, не втрачаючи забарвлення казковості й неймовірності. Європейські романтики першої половини XIX століття зі своїм потягом до надзвичайного полюбили Індію і не раз звертались до неї в поетичних мріях. «І я побачив (каже німецький романтик Гейне) голубий священний Ганг, вічно осяйні Гімалаї, велетенські куполи, безмежні ліси з їх гіллястими тінявими деревами, під якими мирно походжають розумні слони й жерці в білому. Дивні квіти сонно дивилися на мене, таємничо мені щось шепотіли; золотокрилі чудові птахи щось безумно-радісне заспівали; блищало крізь зелений лист сонячне проміння, і з милим дурненьким реготом гралися мавпочки; а з далеких пагод долітали побожні звуки молитовних співів...»

Казкова Індія: адже вона справді існувала й існує. Хіба не надзвичайні, передусім, розміри країни? Коли провести лінію вздовж Індостанського півострова, від північного рогу, там де Інд, розлучившись із своїми великими п'ятьма притоками, звертає на південь, вона була б рівна лінії, проведеної від Архангельська до Неаполя.

Населення її — музей усіляких рас. Заразом цей музей лінгвістичний, де тепер зібрано близько 200 мов. А також музей історії релігії, бо крім поширеної релігії — індуїзму, або брахманізму, тут є магометани, буддисти, парси (послідовники староіранської релігії Зороастра), джайністи (визнавці Махавіри, віроучителя, що діяв, за переказом, одночасно з Буддою), сікхи (учителем яких був у XV ст. Нанак, проповідник однобожності), потім християни і, кінець кінцем, визнавці найпримітивнішого анімістичного поклоніння природі.

І чи не така сама казкова різноманітність у природі, де не чотири пори року, а три, або, як точніше розрізняли давні їх жителі — шість: «шість божественних юнаків крутять колеса року, невпинно обертаючи коло всього живущого і всіх світів». Нашому березню й квітню відповідає індійська весна (васанта), пора кохання, оспівана поетами, наші травень і червень — в Індії пора неймовірної спеки, посухи й пилу (грішма), услід за нею йде варша, період дощів, які приносять мусон, за ними шарад — час досягання овочів і городини, хеманта, що відповідає двом останнім місяцям європейського року, з холодними ночами й приморозками, але чудовими ясними днями, коли жнуть і кінчають польові роботи,— і на останку шішіра, період роси й туманів, що кінчається нашим місяцем лютим. Країна химерного клімату, Індія zarazом і взагалі країна прикрих географічних протилежностей: найвищі в світі гори, з предивною рослинністю на схилах, Гімалаї (гімалая — житло снігу) — і пустинні узгір'я Декана; широченні, напрочуд родючі долини, обводнені могутчими ріками,— а поруч них випалені сонцем до останньої зілини солончакові пустині, де облудні марева доводять людей і тварин до нестями.

Як повинні були вплинути на уяву жителів цієї країни велетенські розміри, ці разючі контрасти, це безтямне марнотратство й жорстока скупість природи?

Одну з відповідей на це питання дає індійське мистецтво і зокрема архітектура, що своєю химерністю вражає мандрівників і не має подібної собі. Найстаріші споруди з нетривких матеріалів загинули; багато чого з пізнішого лежить руїною; але країна див природи — Індія — залишається також і країною дивних споруд: міст, ніби вихоплених цілком з «Тисячі й однієї ночі», незвичайних храмів, що або вирубані у скелі, або містяться в грандіозних печерах, чи зносяться оживленою горою, і мандрівник, простуючи з півночі на південь, не знає, з чого саме йому найбільше дивуватися, чим найбільше захоплюватися.

В Амрітсарі (Панджаб) він натрапляє на дивний «золотий храм» сікхів, побудований з мармуру, з покрівлею, укритою золотими аркушами; у Джайпурі йому покажуть будинок на дев'ять поверхів, з матеріалів рожевого й перламутрового відтінку, з незліченними вікнами й балконами: це славетний «Палац Вітрів». У Делі, столиці стародавнього мусульманського царства Великих Моголів, він огляне Перлинну мечеть з гордовитим написом на вході: «Коли де-небудь небо сходило на землю, то тільки тут, тільки тут, тут!» і з чудовою алебастро-

вою залю, інкрустованою самоцвітним камінням. Здається, це ажурний мармур — прозорчастий; але й цей шедевр індо-мусульманського мистецтва блідне перед славною на цілий світ Тадж-Махал, гробницею шаха Джахана (XVII ст.) і його дружини, — гробницею ясною й чистою у всіх своїх формах, як криштал, тонкою і скромною в прикрасах, гробницею, що дивує ніжністю відтінків молочно-білого мармуру, такого гарного проти темної зелені саду, з басейном і численними фонтанами.

Кожна релігія по черзі демонструє перед мандрівником свої художні досягнення. Буддисти пишаються пірамідальним храмом Буддгагаї в Бенаресі — «найсвятішим місцем землі», де Сіддгартхагаутама після останньої боротьби з самим собою зробився нарешті Буддою; джайністи — своїми храмами, що стомлюють великим числом рельєфних зображень, диким хаосом образів і подіб, які наче вихопилися із сну; брахманісти — храмом у Мадурі (на півдні штату Мадрас), що разом із своїм ставом займає простір 280 кв. метрів, оперезаний чотирма колосальними баштами, складеними з нагромаджених постатей бога Шіви і його дружини Парваті, інших богів, биків, демонів — геть покритих блискучими фарбами і видних ще здалеку.

В деякі з цих храмів вступати дозволено тільки «вірним», і тільки здалеку можна почути, наприклад, біля «золотого храму» в Амрітсарі, брязкання дзвіночків, різкий і довгий звук мідних сурем, монотонне бубоніння барабана, по якому б'ють кулаком, хрипкий концерт жрецьких голосів — та й усе. В інші храми входять вільно.

«Ми входимо; тисяча диковин нас дожидає: скривавлений бог стрясає чотками з черепів; недалеко — лежача постать з усмішкою не то загадковою, не то лицемірною; далі — добротливе страховище мружить злі очка над носом, що скидається на слоновий хобот; золото, квіти, пахощі — і коров'янки; жахливо худий фанатик, непорушний на підвищенні, розкуйовджений, з вивернутими членами — білки зяють йому замість очей, розпусний танок баядери; потайні сходи з нескінченною спіраллю кошмарних барельєфів, що в хвилях фіміаму тріпочуть таємничим життям. А внизу — старий жрець, він скаже нам, коли ми здамося йому гідними його науки, що все це — омана, що Абсолютна Єдність грає змінними формами, що нема бога, але шанувати бога конче треба. Та не будемо дурити себе: ми справді увійшли в храм, а цей храм обіймає цілу державу».

Цитовані слова мандрівника типові. От саме в цьому образі сповненого незліченними богами і населеного жерцями-філософами храму довгий час і уявляли собі Індію буржуазні вчені й мандрівники, що в Індії більше ніж деінде задовольняли, іноді до переситу, свою потребу в екзотиці. Ідучи в Індію, вони знали, що їдуть в країну див, дивних рослин, в країну тигрів та отруйних змій, в країну містиків, теософів, чарівників.

Така Індія, повторюємо, існувала й почасти існує й досі в уяві буржуазних amatorів екзотики, але в кожній медалі є свій зворотний бік.

Ще стоять коло підніжжя Гімалаїв непрохідні ліси, джунглі, уславлені книгою Кіплінга, але праліс майже зник, і залюднені місця являють собою голу рівнину. Тропічна країна — тільки невелика частина Індії; в більшості місць індійський пейзаж однаковий з європейським — такі ж самі широкі, злегка хвилясті рівнини, високі гори, що заступають горизонт; зорана земля, а на гірських схилах — дерева знайомих нам порід; рік у рік шалене знищення лісів зменшує їх число. В Індії порівняно мало співучих птахів; зате вже в Бомбеї приїжджого вражає незліченна кількість воронів, а в багатьох місцях, надто в центрі півострова, — безліч комах, що літають, лазять, світяться, пахнуть, смердять і роблять нестерпними вечори й тяжкими ночі. Тютчевської хвали присмеркам не зрозумів би тубілець Індії; тут присмерків нема, нема чарівних заходів сонця; темрява раптом спадає з неба, і в ній починають свій тужний концерт шакали і з настирливим гудінням кружляють над самим вухом москіти. За винятком окремих місць, клімат Індії для європейця тяжкий, і не тільки для європейця: вогкість та задуха знесилюють, ослабляють.

Екзотичні пейзажі покраяні залізницями в різних напрямках. Росте щодня, щогодини промисловість. Країна невпинно йде від первісного пастухівництва й хліборобства до доби машин, від патріархальної прядки до текстильної фабрики, від злиднених бамбукових халабуд до потужних велетнів із залізобетону...

Крізь товсту кору вікових традицій пробиваються парості нового життя.

Мабуть, нема іншої країни, щоб у ній влада традицій була така сильна, як в Індії. І нема, як ми далі побачимо, іншої країни, де б така важлива роль для розуміння цих традицій належала саме художній літературі.

Тепер, коли інтерес до подій в Індії, в добу світової капі-

талістичної кризи, обов'язковий для кожного свідомого громадянина нашої країни, уявлення про індійське письмо в цілому його обсягу набуває актуального значення, і навіть стає актуальним стародавнє індійське письмо.

Про Стародавню Індію багато писали; про неї всі чули, і всі мають якісь невиразні уявлення. Спробуймо їх зробити точнішими. Спробуймо, користуючись даними науки, відкрити для себе, нарешті, реальну Індію замість країни див і казок, уславленої буржуазною традицією. Але спершу кілька слів про те, як її свого часу справді «відкривали».

2

Країна вже кілька тисячоліть жила своїм життям, але це життя було невідоме тому, що за старих часів називалось Європою. За античних часів Індією називали взагалі країни, що лежали на крайньому сході, плутаючи Індію то з Ефіопією, то з Китаєм. Сама назва країни, до речі сказати, не індійського походження: індуси називають її «Бгаратварша», ім'ям, що за стародавніх часів було власне означення Північної Індії; наша назва іде від іранської форми (хенду) індійського слова «сіндгу» (ріка взагалі і зокрема — ріка Інд), з якої греки зробили Індос і від якої пішла й теперішня загальноживана назва. «Індія — найдальша країна на Сході, — розповідав давнім грекам Геродот, — у ній живуть тварини, чотириногі й пернаті, далеко більші розміром, ніж у інших країнах. В Індії величезна кількість золота... Там дико ростуть дерева, яких овочі дають шерсть, красою і добротою кращу за овечу вовну; індійці роблять собі з неї одягу». Найцікавіше, про що пощастило довідатися від знайомих людей допитливому Геродотові, — це казки про те, як індійці забирають у мурашок, «трохи менших від собаки і більших від лиса», золотий пісок, який мурашки нібито викопують з землі.

Одночас, невпинне прагнення старогрецьких купців на Схід ще в кінці четвертого століття спричинилося до того, що греки й таємничі індійці зустрілися віч-на-віч.

Славнозвісний завойовник Александр, македонський цар, зробив те, чого не пощастило зробити до кінця іранським царям, і, пройшовши Согдіану й Бактрію*, досяг Інду (327),

---

* *Согдіана* — пізніше Бухара, — провінція Перського царства; на південь від неї — Бактрія (де тепер Афганістан).

кордону благословенної країни П'ятиріччя (Панджабу), з якої й починається властива Індія.

Історія розказує, як греки побачили навів і представників військової касты кшатріїв, і представників жрецтва — брахманів, «філософів», які обкладали лайкою царів, що переходили до Александра, і підіймали проти нього вільні народи. Політична роздрібленість країни і взаємна ворожнеча тубільних царків полегшували, правда, сміливе заповзяття, але на середньому допливі Інду — Гідаспі (Джелам) — Александр зустрів одного з дрібних монархів Панджабу — Пора з військом, де нібито було 300 військових колісниць і 300 слонів. Македонці встояли і проти цієї, незвичайної для них військової сили. Пор був переможений, — і завойовник поривався в країну великої ріки Гангу, але військо його відмовилося йти далі. Поворот назад був страшніший за наступ: більша частина македонців загинула в жакній надморській пустині Гедросії, і не менше горя зазнали ті, хто пішов за проводом Неарха, одного з полководців Александра, на кораблях від гирла Інду до Перської затоки.

Завоювати Індію Александрові не пощастило, хоча вже після Александра один з його наступників, так званих діадохів, Селевк Нікатор володів землями аж до Інду, знов поривався в країну Гангу і посилав послів до сусіднього потужного царя Сандракотти, (Чандрагупта, засновник царства Махадеї, 315—296), намагаючись зав'язати з ним дипломатичні й торговельні стосунки. В посольстві брав участь учений грек Мегасфен, що склав докладний звіт про свої враження. Звіт цей дійшов до нас тільки в уривках, але багато разів був використаний стародавніми географами та істориками.

Завіса над казковою країною трохи відхилилася: двом народам здалося навіть, що в них є спільні точки. Фантастичні процесії культу бога Шіви здалися грекам подібними до оргіастичної обрядовості їх власного бога Діоніса, а озброєний булавою-дрюком індійський бог Крішна нагадав їм їхнього героя, нищителя страховищ — Геракла. В науці індійських брахманів знайшлися також риси, схожі з поглядами грецьких філософів. Про душу вони думають, каже Мегасфен, теж однаково з греками, тільки, як Платон, приплутують багато-багато міфів до віри в безсмертя і в тогосвітню відплату. Взагалі вчинки їхні кращі за їхню релігію, бо в їхній вірі багато вигадок, — каже практичний грек.

Греків цікавили племена, держави з багатими містами, серед яких визначався своєю розкішшю Паліботра (Паталі-

путра) — столиця Магадеї (до речі — батьківщина буддизму), звичаї, касти і торгівля, що в елліністичну епоху, а надто після того, як мореплавці звикли до мусонів, чимраз більше зростала. Греки знали дещо й про Цейлон, називаючи його Тапробаною (Тампрапарні — блискучий, як мідь) і про Малаку — «золотий Херсонес». За часів римського імператора Клавдія якийсь цар тапробанський відрядив до Риму посольство з якимось Рахіясом (мабуть, Раджа) на чолі, а за іншого імператора Геліогабала (III в.) друге посольство приїхало з Індії, і вавілонянин Вардесан записав багато цікавого з оповідань послів про їхню країну та звичаї саманіїв (шраманів) * і т. ін.

І проте Індія залишилася оповита казковим туманом — для більшості вона залишилася країною, що лежить десь на краю світу, країною виняткового і всілякого багатства: Гораций так і каже про незрівнянні скарби Аравії та багатства Індії, але навіть невиситимо зажерливій Римській імперії, що пограбувала весь відомий тоді світ, не пощастило проковтнути ці казкові багатства.

Візантійський чернець VI віку, Козьма з Єгипту, автор «Християнської Топографії», в якій він, між іншим, відкидає «блюзнірське твердження», що земля куляста, був, здається, останній із греків, кому пощастило побувати коло берегів Індії на Малабарському березі і ще раз повторити, де в чому доповнюючи, відомості попередників. Після цього Козьми Індікоплова (як його називали в старовинних наших перекладах) іде довгий період, коли Індія для Європи стає казкою, привабливою й чарівною казкою, що міцно ужилася в фантазію людей західного феодалізму, але не виходила за межі фантастичної мрії.

Написаний ще в елліністичну добу авантюрно-географічний роман про героїчні вчинки Александра Македонського обходить увесь феодальний світ від Франції та Німеччини до Київської Русі і Московської Русі. Пройшовши краї, населені людьми з собачими головами, безголовими, з очима і ротом на грудях, одноногими, шестирукими, велетнями, пігмеями, страховинними мурахами й раками, Александр стає до бою з царем Пором, з войовничим народом жінок-амазонок і входить у Індію. Там у чудовій річці Індос, що раз на рік заливає всю землю, знаходить самоцвітне каміння: смарагд, сапфір і карбункул, що світяться вночі; навіть худі й малосильні люди

---

* Буддійські ченці.

збирають з малих дерев перець і міняють його ізмаїльтянам (арабам) на пшеницю. Там, нарешті, за рікою Гангіс, живуть «нагомудреці» — рахмани, які доводять Александрові непевність і марність його завоювань.

Александр питає їх, у чому полягає мудрість? — «Нема ніякої мудрості в убиванні людей — це діло розбійників; мудрість не в тому, щоб людям противитися, а в тому, щоб утримуватися від бажань, не піддаватися пристрастям, не бажати тлінної слави й багатства. От що треба перемогти: коли перемогти своїх внутрішніх ворогів, не буде потреби перемогати зовнішніх». Александр, зворушений словами рахманів, розмовляє з їх найстаршим і йде назад, до озаймованої йому призивками й синами смерті*.

Уява феодального читача, прикутого до своєї землі, приборканого в своїх жаданнях церквою — тішилася і цим контрастом, і ще більше — казковою стороною роману. В ці заморські дива вірили, не сміючи їх перевіряти: мрія про Індію дрімала десь на дні фантазії, але недалекий був вік, коли їй довелося прокинутися. Бурхливий XI вік, повний боротьби між імператорами й папами, закінчився хрестовим походом — першим грандіозним поривом Західної Європи на Схід для захоплення торгівлі, що доти становила виключний привілей греків та арабів. Неспокійно було в Європі: не тільки суспільні низи, на яких цілою вагою лежала феодальна система, але й верхи томилися невиразною мрією про якесь краще життя, про якесь інше царство, про блаженну утопію. Церква давала їм ці утопії в оповіданнях про замогильні видива, про мандрування до країни земного раю, що була десь далеко на Сході.

Але всі ці церковні утопії на деякий час раптом затьмарила своїм успіхом «Епістоля пресвітера Іоанна», адресована ніби візантійському імператорові Мануїлові або германському Фрідріхові I Барбаросі; в XII віці вона облетіла цілу Європу — знов таки аж до Русі. Старі оповіді греків про Індію, підчов-

---

* Ці рахмани залишили свій слід і в українському фольклорі, де існували особливі оповідання про «рахманський великдень». У рахманів — праведного народу, що живе десь на краю землі, — нема свого числення часу, і вони святкують великдень тоді, коли допливає до них шкаралупа від крашанок, що їх в суботу перед великоднем побожні люди кидають у річку. Шкаралупа допливає через три з половиною або чотири тижні, і тоді буває в рахманів «великдень». Див.: Н. Ф. Сумцов. Очерк истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. Киев, 1888, с. 138; А. С. Чужбинский. Труды этнографической экспедиции, т. 1, с. 220.

лені популярністю роману про Александра і невиразною пам'яттю про християн у Індії, де, за церковним переказом, проповідував християнство апостол Хома,— все це з'єдналося й відродилося в «Епістолії», або просто в «Посланії попа Івана», або — за російським перекладом — «Сказани об индийском царстве».

Піп Іван — могутній християнський володар, що править землями від Вавілона до Індії,— та сама твердиня християнства на Сході, невідомий союзник, про якого так мріяли хрестоносці, завойовники східних земель. Разом з тим це образ того ідеального зверхника-теократа, про якого давно проповідувала й церква, кладучи його царювання на останні дні існування світу, на останній перепочинок перед появою антихриста і страшним судом.

І от виявляється, що цей ідеальний володар існує й живе в тій самій дивовижній Індії — владар над владарями, теократ над теократами — в розкішному палаці з покрівлею з чорного дерева, а вікнами з кришталю, столами з золота, аметисту й смарагду; дванадцять архієпископів з правого боку і двадцять єпископів з лівого щоденно бувають при його трапезі і багато царів, герцогів, графів та маркізів по черзі йому слугують. З одного боку його царство простягається на чотири місяці дороги, щодо другого — ніхто не знає, де йому межа. Легше перелічити зорі й пісок морський, ніж визначити його владу й багатство. Багатий на самоцвіти Інд протікає через одну з провінцій царства попа Івана; в другій росте перець; у третій простяглося величезне безводне море, де вічно хвилюються й ходять піскові хвилі; живуть у тім царстві не тільки птах фенікс, слони і дромадери, гіпопотами й крокодили, але й усі ті дивні люди, що про них розповідалося в романі про Александра. Край підніжжя одної гори чудовне джерело: його вода, коли її тричі випити натщесерце, рятує того дня від усякої хвороби, і людина залишається назавжди такою, неначе їй 32 роки; нема нікого, хто б міг зрівнятися з попом Іваном кількістю золота, срібла, коштовних речей, різноманітністю флори, фауни й людності; немає в його царстві ні бідняків, ні злодіїв, ні розбійників, немає чвар і неприязні до чужоземців. Немає і того розбрату, яким мучилася свідомість верхівки феодального суспільства: розбрату між церквою й державою.

«Послання попа Івана» надовго полонило думки. Нечисленні поки що мандрівці виряджалися його шукати і — найдивніше — знаходили його то в глибині Азії, може, в постаті тибетського далай-лами, то в глибині Африки в особі хри-

стіянських царків Ефіопії, а найчастіше, певна річ, у своїй фантазії, розпалений бідкуванням і враженнями від далеких мандрівок.

Легенду про індійське царство прийняла й наша билина, перетворивши попа Івана на богатира Дюка Степановича, що приїхав до двору князя Володимира. Приїжджий богатир з тієї Індії багатої вихваляється своїм маєтком. Володимир посилає послів-цінувальників перевірити. Приїжджають посли до Індії: бачать з гори неозору пожежу — але то леліють і виблискують проти сонця позолочені дахи, верхівки церков, рудо-жовтий камінь. Три роки й три місяці морочаться цінувальники, не встигши оцінувати самої лише кінської збруї; нарешті каже до них Дюкова мати:

Вы скажите-ка солнышку Владимиру,
Пуцай попродаст на бумагу весь Киев град,
На чернила продаст весь Чернигов град —
Тожно пуст придет животишечков описывать.

Так само кінчалоя в деяких варіантах і давнє «Сказание» про індійське царство. «І ви, послы, послушайте і скажіть своєму цареві Мануїлові грецькому: нехай продасть свою землю й дива індійські, і сідайте тоді писати з усіма своїми книжками й скорописцями,— бо без того не списати вам моєї землі і див до скону душі вашої».

Виклик був прийнятий. В XIII—XIV віці маємо ще безліч казкових розповідей справжніх або гаданих мандрівців — як-от уславлена свого часу книжка англійця Джона Мендевіля (XIV в.) — одна з ранніх літературних містифікацій; але вже наприкінці XIII віку венеціанець Марко Поло, торговий дослідник Китаю, Японії, Індонезії, дає діловий, прикрашений тільки цілком неминучими за його часів байками, опис Цейлону й берегів Індії — від Коромандельського берега до Гуджерата. Заповзятливого купця цікавить над усе, певна річ, торгівля, і він з найбільшою охотою розводиться на теми довозу й вивозу, відзначаючи то брак коней на Коромандельському березі, куди купці привозять їх з Аравії та Персії, то піратські звичаї берегових племен, що грабують торговельні судна, коли вони пристають до них, то природні багатства країни — рис, перець, індіго, цинамон, бавовну, самоцвітне каміння, то, нарешті, вироби її промисловості — дивні вироби зі шкіри, подушки, гаптовані золотом, тощо. Але уваги його не минули й абраїмани — брахмани і куїчуї-йоги, які споживають тільки живе срібло з сіркою і не їдять ніякої живини, ні навіть рослин, гадаючи, що в них є душа. Від уваги венеціанця не

укрився й культ корови, до м'яса якої ніхто не доторкається окрім гоїв (паріїв), але й вони не наважуються убивати цих тварин. Нарешті, поруч оповідання про легендарну смерть християнського просвітника Індії апостола Хоми, Марко Поло, заговоривши про Цейлонський шпиль Адама, переказує, що правда, невиразно й плутано, легендарне життя Будди — вперше в європейській літературі на підставі усних оповідань, почутих на місці. І його спостереження не сягають глибоко: як і інші, він знає тільки мусульманську Індію, а крім того, він описує берегову Індію: «Розказували мені тільки про ті країни й міста Великої Індії, що понад морським берегом, а про ті, що всередині країни, ми не говорили, довго було б їх описувати».

Але початок зроблено. Починаючи з XV віку до Індії наперебій виряджаються генуезці, венеціанці, іспанці й португальці. Венеціанець Ніколо ді Конті пройшов аж у самі надра Декану, побував на Цейлоні, в Мадрасі, біля гирл Гангу, мандруючи протягом 25 років, одружився тут і зрікся християнської віри.

Руський його сучасник купець Афанасій Нікітін, потрапивши в полон під час невдалої торговельної експедиції до Шемахи, того ж таки сторіччя забрався в саму глибину Індії, розпитував тут індійських людей, як вони вірять у свого «Буту», доглядався до торгівлі та ярмарків, побував на релігійних святах у Парваті, на південь від Хайдарабада, журячись тим, що губить лік днів і великих свят. Він описує вродисті виїзди мусульманських царів, згадує їхні походи, відзначає тамтешні особливості («весна наставала з покрови, зима — з зелених свят») і деякі особливості флори й фауни. Найбільше зацікавили його мавпи мамони: «Мамони-мавпи живуть у горах, по скелях та по лісах. У них є і свій князь мавпячий, і в нього своє військо. Коли хто їх зачепить, вони скаржаться своєму князеві, і тоді князь виряджає своє військо, а військо те велике, кажуть; воно нападає на народ, руйнує двори й побут людей. Є, кажуть, у мамон своя мова. Дітей у них родиться багато; коли ж які родяться ні в батька, ні в матір, то кидають таких по дорогах, а індійці хапають їх і вчать усякого рукоділля й танців або продають».

Ми ще зустрінемося з цими мавпами в епізоді славетної пам'ятки староіндійського епосу «Рамаяни», де з допомогою такого самого мавпячого князя Ханумана Рама вертає собі кохану дружину, свою Сіту, яку вкрали в нього демони-ракшаси.

В Афанасія Нікітіна не знайшлося наслідувачів, та й сам він не спокусився індійськими багатствами й чудами: «милостю божою» пройшовши три моря (Каспійське, Індійський океан і Чорне), він вернувся додому з переконанням, що «немає на світі кращої від руської країни». Не так почували себе його західні сучасники. Гарячка відкриттів нових торговельних шляхів, нових земель, нових ринків мучить з кінця XV віку по черзі португальців, іспанців, голландців, французів, англійців, і починається епоха другої, майже до XIX віку, боротьби за Індію. Епоха казок і мрій про Індію скінчилася. Країна див зробилася ласим шматком, на який з усіх кінців Європи виширилися зуби капіталізму. Легенда стала історією — до того ж історією, в якій дуже яскраво виявило себе розгнуждане буржуазне хижацтво.

Почин зробили португальці 1498 року — хутко після того, як Колумб, шукаючи морського шляху до тої ж таки Індії, відкрив Новий Світ — Антільські острови майбутньої Америки. Васко да Гама висів біля Калькутти на Малабарському березі і, перебувши тут шість місяців, вернувся назад з листом від калькуттського царка, що пропонував португальському королеві цинамон, імбир, перець і самоцвітне каміння на заміну золота, срібла, коралів і червоного сукна. 1505 року кількість укріплених факторій Португалії, визнаної офіційно за владарку судноплавства, завоювань і торгівлі з Ефіопією та Індією збільшилася так, що до Індії послано першого губернатора й віце-короля. Але португальцям не дуже повелось в Індії. Венеціанці, а головню араби, ніяк не хотіли зректися своєї переваги в індійських морях. Вони всіляко підбурювали проти португальців місцевих князьків, і наступникам Васко да Гама частіше доводилося пропонувати місцевій людині замість золота й червоного сукна такий неприємний товар, як гармати і ядра.

Слідом за першими піонерами ринули до Індії покидьки португальського суспільства. На початку XVI сторіччя домініканські ченці, щоб зміцнити християнство в країні, привезли з собою інквізицію, а опріч усього іншого уряд не давав ніякої волі приватній ініціативі і, купуючи індійські товари, перепродавав їх у себе вдома за небувалі ціни. Отже, португальці були погані купці — гірші від голландців, що з 1602 року заклали «Ост-індську торговельну компанію». Але й голландці мусили відступити першість іще завзятішим від них і настирливішим англійцям.

Ці заснували свою, спочатку скромну «Ост-індську компа-

нію», що дістала 1600 року від королеви Єлизавети патент на певне число років, з правом відновити його, «якщо підприємство буде корисне Англії». Певна річ, ні в Англії, ні в інших країнах Європи, ні тим паче в самій Індії, де найпотужнішою тоді державою була імперія Великих Моголів, яка щойно дійшла вершка своєї могутності за Акбара (1556—1605), нікому й на думку не спадало, що в історії Індії починається нова доба. Справді, що могло вдіяти приватне торговельне товариство на 125 пайовиків з країною залюдненою вдесятеро більше, ніж Англія, з країною, що простягалася в другій половині земної кулі і відділеною від Англії незліченною кількістю миль?

Зробити що-небудь було тим тяжче, що англійці мали досить конкурентів. По-перше, невдахи португальці. А втім, 1661 року вони самохіть відступили англійському королівству як посаг за своєю принцесою, що віддалася за Карла II Стюарта, значніше зі своїх цінних володінь — місто Бомбей (тепер найважливіший порт Індії). Англійський уряд від себе вже відступив його «компанії» за орендну плату коло ста фунтів на рік. Індії ще не надавали ніякої ваги.

За португальцями, одначе, прийшли французи, міцно осіли на Коромандельському березі. До середини XVIII сторіччя успіхи французів у Індії доходять свого апогею. Енергійний Дюпле, один з директорів французької «компанії», успішно змагається з англійцями і з тубільцями. Молодий капіталізм завжди дужчий від дряхлого азійського феодалізму. 1746 року наваб Карнатака (на Коромандельському березі) Анвар-ад-дін виступає з десятитисячним військом проти французької армії з 230 солдатів та ще 700 індусів, навчених по-європейському, і зазнає цілковитої поразки. Так, пізніше, 1757 року, наваб Бенгалії Сіваджа Дауль зібрав проти англійців армію з 50 тисяч піхоти, 18 тисяч кінноти, з слонами й артилерією європейського зразка, але був розбитий у бою тритисячною армією англійців, що втратили 22 чоловіка вбитих. Правда, англійським військом керував тоді Роберт Клайв — намісник англійської компанії, майбутній лорд і супротивник керівника французів Дюпле. Англійська торговельна компанія могла діяти самостійно.

Тим часом королівська влада у Франції, не турбуючись Індією, як вона не турбувалася і власним майбутнім («після нас хоч потоп»), тільки гальмувала роботу своїх агентів, то відкликаючи їх назад, то відмовляючи їм у допомозі під час найтяжчих пригод. Сяк чи так довга боротьба кінчилася на

користь англійського капіталу. З 1763 року французи як конкуренти в Індії перестали існувати для Англії. Роберт Клайв, переможець і в цій останній боротьбі, дістав титул лорда, і, як каже історик, надовго зміцнив ту традицію, «що дає змогу, користуючись страхом, який нагонить саме ім'я Англії, витискати з тубільців безмежні суми грошей».

Відтепер Індія стає для Англії тим, чим були для старого Риму його колонії: місцем безнастанного грабунку й здирства. Молоді буржуа й збіднілі дідичі їдуть до Індії наживати маєтку й поправляти свої справи. Багаті дяді в комедіях Шерідана («Школа лихослів'я») так само як Гай-Маннерінг Вальтера Скотта, побувавши в Індії, вертаються звідти, щоб допомагати своїм родичам і друзям.

Нам нема потреби тут крок по кроку стежити за дальшими пригодами й успіхами англійців в Індії, за тим, як вони поступово поширювали свою територію — аж до славнозвісного указу про привласнення тубільних держав, коли в їхніх зверхників не залишається законних наступників, — указу, що, між іншими обставинами, спричинився до повстання сипаїв 1857 року *. Не маючи потрібних засобів, не маючи допомоги в масах, повстання кінчилося, як відомо, лютою розправою. Однак привело до одної реформи: парламентською постановою «Ост-індська компанія» була скасована, і керування Індією перейшло безпосередньо до англійського уряду. Індія зробилася англійською колонією без будь-яких застережень. Експлуатація Індії віднині набрала широкого державного масштабу.

«Відкриття» Індії можна закінчити цією датою (1858). Але перед нами ще інше й важливіше питання: а як же відкрито не географічну, а культурну Індію? Як сталося відкриття зокрема індійського письменства?

3

Чи знав античний світ, зустрічаючись із Індією від часів Александра до часів Римської імперії, що-небудь з великого запасу індійської релігійної і світської літератури, нам невідомо. Учені шукали рис подібності між старогрецькою трагедією і староіндійською драмою, припускаючи вплив першої на другу, але не спромоглися цього довести. З другого боку, наприклад, легко припустити, читаючи колосальну поему одно-

---

* Про історію англійського панування в Індії див. висловлювання Маркса.

го з останніх грецьких епиків Нонна (бл. 400 р.) «Діонісіака» про те, як бог Діоніс здобув Індію, обізнаність або самого автора, або його найближчих джерел з грандіозними творами староіндійського епосу.

В письменство феодальної Європи пам'ятки староіндійського письменства стали приходити, сказати б, контрабандою — то в перекладах з арабської і перської, то в переробках. Найцікавіший випадок такого приходу — це історія двох християнських святих Варлаама та Іоасафа, в другій половині VIII сторіччя розказана грецькою мовою якимсь ченцем Іоанном, якого довго ототожнювали з відомим візантійським письменником Іоанном Дамаскіном.

В індійського царя Авеніра, розповідає чернець Іоанн, довго не було дітей. А цар був запеклий поганин і всіляко утискав християнську віру. Нарешті в нього народився син надзвичайно гарний на вроду; синові дали ім'я Іоасаф. Цар спитав звіздарів про майбутню долю немовляти; звіздарі відказали, що буде він багатий і могутній, але царство його буде не від світу цього, а дійшовши літ, стане Іоасаф поборником нової, християнської віри. Зажурився Авенір, сказав побудувати синові окремих палац, обставити його всякою розкішшю, але так виховати юнака, щоб він не знав ні про які життєві нещастя, щоб у нього не було нагоди задумуватися про життя. Царевич-в'язень, підростаючи, мучиться своєю відокремленістю, він просить і дістає від батька дозвіл хоч іноді виглядати за межі чудового палацу й саду. І от, при першому виїзді, він зустрічає слабих, при другому — дряхлого діда і дізнається, що на світі існує хвороба, старість, смерть, що життя зовсім не таке радісне, як його хочуть переконати. А бог, дбаючи про спасіння душі Іоасафа, якраз у цей час велить побожному пустинникові Варлааму йти до царевича й просвітити його світлом правдивої віри. В одержі купця приходить Варлаам у палац і навчає Іоасафа спочатку притчами, а потому прямою проповіддю*.

Зробивши своє діло, Варлаам вернувся в пустинь, а цар Авенір із жахом дізнався від начальника палацу, що син його

---

* З цих притч найвідомішу, перейняту суто аскетичною мораллю, — «Притчу про солодкість світу сього» (про людину та однорога) пізніш переказували віршем Рюккерт, Жуковський (за Рюккертом), українською мовою Ів. Франко та інші. Про літературну історію Варлаама та Іоасафа див. працю того ж таки І. Франка «Варлаам та Іоасаф» у «Записках наукового товариства ім. Шевченка», т. VIII—IX, Львів, 1895.

видимо прихиляється до нової віри. Щоб умовити й відвернути від неї спадкоємця, цар оголошує прилюдний диспут про віру з підставною особою, поганином, який дав згоду взяти на себе роль християнина; але найманець несподівано для себе самого стає в кінці диспуту проповідником християнства. Не допомогли й чари жіночої краси, якими оточили царевича. Тоді цар розділив своє царство на дві частини й одну з них віддав синові, маючи надію, що хоч турботи царювання відвернуть Іоасафа від потягу до пустинницького життя. Іоасаф повертає своїх підданців до християнства, повертає кінець кінцем і батька, а після його смерті таки йде до Варлаама в пустинь — і там у постах і молитвах доживає віку.

Ця історія, розгорнена на цілий роман психологічного відтінку, із вставними оповіданнями, прихильними до теорії аскетизму, яку офіційно приймала феодальна церква, і zarazом цікавими своєю фабулою, в перекладах з грецької на національні мови обійшла, змагаючись своїм поширенням із біблією, цілу Європу — від Франції й Німеччини до Чехії та Польщі, від Іспанії до далекої Ісландії. Ще в XVII віці її новий переклад надруковано в одній українській друкарні.

Питання про історичну вірогідність, певна річ, навіть не ставлено. А тим часом ще на самому початку XVII віку португалець Діого до Коуту, розказуючи про Індію і подаючи переказ про Будду, зауважив: «Нема сумніву, що погани (язичники) знали легенду про Іоасафа: з нього вони зробили Будду і на нього перенесли всі дива, про які ми розказували вище». А справа стояла, як показали згодом, уже в XIX віці, клопітні дослідження кількох учених, якраз навпаки: грецька повість про Варлаама та Іоасафа була не що інше, як переробка буддійської легенди про юнацькі роки царевича Сіддгарти-Будди.

Перед тим як увійти в християнське письменство, індійська легенда мандрувала по сусідніх країнах Сходу: можливо, що саме ім'я Іоасафа є тільки ряд послідовних перекручень означення Бодгісаттва — по-індійському «той, чие єство є пізнання» — означення перехідного стану до Будди, тобто такого, що «вже досяг, уже освічений пізнанням». З XVI віку католицька церква офіційно включила Іоасафа в список своїх святих: як зауважив Макс Мюллер, Будда «справді гідний цієї честі далеко більше, ніж багато аскетів та мучеників, яких поставила нам церква».

Поряд з повістю про Варлаама та Іоасафа в європейських

літературах пізнього феодалізму оберталося чимало інших індійських казок, новел та байок, перекладених на латинську та грецьку мови з перської та арабської, добре відомих і нашій старовинній літературі. Ми з ними ще не раз далі зустрінемося. Але саме індійське письмо й культуру відкривали поволі й поступово. Деякі відомості з кінця XVIII сторіччя привозили місіонери; вони ж пробували дати Європі й уявлення про ту мову, якою написане класичне письмо індусів — про так званий санскрит; не знаючи його, не можна було й кроку ступити в спілкуванні з провідною верхівкою індійського суспільства. Англійці мусили взятися до вивчення цієї мови, щоб як-небудь порозумітися з людьми, що переходили під їхню владу, хоч би для того, щоб ця влада була міцна.

В 70-х роках XVII сторіччя генеральний намісник в Індії Уоррен Гастінгс, що заступив цю посаду в сутужний для компанії час, зміркував це і старався всіляко заохотити тих своїх співробітників, які виявляли дослідницькі інтереси. І от Вільям Джонс, член найвищого суду в Бенгалії, взявшись до вивчення тубільних законів, подолав санскрит і переклав на англійську мову одну з визначних пам'яток брахманського періоду індійської культури — «Закони Ману» («Манавадгармашастра») — кодекс суворих приписів, що поділили народ на касты і дали докладне визначення обов'язків кожної касты. Вільям Джонс з одного боку, Чарлз Вілкінс із другого стали засновниками так званої санскритської філології. Не дуже охоче вчені брахманы (пандіти) розкривали своїм англійським учням таємниці своєї мови й письма. Але одних спокушав гонорар, інших щире бажання цих учнів дізнатися й зрозуміти, і наприкінці XVIII сторіччя завдяки Вілкінсові, Джонсонові та молодому ентузіастові Томасу Кольбрукові почали з'являтися один по одному переклади, розвідки, друковані видання текстів. Вілкінс заклав першу санскритську друкарню, Джонс, випадково натрапивши на слід, відкрив для Європи й переклав індійську драму — «Шакунталу» Калідаси, що зачарувала всіх тогочасних аматорів поезії, Кольбрук перший почав досліджувати найдавнішу пам'ятку індійського письма — «Веди», збирати релігійні гімни, звернув увагу на наукову літературу індусів і зібрав на величезну суму — десять тисяч фунтів — індійських рукописів, що стали основою одної з бібліотек у Лондоні.

Так відкрито індійське письмо, і це відкриття захоп-

лено прийняла ціла Європа. В Німеччині Й.-Г. Гердер перший спробував відтворити по-німецькому кілька зразків філософської індійської лірики (Бгартріхарі, XI—XII в.). Насичений враженнями від античного мистецтва, завзятий класик, якому була огидна індійська пластика, Гете вітає переклад «Шакунтали» захопленим віршем на чотири рядки, захоплюється й іншим твором Калідаси — елегією «Хмара-Вістун», звертається до індійського світу в таких баладах, як «Бог і Баядерка, або Парія». Ще дуже небагато з індійського письменства стало відомо європейцям (деякі уривки та одна драма), але вже до індійського письменства пориваються молоді романтичні ентузіасти, сподіваючись, як Фрідріх Шлегель, від Індії — «відкриття такої досі темної історії первісних часів та інших, подібних до «Шакунтали», прекрасних образів азійського духу, як і вона, одухотворених привабливістю й коханням». На шляху стоять труднощі мови, тільки недавно відкритої: захоплює її схожість із грецькою та латинською, а потім і з усіма європейськими мовами взагалі; з'являється фантастична думка про санскрит як про предка взагалі всіх європейських («арійських») мов, і сиплються масами курйозні зіставлення. Навіть В. Джонс спокушався ототожненням давньогерманського Водана з Буддою; не дивно, що інші ладні були бачити в Брахмі біблійського Авраама, в Праджапаті — Іафета і т. д.

Наукової критики ще трудно було вимагати від Фрідріха Шлегеля, який сам пояснював свою пристрасть до Індії шуканням нової «авантюри»: «мое завдання,— писав він до Гете,— витягти на світ забуте і те, що залишилося невідоме: заради цього я блукав від Данте до Шекспіра, від Петрарки до Кальдерона і старого німецького епосу і так вичерпав, до певної міри, європейське письменство, і тепер іду в Азію шукати там нових пригод». Проте написана 1808 року його книга «Про мову й мудрість індійців» була повна запалу й будила такий самий запал і в читачах. На її сторінках з'явилися й перші безпосередні переклади на німецьку мову з санскриту — уривки з «Рамаяни», з «Законів Ману», з «Махабгарати» (епізод про Шакунталу і «Бгагавадгіта», філософський епізод поеми). Фрідріх Шлегель перший запровадив староіндійське письменство в огляд історії світового письменства: в курсі, який він прочитав 1812 року в Відні, він віддає особливу увагу староіндійському епосові — «Рамаяні», творові високої краси, що займає ніби середину між простотою і ясністю Гомера і між повнотою фантазії, характерною для поезії перської. «Здаєть-

ся, ніби Гомер, Парменід, Гесіод і Солон * об'єднані в одному творі; з другого боку, багато такого, що має спеціально східний характер, нагадує високість писань Мойсеевих або притчі Соломонові». Певна річ, найвищим досягненням поетичного генія індусів для Ф. Шлегеля залишається «Шакунтала», де все «дихає милим, глибоким почуттям ніжності, по всьому розлитий подув повабності й нештучної краси — і хоч нахил до бездіяльності, самотності, замилювання в красі природи, надто рослин, подекуди доводить до надмірної рясноти образів і метафор, але все це не що інше, як окраса невинності».

А взагалі «зі своїми норовами й поняттями, що належать далеким первісним часам, зі своїми архаїчними звичаями, яких вони уперто додержуються, з усіма своїми установами, такими чужими іншим,— індуси самі наче жива пам'ятка, руїна, що зосталася від первісного світу, залишок сивої старовини людства; і тепер, незважаючи на тяжке їх становище, на їхнє приниження, мимохіть відчуваємо особливе співчуття до цього народу».

За мрійними й сентиментальними поривами в тій самій Німеччині, однак, прийшли незабаром і суто наукові роботи. Уже брат Фрідріха Шлегеля, Август, що заснував перший науковий журнал індології («Індійська бібліотека»), був цілком серйозний дослідник, перекладач і професор санскриту в Боннському університеті. А його сучасник, славнозвісний лінгвіст Фр. Бопп, своєю роботою, що вийшла 1816 року,— «Про систему відмінювання в санскритській мові порівняно з грецькою, латинською, перською та німецькою мовами» — остаточно перевів вивчення санскриту з царини романтичного пориву до «нових пригод» на діловий ґрунт, поклавши цією роботою підвалину науці порівняльного мовознавства. До роботи Боппа додано кілька ще нових перекладів, за якими пішли видання й переклад славетного епізоду про Наля й Дамаянті з «Махабгарати» (1819).

А після того як за віршові переклади індійської поезії взявся такий визначний віртуоз форми, як Фрідріх Рюккерт — один з романтичних епігонів,— німецьке письменство щодо кількості й якості перекладів із санскриту посіло мало не перше місце в Європі. Крім відомого перекладу «Наля й Дамаянті» (1828), що викликав російську інтерпретацію Жуковського, Рюккерт

---

* *Парменід* — старогрецький філософ VI в. до н. е. *Гесіод* — автор селянського епосу «Роботи і дні» (VIII—VII в. до н. е.); *Солон* — державний діяч Афін, дидактичний поет VI в. до н. е.

переклав із санскриту багато інших творів, в тому числі одну із перлин післякласичного періоду індійської літератури — поему-пастораль Джаядеви «Гітаговінда» (XII в.) — про кохання Крішни до пастушки Радги, яка не забута в Індії й до наших часів.

«Чи самим лише англіцям мати привілей на індійське письменство? — запитував ще 1828 р. Август Шлегель. — Це було б уже занадто. Цинамон і гвоздики хай залишаються їм, але ці духовні скарби належать цілому освіченому світові».

І справді, пустивши зі своїх рук «цинамон і гвоздики», буржуазні вчені всіх країн Європи, конкуруючи один з одним, починають шукати собі реваншу на шляху засвоєння індійського письменства.

Протягом цілого майже XIX віку староіндійське письменство для буржуазної науки становило підвалину для створення широких історично-культурних та історично-літературних узагальнень. Вивчення санскриту дало привід до створення науки порівняльного мовознавства, до гіпотези про індоєвропейську сім'ю мов, в якій санскритові приділялося місце або прабатька, або одного з найстаріших предків. Вивчення вед, яке почав Кольбрук і продовжили німці Ровен і Рот*, французи Бюрнуф і Бергель і англізований німець Макс Мюллер, привело до створення порівняльної міфології Я. Грімма, А. Куна і Макса Мюллера.

Для останніх міфологія «Рігведи» — міфологія індоєвропейська. Вивчаючи міфологію вед, таку прозору, таку близьку до явищ природи, можна, на їх думку, добратися до коріння міфотворчості всіх європейських народів, а разом і до розгадки казкових сюжетів, що їх подібність у різних народів так впадає в очі. Ще Я. Грімм пояснював цю подібність тим, що казки — «чудовий, останній відгук первісних міфів»; їх підвалини закладено ніби ще за тої доби, коли арійці жили об'єднаною сім'єю і, спостерігаючи зміну дня й ночі, зміну часів року, рух громових хмар, уособлювали це все в божественних образах, що їх найдавніший тип дають нам саме індійські веді.

Згодом те саме староіндійське письменство дало й аргументи проти цієї «міфологічної теорії». 1859 року німецький сходознавець Теодор Бенфей випустив свій переклад найбіль-

---

* Цей самий Рот разом з Бетлінгом випустив накладом Рос. Акад. Наук перший санскритсько-німецький словник (1885) на 7 томів.

шого санскритського збірника новел та байок — «Панчатантра» («П'ятикнижжя») із вступом, що зайняв окремий том. І от виявилось, що разючу подібність казкових сюжетів у європейських народів нема потреби з'ясовувати тим, що всі вони — переробка і викривлення первісних арійських міфів. Ні, арійським міфам треба дати спокій. Справа ніби пояснюється простіше — «запозиченням» більшої частини європейських новел і казок з Індії. Хто не знає, наприклад, російської казки про мужика, що надибав у полі зайця та й почав мріяти, як він того зайця зловить, продасть і на зароблені гроші багатітиме, багатітиме, але, наляканий покриком мужика, заєць утікає, а за ним розсипаються на порох і звабливі мрії. Так і французька молочниця П'єретта в Лафонтеновій байці мріє над поставленим додолю глеком молока, поки, захоплена перспективою майбутнього багатства, не перекидає глека на землю. І в П'єретти, і в російського мужика знайшли спільного предка-брахмана, який в одному з оповідань «Панчатантри» набрав у горщик добутого від добрих людей рисового борошна і так само розбив і горщик, і свої мрії. В російському фольклорі цей брахман і його горщик перетворилися на мужика з зайцем, у французькій байці — на П'єретту з її глеком. Як це могло статися? Прихильники теорії запозичень та «мандрівних» сюжетів пояснювали цю подібність просто: індійська збірка, з'явившись в арабському перекладі з середньо-перської мови, пройшла, з одного боку, в грецьке письменство XI віку, з грецької була перекладена на старослов'янську мову і з книжки нібито пішла в усну творчість. А з другого боку, той самий арабський текст, перекладений на французьку мову в XVII віці, дав матеріал Лафонтенові для його байки.

В цьому випадку припускали запозичення з книги; в інших, і далеко частіше, припускали усний переказ, беручи до уваги торговельні, прочанські й інші типи спілкування Заходу зі Сходом. Одними з посередників у передаванні індійських казок у Європу могли бути також монголи. Разом з буддизмом до них дійшли індійські збірки казок, а що монголи довго володіли Східною Європою, то, певна річ, оповідання, поширені серед них, також потрапили в Європу, до слов'ян, а від них і на Захід. Приглядаючись до оповідного письменства феодальної Європи, всюди знаходили в ньому сліди його східного походження.

Захоплюючись теорією Бенфея, відомий французький учений Гастон Паріс знаходив східний вплив, по-перше, в тому негативному ставленні до жінок, яке характерне для цього

письменства і так не узгоджується з рицарським слугуванням дамі, з високим уявленням про жінку в рицарському епосі. Щодо незліченних казок, майже завжди потішних, надто часто грубих, що їх сюжет — «хитрощі й зрадливість жінок», — каже Г. Паріс, — «вони не родились в середньовічному суспільстві: вони походять з Індії і мають своє коріння в оточенні, що їх явило. Відчуження від усього, що будить бажання і тривожить душу, цілковите самовладання, страх перед прив'язанням і скорботами світу цього — такий сенс буддійської доктрини. Авторами оповідань, створених для того, щоб примусити цю доктрину пройти в серця, були взагалі самотні пустинники, дуже подібні до західних, які старалися прищепити любов до безшлюб'я... показуючи бридоту, турботи й небезпеки шлюбу».

Але не тільки це перейняло феодальне письменство з Індійського Сходу. Воно вивчилося на індійських оповіданнях спостерігати звичаї простих людей, вибирати сюжети з реального життя простолюду, а не тільки з життя і мрій вищого товариства.

Отже, за Гастоном Парісом виходило, що і той реалізм, який ми знаходимо в міській літературі пізнього феодалізму і який пояснюємо зростанням міської буржуазії та її ідеології, — не що інше, як наслідок знання і засвоєння феодальною Європою санскритських розповідних збірок!

«Теорія запозичення», або, як її ще називали, «індіаністична теорія», з легкої руки Бенфея в другій половині ХІХ віку надзвичайно поширилася в Європі. Не було, здається, жодного визначного вченого, що не сплатив їй данини, вивчаючи фольклор або старе письменство. У Франції Г. Паріс і Коскен, в Англії Кловстон (що з його книжки на українську мову А. Кримський переклав 1896 року вступ: «Народні казки та вигадки, їх мандрівки та переміни»), в Німеччині Лібрехт, що, між іншим, виявив індійське походження життя Варлаама та Іоасафа і багатьох інших, в Росії Олександр Веселовський, що шукав у індійських оповіданнях про царя Вікрамадітью першоджерело слов'янських оповідань про царя Соломона і Кітовраса і західних про Морольфа і Мерліна; В. Стасов, що зв'язав, наприклад, мотиви казки про Єруслана Лазаревича через перський епос («Шахнаме») з оповіданнями індуської «Махабгарати»; на Україні — М. Драгоманов, А. Кримський, М. Ф. Сумцов та ін. Для першої-ліпшої української, російської, французької казки склалися родовідні таблиці, і виявилось, що всі ці казки — тільки звироднілі нащадки славних предків — індійських оповідань. Ще Бенфей зазначав, що перво-

типами були, власне, не новели й казки брахманської редакції, а ті знищені або перероблені від брахманів буддійські збірки, де ми й знаходимо риси, знайомі нашим казкам (теми вдячних тварин тощо).

Наступники Бенфея кинулися шукати ці збірки. За брахманською санскритською новелістикою і справді відкрилася скарбниця буддійського розповідного фольклору — написані середньоіндійською мовою палі збірки джатак, оповідань Будди про його попередні втілення. Спочатку думали, що ці оповідання становлять найстарішу, найповнішу й найважливішу збірку розповідного фольклору, який ми маємо. Після видання цієї збірки теорія індіаністів, здавалося, дістала останнє potwierдження і не залишала ґрунту для сумнівів.

Проте і ця теорія не встояла проти наукової критики. Щоб зв'язати сюжет, скажімо, української казки з індійським прообразом, доводилося його схематизувати, припускати в нім чимало «пізніших» перекручень, забуття первісного сенсу певної ситуації тощо. А тим часом дуже часто цей сюжет сам по собі був такий нескладний, що припускати його неодмінне «запозичення» значило б занадто низько оцінювати здібність даного національного середовища до самостійної творчості. Деякі казки могли ширитися й шляхом запозичення, але ніяк неможливо довести, що їх запозичували завжди з Індії. А крім того, вони могли постати на місці, могли бути залишками поглядів та вірувань, що існували в даного народу на первісних стадіях його культурного буття тощо. Гегемонія Індії і в царині мови, і в царині міфології, і в царині розповідного письменства була захитана. Не тільки світла, що зі Сходу. Це, однак, не заважає нам цікавитися і тим світом, що йде зі Сходу. Якщо староіндійське письменство не має універсального значення для з'ясування основних історико-літературних проблем, це зовсім не позбавляє його наукової ваги.

Дослідження й видання текстів не припинилися незалежно від сенсаційних «теорій». Потроху поряд з санскритським письменством в поле уваги почали входити і індійське письменство на середньоіндійських мовах (пракритах), тобто, головне, письменство буддійське. Поряд з художнім письменством, в тісному розумінні цього слова, відкривалася багатюща філософська література, що ніби йшла назустріч песимістичним течіям перестарілого європейського капіталізму.

Ознайомившись із першим, іще дуже недосконалим перекладом упанішад (див. далі), Шопенгауер визнав їх за свою «розраду в житті й смерті» і за читання, яке може найбільше

піднести вгору дух. Як зросло число відкритих і більш-менш досліджених індійських пам'яток, показують наочно хоч би такі цифри: на початку XIX сторіччя, 1819 року Август Шлегель у своєму огляді «Сучасного стану індійської філології» міг налічити з дванадцять санскритських творів, відомих з перекладів або видань; 1830 року Аделунг у своєму бібліографічному огляді наводив уже заголовки 350 пам'яток; 1852 року Альбрехт Вебер, автор солідних, але важких «академічних лекцій про індійську історію письменства» посилається приблизно на 500, а в бібліографічному каталозі, що 1891 року видав Теодор Ауфрехт, кількість ця доходить уже до багатьох тисяч.

На кінець віку виявилася потреба підбити підсумки довголітній інтернаціональній роботі. З 1897 року почала виходити в німецькому виданні монументальна «Енциклопедія арійської філології і стародавностей». Ця величезна праця обіймає мову, письменство, історію, релігію, байки й мистецтво.

Ініціатором видання був Георг Бюлер (1837—1898), дуже характерний тип німецького буржуазного вченого, безоглядно відданого справі індіаністики. Ще майже юнаком, 25 років, правда, з доброю підготовкою, він поїхав до Індії, де протягом 17 років був спершу професором у Бомбеї, потім інспектором місцевих шкіл — тільки для того, щоб увійти, зустрічаючись з тамтешньою людністю безпосередньо, в безпосереднє розуміння індійської культури. «Один рік перебування серед тубільців кинув мені більше світла на індійське письменство й культуру, ніж шість років у Бомбеї». Зріднившись з країною, він вивчив «у сучасній Індії стародавню», розмовляв з народом діалектами, з пандитами, ученими брахманами санскритською мовою; він оцінив індійську наукову традицію, засновану на тисячолітній наступності, традицію, якою його європейські попередники часто нехтували. Вернувшись у Європу й зайнявши кафедру в Відні, Бюлер хотів активно діяти на користь Індії, на європейських індофілологів дивився, як на своєрідних місіонерів науки для любої йому країни, радив їм підтримувати зв'язок з індійськими традиціями і старатися взяти від сучасності все, що вона дає для розуміння стародавніх часів (типова для буржуазного вченого риса!). Йому уявився ідеал культурного зближення, ідеал якогось взаємочину між європейською та індійською культурою. Передчасна й випадкова смерть урвала його роботу коло бібліографування рукописів, яких він зібрав кілька тисяч, коло вивчення індійської правової старовини і коло редагування згаданої попереду «Енциклопедії».

Чи здійсняться коли-небудь його мрії про зближення та взаємодії європейської та індійської культури? В умовах життя буржуазного суспільства таке зближення не може бути ні повним, ні різнобічним.

Ми навмисно затрималися на темі відкриття і вивчення індійського письменства, щоб дати матеріал для розуміння того, як цю індійську «спадщину» використала буржуазна інтелігенція. Ми бачили, що імпульсом для вивчення індіаністики були практичні потреби для англійського капіталу в його колонії. За доби романтизму й пізніше Індія була країною, куди романтикові і ще більш романтичним епігонам можна було укритися від болісних проблем європейської сучасності. Приміром, Рюккерт за доби європейської реакції переселявся до персів та індусів, шукаючи в них натхнення і всіляко стараючись своєю «Мудрістю брахмана» (шість томів, 1836—1839) переконати себе самого, що мораль полягає в спокійній насолоді життям і в тому, щоб знаходити в усіх подіях світу цього — великих і малих — закон універсальної гармонії. Інші, навпаки, знаходили розраду, підхоплюючи в індусів крики розпачу, шукаючи підтримки власному песимізму в упанішадах або буддизмі. Шопенгауер задоволено заявляв, що основи його системи цілком погоджуються з буддизмом: «Я можу бути задоволений з того, що моя доктрина так близько сходиться з релігією, яку визнає більшість людства».

В другій половині XIX в. ми не раз знайдемо в європейських поетів випадки оригінального перероблення індійських мотивів. Але що переробляють і як? Передусім те, що в самій індійській літературі має на собі познаку занепаду, суму, безнадійності. До Індії не раз звертається, наприклад, французький поет-парнасець Леконт де Ліль і в «Античних поемах» («Бгахават», «Смерть Вальмікі», «Лук Шіви», «Видіння Брахми» тощо) і в «Варварських поемах» («Нурмагал», «Джіхан-Ара», «Рада факіра», «Джунглі») або для того, щоб розгорнути ту саму ідеологію розпачу й безнадійності, або для того, щоб виписати екзотичну декорацію, де звуки незвичайних слів і незвичні образи становлять самотету.

Інакше підходив до індійських тем англійський поет Едвін Арнольд, відомий своєю кілька разів перекладеною на російську мову поемою про Будду «Світло Азії» (1879). Трудовитий перекладач «Хітопадеші», «Індійської пісні пісень» (вищеназваної ідилії Джаядеви), «Бгагавадгіти» («Небесне писання, або Бгагавадгіта» — частина «Махабгарати»; див. далі), автор оригінальних балад на індійські теми («Лотос і Скарб») —

Е. Арнольд хотів не тільки «якомога поширити серед читачів розуміння почувань і думок людності найважливішої британської колонії» (служуючи інтересам англійського імперіалізму); але й щоб пропагувати буддизм як релігію, здатну заспокоїти змучену противенствами і свідомістю безпорадності буржуазну людину.

І проповіді, подібні до цієї, не зоставалися без відгуку в буржуазній Європі епохи імперіалізму. Буддизм знаходив собі adeptів серед верхів і англійського, і німецького, і французького суспільства.

А поряд з ним 1875 року здобуває собі велике число прихильників так звана «Теософія». Це міжнародне товариство мало на меті, як сказано в його статуті, покласти основу загальному братерству, що має обіймати ціле людство без різниці релігій, дослідити приховані сили природи, що дрімають у людині, і «сприяти вивченню арійських та інших творів з релігії й науки, обстоючи значення старовинного азійського письменства надто ж *брахманської, буддійської та зороастрової філософії*». У засновників товариства, Олени Блаватської, полковника Г. Олькотта та їхньої наступниці Анни Безанті, знайшлося чимало послідовників — зокрема і в передреволюційній Росії, де, з ініціативи одного з братів Суворіних, виникло видавництво «Новый человек» для пропаганди науки індійських йогів (одна з відмін індійського аскетизму) і навіть у Калузі виходили переклади «Бгагавадгіти», зроблені, правда, не з оригіналу.

Для індіаністики від усіх цих філософських захоплень поживи було небагато: далі читання й перекладу французьких, німецьких та англійських популярних книжок, вивчення арійських творів з релігії та науки справа, звичайно, не посувалася.

Але годі занурятися в ці каламутні хвилі! Зближення з Індією не означає для нас, певна річ, зближення з брахманським та буддійським письменством.

Знайомлячись нині із Стародавньою Індією навіть із тих небагатьох зразків, що включені в цю книгу, ми побачимо, що далеко не ціла вона оповита містичними туманами, що, як і кожне письменство, вона відбиває класову боротьбу і дуже часто ще виразніше й яскравіше, ніж інші письменства.

Одно з неодмінних «див Індії», про яке неминуче згадується в кожній популярній брошурі,— це дерево, зване індійська смоковниця або баньян, що дивувало ще супутників Александра Македонського. Дерево справді незвичайне. Воно починає рости, як усі, але на певній висоті від ґрунту головний стовбур розкидає гілля, яке пускає вниз паростки, повітряне коріння. Це коріння вростає в землю і стає самостійними деревами, тим часом як головний стовбур, підіймаючись, на певній висоті повторює той самий процес, і другий круг гілля теж пускає додолу нові паростки — і так без кінця. Дерево обертається на цілий ліс — не ліс, лабіринт густолистих гаїв, алей, повітряних галерей. В Калькуттському ботанічному саду є такий баньян, що обіймає своїми паростками площу в десять тисяч квадратних метрів. Аматори старовини, коли «все було чудесно», можуть розказати про інший баньян, що в 70-х роках XVIII віку ріс на одному з річкових острівців, маючи 1300 великих стовбурів і 3000 дрібних. Кажуть, що в його холодку міг укритися загін у шість-сім тисяч вояків. Визначити докладно число коренів і стовбурів або вік такого дерева — нелегке завдання. Може, йому п'ятсот років, а, може, воно росте не перше тисячоліття. Дістатися до головного стовбура і здійснитися на нього не всякий може.

Пам'ятки староіндійського письменства нагадують ушановане дерево своєї країни. Історія цього письменства починається, як уже було сказано, так званими ведами (слов'янське «ведати» — знати, індійське — «веда» — знання), які довго вважалися взагалі за найдавнішу літературну пам'ятку гаданого арійського пранароду.

Що це таке? По-перше, це чотири збірники (самхіти) гімнів і заклинань. Найдавніша — «Рігведа» («Веда гімнів») — збірник із 1028 гімнів, присвячених богам, розкладений за певним порядком по десяти «кругах» («мандала»); він існує в двох основних варіантах-рецензіях: рецензії школи Шакала і рецензії Вашкала. За «Рігведогою» ідуть «Самаведа» («Веда співів») і «Яджурведа» («Веда жертовних формул»), цікавіші для істориків релігійних культів, ніж для історика письменства. Перший збірник повторює (за винятком 78 нових) гімни «Рігведи», але розкладає їх за іншим порядком, для потреб богослужбового культу; друга, «Яджурведа», у двох основних редакціях («чорна» і «біла»), додає до «жертовних формул» прозаїчні пояснення і відповідні вказівки для жерців. Четверта

самхіта — «Атхарваведа» («Веда заклинань») містить у собі головні пам'ятки магічної поезії — замови, заклинання тощо. Вона, як видно, дуже давнього походження, але ввійшла в канонічний збірник чотирьох вед пізніше від інших. Як і «Рігведа», три веда є також в різних рецензіях, які нема потреби тут називати.

Десять книг «Рігведи» та двадцять книг «Атхарваведи» — матеріал уже сам по собі чималий; але це тільки «основні стовбури» ведичного письменства. У кожної веда є свої брахмани — книги коментарів, іноді дуже простих, написані прозою. Це написані спеціально для служителів культу (брахманів) богословські трактати, що пояснюють жерцям техніку жертви, мелодій, обрядів, сенс читаних або рецитованих ними віршів веда. Коментарі ці були ще й тому потрібні, що ведійська мова уже досить рано стала мовою трудною для розуміння навіть спеціалістів. Але в тлумаченні не граматики, а деталей культу різні богословські школи різнилися. Тому не тільки в кожній веда є своя брахмана, але до кожної веда подано кілька брахман, приміром, до «Рігведи» — дві («Айтарея-брахмана» і «Каушітакі-брахмана»), паралельні до двох названих вище рецензій «Рігведи», до «Самаведи» — шість, до обох редакцій «Яджурведи» — п'ять. Літературознавець, що обминув би цю на перший погляд вузько-спеціальну літературу, зробив би помилку. В нетрях усіляких містичних і фантастичних мудрувань і тлумачень, куди заводять нас брахмани, де-не-де промайне перед ним якась легенда або переказ із сюжетом, важливим для історика поезії.

Але на брахманах зростання цього письменства не обмежується. За брахманами, як додаток до них, ідуть араньяки (книги лісу, те, що належить вивчати і обдумувати в лісовій пустині) — провідні книги для брахманів, що присвятили себе життю в пустині; а за араньяками — як кінцеві частини брахман — уже згадані попереду упанішади (первісно — школа учнів, що сіли коло ніг учителя, а потім — таємна наука, яку вчитель передає своїм найближчим вибраним учням: релігійно-філософські міркування у віршах і прозі, часто діалогічні — про безмірність, величність і незбагненність світової душі). «Рігведи» стосуються «Айтарея-упанішада», «Каушітакі-упанішада», «Яджурведи» — «Катхака-упанішада» і ще шість інших.

Ми вже стомилися, переглянувши, власне, тільки оглав книжок, що складають разом староіндійську біблію («шруті» — «небесне об'явлення»), але оглав цей ще не закінчився. Крім «шруті» — писань «почутих», навіяних згорі, — ця біблія

містить у собі ще «сміриті» — те, що запам'яталося, що дійшло через переказ і що, одначе, теж гідне пошани. Це «сутри», коментарі до коментарів, тільки вужчого характеру, ніж брахмани та їх продовження.

Вивчати і розуміти веда можна, тільки озброївшись шістьма дисциплінами: треба знати обряд, треба знати календар (а для того мати деякі знання з астрономії), треба знати метрику віршування, треба знати граматику, фонетику, етимологію — все це тісно пов'язане з ведами і становить члени спільного тіла — члени вед (веданги). Це є коротке, як катехізис, правда, не в питаннях та відповідях, а у віршах, що лаконічністю нагадують віршовані правила про вживання прийменників або про винятки в німецьких і латинських граматиках старої школи. Манера викладу, що справді має деяку мнемонічну стійкість, так припала до вподоби, що була пристосована до багатьох дисциплін, які вже безпосередньо не зв'язані з ведами, — до законознавства, медицини, навіть до любовного мистецтва. Все це — теж сутри, відмінні від веданг, але їх перелічувати ми не будемо. Ми й так відійшли на чималу відстань від основного стовбура письменства, що так широко розрослося.

Таке ведійське письменство, але такі здебільшого й усі пам'ятки староіндійського письменства. Письменство ведійське ми можемо принаймні розчленувати на складові частини, а що було б, якби веда, брахмани, араньяки, упанішади, сутри стали перед нами не в певній тематичній (і хронологічній) послідовності, а перемішані так, що не можна було б розібрати, де починаються і де кінчаються ці частини? А тим часом і такі твори є у староіндійському письменстві, ми з ними зустрінемося, і один з них — величезна поема «Махабгарата».

Ми звикли вважати за найбільші епічні поеми старогрецькі «Іліаду» та «Одіссею». У кожній з них по 24 пісні: в «Іліаді» — 15 693 вірші, в «Одіссеї» — 12 100. У «Махабгараті» всього 18 книг, але в книгах цих не менше як 200 тисяч віршів. Більшої епічної поеми, либонь, немає в світі. Але річ навіть не в цьому: річ у надзвичайній розмаїтості внутрішнього складу цієї поеми. Що це? Чи стоп окремих епічних переказів-билин, чи збір юридичних і моральних повчань? І те, і те. Але що до чого було додане, що було підвалиною для надбудов: чи епічна поема, чи повчальні правила? Як взагалі росла ця величезна поема: чи була певна цілість, в яку повкраплювані були епізоди, чи, навпаки, були самі епізоди, які хтось згодом пробував зв'язати в певну цілість?

Нема чого питати, коли була написана ця поема. Тут думки вчених різняться, як різняться вони і в питанні про композицію поеми. Щодо композиції, то одні не сумніваються, що «Махабгарата» — не поема, а збірник, не дуже вміло зліплена компіляція; інші так само не сумніваються, що, незважаючи на «відступи» від основної теми, «Махабгарата» — композиційно-суцільний, замкнений у собі твір. Так і в питанні про час. Більшість відносить остаточну редакцію поеми на час від XII—VI в. до н. е. — до V в. н. е., але є голоси й за пізнішу дату; є думки, що цю редакцію треба віднести на XVI в. н. е. Можна «різнитися в поглядах», але незгода більше як на десять віків — чи не забагато це?

«Хронологія — око історії», — каже стара приказка. А в староіндійському письменстві з цим оком справа стоїть дуже негаразд. «Всі встановлювані в індійській історії письменства дати подібні до оракулів, поставлених на те, щоб їх збити», — не без дотепності зауважив один англійський учений. Справді — на чому будувати тут хронологію? Твори не датовані. Найдавніші записи пам'яток не сягають раніше IX в. н. е. До 500 року (до н. е.) ми не маємо значних залишків матеріальної культури. Найдавніші індійські записи — славнозвісні записи царя Ашоки, протектора буддизму, стосуються III віку до н. е. А тим часом початок індійської історії — прихід «арійців» у країну Инду, першу подію, про яку хоч що-небудь відомо, за обчисленням німецького вченого Якобі та індуського Тілака (на підставі астрономічних записів у найстаріших пам'ятках індійського письменства) треба віднести на час між 4500 і 2500 рр. до н. е. Отже, перша половина третього тисячоліття буде імовірним відправним пунктом індійської історії. Виходить, Індія молодша від Єгипту й Месопотамії, але старша, приміром, від античної Греції. А разом з тим на просторі від половини третього тисячоліття до п'ятсотого, приблизно, року ми не маємо майже ніяких речових залишків від Індії. А щодо індійського письменства, то для нього термін цей доводиться збільшити ще принаймні на два сторіччя.

Старі дослідники, переважно німецькі, дуже любили, кажучи про письменство й культуру Стародавньої Індії, зіставляти її зі Стародавнім Єгиптом. Риси подібності, може, справді є; але одним стара Індія аж ніяк не подібна до давнього Єгипту — це своїм ставленням до письменства й письма. Проти індусів єгиптяни можуть показатися справжніми графома-нами. Вони списували своїми ієрогліфами геть усе, що їм на-верталось на очі, — від стін своїх колосальних храмів, гроб-

ниць, статуї до папірусів, уламків каменю хатнього посуду. Вони були справжніми маньяками письма: жоден народ, каже про них російський учений Б. О. Тураєв, крім єгиптян, не додумався до убожествлення писемного приладу. Єгипетські писарі й письменники мали божественного заступника, бога премудрості Тота, а єгипетські книжки, розповідають легенди, то падають з неба, то об'являються в храмах біля ніг якого-небудь божества: їх кладуть у саркофаги, щоб вони супроводили померлих у їхніх мандрівках у потойбічному світі.

Нічого подібного нема в індусів. Ми, певна річ, не знаємо докладно, коли з'явився індуський алфавіт, але найдавніша епоха вся була часом виключно усного переказування. І протягом багатьох віків після появи алфавіту письмо вживане тільки з вузько-практичною метою. Відмінно від єгипетських жерців, брахмани були завзяті супротивники записування. Цим вони закріплювали за собою монополію в царині знання й тлумачення святих книг і — подібно до європейського католицького духовництва — зовсім не мали охоти робити з цієї своєї спеціальності річ загальноприступну. Численні приписи суворо забороняли нижчим класам вивчати святі тексти. Лише з епохи буддизму (з кінця 54—45 р. до н. е.) становище почало мінятися. Буддиська революція серед інших практичних наслідків мала запровадити й поширення в Індії письменства.

Всі зазначені обставини надзвичайно утруднюють наукову періодизацію індійського письменства, як і індійської історії. Хоча трохи вірогідна історія Індії й починається з тої самої доби буддизму. Тут, у IV віці, ідуть походи Александра Македонського, напад греків і їх вигнання (в 327 р. до н. е.) паралельно з виникненням могутньої індійської держави під владою царя Чандрагупти, засновника династії Маур'я. З цієї самої династії вийшов і згаданий цар Ашока. Приблизно з 500 року історики починають і докласичний період санскритського письменства, що доходить розквіту в IV—VII в. н. е. і починає занепадати з VIII—IX в., за доби мусульманських навал і нападів на Індію. Мусульманська доба в історії Індії (1001—1740) — це час остаточного занепаду санскритського письменства і виникнення нових індійських літератур (головно мовами хінді, урду (інакше хіндустані), бенгалі та ін.), що продовжували свій розвиток і в період англійського панування.

Так, ідучи від сучасності в глибину віків, ми можемо визначити деякі хронологічні межі. Сучасні письменства Індії — письменства новими індійськими мовами — зародилися за доби

мусульманського завоювання, тобто в XII віці. XII вік — час замирання санскритського письменства і перших спроб письменства новими мовами, отже, початок нового періоду, де старе валиться і на руїнах з'являються перші зблиски нового життя. Відступивши ще далі від XII віку н. е. до IV—VI в. до н. е., ми намацаємо там рамки середнього періоду — періоду санскритського письменства переважно, яке творили при дворах феодальних володарів старої Індії жерці і світські двірські поети і яке висловлює ідеологію верхівки індійського суспільства. Поруч нього пробує здобути собі право письменство народними «середньоіндійськими мовами», зокрема буддиське письменство мовою палі. Все, що стоїть перед цією межею, тобто перед VI віком, ми зачислимо до давнього індійського письменства, яке починається ведами й кінчається першими пам'ятками буддизму. Певна річ, ці хронологічні межі мають тільки загальне орієнтовне значення. Зазначені вище особливості — усна традиція, перероблення пам'ятки одної доби за другої доби, її обростання новим матеріалом тощо не дають поки що можливості докладніше визначити хронологічні дати. Такі пам'ятки, як «Махабгарата», приміром, належать і до стародавнього, і до середнього періоду — подібно до «Рамаяни», яка ще в XVI в., перероблена на одному з діалектів мови хінді Тулсідасою (1532—1624), була літературною новинкою і знов надзвичайно поширилася. Але наше завдання — дати читачам не історію індійського письменства, а тільки підвести до розуміння текстів, зібраних у даній книзі. Нам і залишається, покінчивши з попереднім, кинути загальний погляд на ці тексти: вони входять у широкі рамки періоду, який ми назвали «стародавнім».

Коли віднести веда, як їх звичайно відносять, на кінець або половину другого тисячоліття до нашої ери, то так званий стародавній період індійського письменства займе простір не більше не менше як тисячу років. Можна розрізнати в нім, як це робить дехто, два відтинки часу: перший з 1500-го до 1000-го (приблизно) р. до н. е. — епоху гімнів, другий з 1000-го до 500-го року — епоху брахман, до якої, з певними застереженнями, можна зачислити й вищеназвані пам'ятки індійського епосу. Цей період на тисячу років — заразом і найдавніший період індійської історії. Спробуймо скласти собі приблизне поняття про ці грандіозні «епохи», але не забудьмо, що ми вибираємося в дорогу, не позначену ніякими віхами у вигляді точних хронологічних дат або речових пам'яток.

Про найдавнішу тубільну людність Індії ми досі ще дуже

мало знаємо. З розкопок останнього часу починає з'ясовуватись, що дравідські племена, яких досі вважали за споконвічних жителів півострова, самі були прихідцями й покорителями якоїсь іншої, давнішої раси. Але так чи так, індійська історія починається з того, що за непам'ятних часів з Іранського плоскогір'я прийшло в долину Інду та його притоків пастуше-арійське плем'я і зі своїми чередрами розселилося, перемагаючи опір тубільців, на родючих просторах річкової країни. Тут, не знаючи ні міст, ні центральної влади, у рамках родової організації, яку пізніше заступила громада, жили вони довгі віки, складаючи свої найстаріші гімни. Тут склалася й зміцнилася в них та первісна форма суспільства — в Індії вона набула особливо сталого характеру, — яку ми називаємо сільською громадою і громадським землекористуванням і яка далі, як каже Енгельс, стала «протягом тисячоліть підпорою найгрубішої державної форми, східної деспотії».

Але це далі. Індуси-арійці епохи вед надзвичайно мало мають спільного з тими індусами, з якими нас знайомить класичне санскритське письменство — письменство феодального суспільства. Не ті люди, не та природа. Типова для поетичної символіки квітка лотосу навіть не згадується в «Рігведі»; не говорять її гімни і про святу індійську смоковницю — баньян, яку ми описували; з тваринного світу вони не знають, наприклад, тигра, з яким арійці познайомляться пізніше, відступивши далі в країну Гангу, майбутню Бенгалію; з поживних зел вони не говорять про рис, згадуючи тільки ячмінь; але роль хліборобства в їх побуті, взагалі кажучи, ще другорядна. Передусім вони — пастухи-скотарі: у них велику ціну мають коні, але улюблена їхня худоба — рогата, а найулюбленіша тварина в них — корова. Рогатою худобою будуть згодом виміряти багатства окремих осіб: війна між племенами так і зветься: «жадання здобути корів» («кавішті»); молоко, свіже, кисле або збите масло — головна частина їжі, конче потрібна не тільки людям, а й богам; мукання корів — найсолодша музика, якої ні з чим не порівняти, а порівняння з биком і коровою — одне з найпочесніших порівнянь, які можна прикласти до бога або богині.

Проте поряд із скотарством були вже й початки хліборобства, виникли ремесла — теслярське, ковальське; але нема ще пізнішого поділу на касты. Жертви приносять не тільки жерці, але й начальник роду або батько родини, в якій жінка має рівне становище з чоловіком. Немає ще й суворо оформленого культу. Релігійні гімни творяться імпровізаційно, хоч творення

їх звичайно приписують т. зв. ріші — співцям-поетам, попередникам пізніших брахманів, але ще без ніякої претензії на особне упривілейоване становище в суспільстві. У своїх гімнах вони просять у богів допомоги проти ворога, перемоги, здобичі, багатства, дощу, численних нащадків, довгого життя. Здоровий, хоч, може, трохи грубуватий матеріалізм розлитий у цих гімнах; ніякої втоми, відчуження від світу, ніякої світової скорботи — рис, характерних для пізнішого брахманського письменства. Нема й пізнішої віри в переселення душ, яку вважають за типово індійську. Смерть не становить центрального пункту роздумів: але коли вона надходить — «мудрий посланець Ями» (бога мертвих), людина іде в царство мертвих, яке міститься десь у сфері сонця, на найвищому небі, і з яким не зв'язане ще уявлення про суд або кару.

Спілкування з богами відкрите й вільне. В нім нема типового, наприклад, для староеврейської релігійної поезії страху перед грізним богом-месником, нема і проявів безтямної віри. Люди, сказати б, говорять з богами як рівні з рівними: дай, бо я тобі даю. За справедливою характеристикою німецького вченого (Ольденберга), найдавніші гімни вед — «жертвоспіви і літанії, якими жерці ведійських арійців, ще не знаючи храмів, на буйних жертовних святах закликали своїх богів — варварські жерці варварських богів; а ті на конях, у колісницях, по небу й по повітряних просторах приїздили покуштувати жертви, масла й м'яса і набратися, покуштувавши п'яного соку Сомі, мужності й божественної сили».

Цими богами за найдавнішої доби були боги стихійних сил природи, що мають таку велику вагу для пастуха й хлібороба: Варуна — уособлення зоряного нічного неба; Дьяус Пітар — небо, Прітхві — мати-земля, Мітра й Сур'я — сонце тощо. Поряд з ними в цьому нехитрому пантеоні стоїть Агні — вогонь, «домашній бог»; гімни до нього визначаються особливо теплим і щирим тоном. В міру розгортання матеріальної культури виникали нові боги й півбоги. Сома, що був спочатку, як видно, уособленням місяця, зробився символом всякої духовної культури й творчості; в «Рігведі» йому присвячена окрема, дев'ята, книга, де Сомою називається рослина, з якої роблять п'яний напій; під час жертвоприносин частину цього напою зливають на олтар, а частину випивають учасники обряду. Боги самі дуже полюбляють цей напій і п'ють його з гарних келехів, які вміє робити бог-коваль і художник Тваштар — «багатообразний», бо він дає образ і форму всім живим істотам, навіть тим, які щойно мають народитися. Для повності

можна додати ще образи лісових і гірських божеств (гандгарви, апсари), що були, мабуть, спогадами про лісове й кочове життя. Суворої ієрархії між богами нема, як нема її і в суспільному устрої. Богів багато, але звертаючись до одного, певного, прославляють його саме, як найвище божество, приписуючи йому те, що можна сказати про інших богів — цю особливість Макс Мюллер називає гіпотеїзмом (однобожність, якої не треба плутати з єдинобожністю, монотеїзмом). Вона нагадує наївну манеру пізніших двірських поетів доби абсолютизму в Європі, які, славлячи свого володаря, надавали йому рис ідеального монарха взагалі, без огляду на характер і розміри його влади.

За змістом гімни «Рігведи» можна було б поділити на гімни-молитви, жертовні пісні, пісні філософського змісту, пісні, що розвивають у формі діалогу епічний сюжет (зародки майбутнього епосу й майбутньої драми), пісні цілком світського характеру (див. «Гравець у кості» або пісню «П'яний Індра»), пісні-загадки тощо. Але нема ніякого сумніву, що збірник «Рігведи» — це підсумок досить довгого процесу, що пісні збірника не одночасно складені. Історики пробують вирізнити в ньому нашарування різних епох. Ми говорили про ранню добу; але за цією добою вільних сільських громад ішла, як видно, доба феодалізму.

Відомо, в чім полягають особливості так званого «азійського способу виробництва». Відмінно від Європи, де землю безпосереднім виробникам селянам роздавали приватні власники-феодала, в Азії землю й допоміжні засоби виробництва селяни діставали від феодальної організації — держави. І от, в міру того як організовується сільськогосподарське виробництво, що потребує, з огляду на місцеві умови, штучного обводнення й нормування річкових поведень, починає підноситися влада «ватажків» — військово-землевласницької аристократії, що пізніше утворила в Індії касту кшатріїв. Піднесення нового класу породило зміни і в ведійському пантеоні: у перших лавах опинилися, замість колишніх доброзичливих богів, охоронців існуючого ладу, боги-насилники, з рисами, характерними для владуючого класу. Ці самі риси лягли на постаті деяких попередніх богів, змінюючи їх первісний образ. На чолі пантеону стає тепер Індра, бог грози, переможець земних ворогів, скоритель небесних демонів, громовик, що посилає дощ, індійський Зевс, «національний бог ведійських арійців», за висловом Р. Пішеля. У нього є свій почет — Марути, буйні вітри, що женуться чвалом на колісницях, запряжених рудими кіньми.

Інколи дружина — як воно й буває у феодальнім суспільстві — повстає проти свого зверхника, свариться з ним, але згода відновлюється, і ватажок тріумфує. Підносячи на перше місце Індру, нова каста відкинула в ранг демонів чимало богів, що противилися заступникам кшатріїв і, сказати б, знизилася їх до рангу богів спеціально селянських. Такий, приміром, Пушан, охоронець худоби, божество сільське й хліборобське, змальоване в «Рігведі» дещо гумористичними рисами: він беззубий, живиться кашею, плентається за Індрою на возі, запряженому козами. Другорядне місце зайняв і Рудра, дикий мисливець, бог лісів та гір, мабуть, старіший бог-громовик, ніж Індра. Так відбилася в божественному світі соціальна боротьба, що відбувалася на землі.

Але і в самих владущих верствах не було повного єднання між станом кшатріїв — вояків — і станом жерців — брахманів, більше зв'язаних з потребами широких мас, ніж військова аристократія; дуже рано почалася боротьба за першість. Жерці мали деякі технічні й медичні знання, якими вони могли допомагати селянству; в їхніх руках зосереджувались поволі всі ідеологічні потреби людності. В міру того, як встановлювались феодальні стосунки, думка про можливість безпосереднього спілкування з богами зникала. Робилося очевидним, що на богів треба впливати заходами, подібними до тих, якими стримувано сваволю військової аристократії: заходами насильства й принуки — тобто релігійною магією. Магічна акція потребує знавця-фахівця, а ним може бути тільки жрець. Що більше зростав феодальний гніт, то потрібніший робився посередник жрець та його магія.

У певній частині гімнів «Рігведи» і бачать відбиття боротьби жрецького стану з військовим — боротьби, яка в рамках цього періоду ще не могла doprowadити ні до яких остаточних наслідків. Але вона спричинилась до нових змін у ведійському пантеоні: в ньому з'явилися нові боги типу Бріхаспаті — всеосяжної, всюдисущої, але невидимої істоти, Праджапаті — спочатку тільки титул різних богів, а тепер ім'я самостійного божества («Володар усього творива»), Вішвакармана («Всестворителя») і подібних інших уособлених абстракцій. Відгомони тої самої боротьби відчуються і в ліро-епічній пісні з «Рігведи» про боротьбу Васіштхи й Вішваматри. В цій боротьбі жерці опиралися до певної міри на сільську громаду і, знайшовши в ній спільника, знов піднесли в рангу й ушляхетнили деяких специфічно сільських богів, як от названого попереду Пушана.

Така є можлива внутрішня еволюція «Рігведи», що не дозволяє дивитися на цей збірник, як на щось єдине. Різні є періоди класових взаємин, що відбилися в ній, різні є жанри окремих гімнів, неоднакова й концепція божественних сил, до яких вони звертаються. Серед філософських гімнів «Рігведи» знайдуться й такі, в яких іноді бринять ноти сумніву. Є пісні, де заперечується, наприклад, існування Індри. Часом стає під знак питання моральна порядність богів, що занадто егоїстично турбуються тільки про власну вигоду, а інколи мають елементарні людські хиби. Висміюють подеколи гімни й самих служителів культу — брахманів, наприклад, відомий гімн «Жаби»: коли навіть цей гімн має магічне значення, як гадає дехто, елементи сатири в нім усе ж наявні. Думка, що безнастанно росте й шукає, уже не задовольняється з примітивного пантеону, волає до «невідомого бога» — несказанної єдності, що не дається пізнати. До неї звернений уславлений гімн «Космогонія», вінець філософської лірики вед, який Ольденберг порівнює щодо сили й глибини вислову з останнім розділом староєврейської книги Іова і з поемою грецького філософа Парменіда про єдність і постійність вічно-сущого. В цьому гімні є вже перехід до упанішад та інших пізніших творів індійської філософської думки.

При такій різноманітності змісту, яка не раз заганяла в безвихідь буржуазних учених, цілком природно, що і в оцінці значення «Рігведи», як і інших вед, ми не знайдемо в них згоди. В історично-культурному значенні пам'ятки, правда, ніхто з серйозних учених досі не сумнівався. Давність і «прозорість» мови «Рігведи» роблять із цієї мови дорогоцінний матеріал для науки порівняльного мовознавства; «Рігведа» знайомить нас з найдавнішими соціальними стосунками в народі, що зайняв потім визначне місце в історії людської культури; нарешті, вивчення «Рігведи» ще Макс Мюллер визнавав за «найвищу школу для історика релігії», і це методологічне значення пам'ятка зберігає й досі. Найцінніший додаток до неї з цього погляду є «Атхарваведа», що вводить нас у темний світ доісторичних народних забобонів, які жерці щойно починають використовувати для своєї мети. Це, як уже зазначено, збірник пісень і замовних формул, що охороняють від демонів та хвороб, очищають від злочинств та гріхів, дають здоров'я й довгі літа, мир і згоду, щастя в коханні й шлюбі тощо. Для загальної історії культури немає серед пам'яток індійського письменства нічого важливішого від «Атхарваведи». Хоч вона й призначена тільки для Індії і створена індійським духом, але

й поза межами свого рідного краю вона багато важить для пізнання духовного життя також інших індогерманських і зовсім неспоріднених народів. Відомо, що за всіх часів і по всіх країнах державна релігія — це «лак, яким лакують народну релігію, тобто забобони», — каже Р. Пішель.

Інша річ, коли йдеться про естетичне значення ведійських гімнів. Загалом повелося дивуватися з них: «лірика разючої краси й глибини». Але це дивування часто супроводиться застереженнями: «певна річ, щоб мати насолоду з цієї первісної поезії, треба настроїти свій розум і почуття на первісний лад, бо найдавніші ведійські пісні відбивають у собі якраз первісні погляди й почування, а також прості звичаї пастушого народу». Фразу взято з популярної старої «Історії загального письменства» І. Шерра. Але перебудуватися на первісний лад нам — річ, видимо, безнадійна. На щастя, це й непотрібно. Що таке найстаріша частина вед? Людина стоїть віч-на-віч із стихіями й розмовляє з ними. Уявімо собі самих себе де-небудь на високостях Кавказу, перед простором, що розгорнувся на десятки або й на сотні верст, без виразних ознак людського житла, під величезним небом, якого ми ніколи не бачимо в наших містах, серед заблуканих хмар, з диким вітром в обличчя і непорушними громадами скель та гір навколо, — мовчазними велетнями, що ніби зібралися сюди на якусь раду. От з-поза обрію раптом випливає, насурмившись, слив'яно-бузкова хмара, здалеку виблискує укритими в ній блискавицями, жахаючи зливою або градом: мимоволі страх перебігає поза плечима, і почування, що проймають стародавній арійський гімн, стають майже близькими.

У нашому гарячково-швидкому, автоматизованому житті ми, проте, зазнаємо на собі якісь впливи зміни пір року, зміни дня й ночі, зміни температури, днів похмурих і сонячних. Збільшіть ці впливи в неозначене число разів, загостріть їх, і ви зрозумієте почування, що обіймали ведійську людину в її вечірньому гімні «До Савітара», сонця-життєтворця, світлу радість, з якою вона зустрічає Ушас, світову зорю, бурхливий захват, з яким вона бачить, як росте під хваління віршів і пісень улюблений Агні — огонь, зрозумієте глибоку думку, вкладену у славнозвісний гімн до Землі з «Атхарваведи».

Старогрецька поезія не дасть нам нічого подібного, вона пішла далеко вперед в антропоморфізації своїх богів, надто щільно одягла їх людським тілом; у ведах вони прості й прозорі, історії їх нескладні, взаємини ще непоплутані.

Багато поетів пізніших часів намагалися засвоїти собі тон

і стиль цієї стихійної поезії, але досить поставити поряд з ведами спроби, наприклад, буржуазних поетів початку ХХ століття, щоб побачити прірву між творами діяльного, життєрадісного, жадібного до життя народу ведійської доби і анемічними пориваннями поетів європейського буржуазного занепаду. До вед не меншою мірою, ніж до гомерівського епосу, можна прикласти Марксові слова про дитинство людського суспільства, яке має для нас «вічний чар, як ступінь, що ніколи не повториться». Тут немає ще ні свідомості цілковитої безпорадності перед байдужою природою, ні тої відчуженості від неї, яка з'явиться в європейській поезії ХІХ віку. І тепер, в добу соціалістичного суспільства, напередодні ери остаточних перемог над стихіями — більше, ніж будь-коли, цікава та поезія, яка оповідає про першу усвідомлену зустріч стихії й людини.

5

Проте було б наївно, як це робить дехто в наші дні, уявляти собі еру вед чимось подібним до «золотого віку». «Я не згоден з тими, хто вірить у золотий вік Індостану», — писав Маркс ще 1853 року, і ці слова мусили б стати осторогою для тих, хто ідеалізує найдавнішу індійську культуру і створює легенду про якусь безкласову індійську цивілізацію, що ніби не знала ні соціальної боротьби, ні матеріалізму, таких характерних для Заходу. На ділі така цивілізація, певна річ, ніколи не існувала. Твердження, що індійське суспільство не має виразної історії, має певні підстави: але цієї «позаісторичності» його не треба перебільшувати. Буржуазні вчені, чіпляючись за неї, створили свій міф про особливі шляхи розвитку Індії. Категорія часу нібито не існувала для індуса; заглиблений у безнастанну зміну часів — світових періодів, з яких перший, що давно одійшов у минуле, триває 1728 тисяч років, а четвертий («Каліюга» — сказати б, «Залізний вік») почався 3102 року до нашої ери — індус не звертав уваги на ті дрібні зміни, на ті поодинокі події на тлі вічності, які ми називаємо історією. Ні боротьби партій, ні патріотизму індуси нібито не знали: поділ на касти унеможлиблював розвиток суспільства, а без розвитку суспільства не може бути історії. Така є поширена буржуазна концепція Індії.

На ділі, певна річ, не так. Передусім сама історія не є тільки оповіданням про індивідуальні одиничні факти. Ми не знаємо нічого певного про ранній період індійських царств, але ж

зміною цих царств та династій історія зовсім не вичерпується. Мимо усієї специфічності розвитку Індії, немає ніякого сумніву в тому, що вона проходила такі самі суспільно-економічні формації, як і інші країни,— від родового побуту до феодального способу продукції. І проходила вона їх, звичайно, не без жорстокої боротьби — боротьби політичної та соціально-економічної. Про деталі цієї боротьби ми справді мало дізнаємося з пам'яток найдавнішого письменства — надто тому, що більшість їх дійшла до нас у пізніших редакціях; але загальні контури цієї боротьби даються бачити навіть з тих пізніших редакцій і, таким чином, говорити про абсолютну «позаісторичність» давньої Індії та її суспільства навряд чи тепер можна.

Розселяючись по долині Інду, арійці повинні були витримувати й ламати опір тубільної людності, тих самих дасью, про яких не раз говориться в гімнах «Рігведи», де вони виступають то в образі реальних, земних ворогів, то в образі демонів, духів тьми й посухи, що захистити від них може тільки Індра. Ця боротьба почалася й тоді, коли близько 1200 р. з країни П'ятиріччя арійці просунулись на схід, в долину Гангу та її притоки Джамни, в країну з розкішною рослинністю, гарячим підсонням, тропічною природою. Тут, здається, вивершується процес зміни патріархально-родових громад на царства, царів уже не обирають, як за ведійської доби, а вони заступають один одного за династичним порядком. Утворення цих феодальних царств теж супроводилось міжусобною боротьбою, такою характеристичною і для раннього європейського феодалізму. Збиралися багатства, виникали міста, золото ставало монетною одиницею поряд з попередньою монетною одиницею — коровою. Ця феодальна боротьба мусила відбитися і в поезії. Натяки на неї ми знаходимо вже в «Рігведі». Але про неї склалися серед військової аристократії й особливі пісні-думи (ітіхаси), що згодом утворили підвалину грандіозної «Махабгарати». Центром, що круг нього поволі кружляли ці думи, стала боротьба двох родів з так званої «місячної династії», нащадків царя Бгарати, за володіння царським престолом в країні Куру, на північному сході Індії, між Гангом і Джамною — в краю, де столицею було місто Хастінапура (коло теперішнього Делі). Ці два роди — Панду й Куру; з одного боку — сини царя Панду — п'ять хоробрих юнаків Пандавів, а з другого — діти сліпого царя Дгрітараштри — сто Кауравів, на чолі з Дурйодганою. Ця боротьба між Пандавами та Кауравами, як їх називають звичайно, була, як видно, не

менш популярна в Індії, ніж Троянська війна у Давній Греції: мабуть, були групи професіоналів-співців (боянів), подібних до старогрецьких рапсодів або монгольських «тульчі», з яких одні славили хоробрість Пандавів, другі — незламну відвагу Кауравів, ставлячи в центрі своїх співів колосальний бій, що тривав вісімнадцять днів і кінчився перемогою синів Панду, головню завдяки допомозі союзного царя племені ядавів — хитрого й мудрого Крішни. Дуже можливо, що ще за старих часів, як це було і в Греції, на основі цих героїчних пісень виникла, подібно до «Іліади», епічна поема, яка стала за основу пізнішої «Махабгарати». Перейняті таким самим войовничим духом, як «Іліада», виконувані перед такою самою приблизно аудиторією войовничих князів, так само вправних у стрілянні з лука або в змаганні дротиками, як і герої, про яких співано, індійські билини відрізнялися від старогрецьких ще більшим нахилом індійських співців до гіперболізації, до нагромадження подій на події, подвигів на подвиги, ніж те було в європейському феодальному епосі.

Поряд з даним циклом пісень, що змальовують міжусобну боротьбу окремих феодальних родів, імпульс до епічної творчості мусило дати поступове розселення арійців по території Індостану, їхні походи на південь — в простори Декану й далі, аж до самої «перлини Індії» — острова Цейлону. Ці пісні, однак, до нас не дійшли. Тільки невиразні їх відгомони ми чуємо в епізодах другої славетної епопеї «Рамаяни». В кровожерних і лютих мешканцях лісів — ракшасах, велетнях-людожерах, з якими бореться герой поеми Рама, можна вбачати спогад про тубільних мешканців деканських лісів та верховин, так само, як у союзному племені мавп, над якими панує цар Сугріва, тубільне плем'я, союзне арійцям, що допомогло їм у поході на острів Ланку-Цейлон. Правда, нинішні вчені дуже сумніваються, чи можна ототожнювати острів Ланку з Цейлоном. Та й ціла дія поеми до такої міри насичена фантастичними деталями, до такої міри перенесена в казково-міфологічний план, що дістатися реально-історичної основи навіть окремих її частин майже неможливо.

Першість на суспільних верхах ще за попереднього періоду, як ми знаємо, намагалися відібрати від аристократії жерці; розпочата ще там боротьба між рицарями-кшатріями і жерцями-брахманами, в міру як останні чимраз більше професіоналізувалися, набрала тепер ще гостріших форм. Нову добу часто означають як «добу брахманізму», розуміючи під цими словами не тільки розвиток специфічно-брахманського

письменства, а й соціально-політичну гегемонію брахманів. Раз у раз для характеристики цієї доби користуються, як матеріалом, славнозвісним збірником індійських законів — «Кодексом Ману», легендарного родоначальника роду людського, про якого згадується ще в ведах. «Манавадгармашастра» (назва кодексу), каже, наприклад, Г. Лебон у своїй книжці про «Цивілізації Індії» (1887), «являє джерело найпевніших відомостей про брахманський період індуської цивілізації, подібно як «Рігведа» — про період ведійський». Одначе нині ми ніяк не можемо класти закони Ману на час, раніший від VI в. н. е., отже, від авторитетності свідчень цієї пам'ятки про «добу брахманізму» доводиться відмовитись. Відомий поділ суспільства на чотири касты, де брахманам належить перше місце, кшатріям (раджанья) — друге, вайш'ям — селянам, ремісникам, купцям — третє, рабам і решті людей, що стоять поза суспільством (шудрам), — четверте, щоправда, згадується ще в одному космогонічному гімні «Рігведи». З різних частин тіла первородного велетня Пуруші боги творять людей: з уст його створений брахман, з рук — кшатрій, із стегон — вайш'я, а з ніг — погорджений шудра. Але, здається, цей гімн — одна з пізніших вставок. Кастовий устрій, що, мабуть, корениться в давній давнині і виник, як відзначив Маркс, «під впливом також природного закону, який регулює, наприклад, розподіл тварин і рослин на відроди й різностаті, з тією тільки відміною, що на певнім щаблі розвитку спадковість каст і окремішність цехів декретується, крім того, як суспільний закон» *, — в цьому періоді якраз ще не був декретований і стояв перед брахманами як ідеал. Цілком здійснити цей ідеал пощастило їм багато пізніше. «Існує два розряди богів — боги небесні й боги земні, брахмани, що їх предки були ріші», — читаємо ми в одній з «Брахман» («Шатапатхабрахмана»), та навряд чи слід думати, що ця рекомендація була загально визнаною істиною. Так само навряд чи можна говорити про остаточну перемогу брахманів над кшатріями на підставі тих місць у «Махабхараті» та «Рамаяні» й інших епічних пам'ятках, де розказується, наприклад, про те, як Парашурама (Рама з сокирою), одне з утілень бога Вішну, розгніваного злочинствами кшатріїв, «тричі по сім раз очистив землю від кшатріїв і п'ять озер сповнив їхньою кров'ю («Махабхарата»), а після того віддав землю брахманам. Наївно було б думати, що подібна військова боротьба між кшатріями і брахманами справді відбувалася:

---

* К. Маркс. Капітал, вид. 1925 р., т. 1, с. 317.

антагонізм був, але він не набирив таких прикрих форм, хоч би з міркувань, сформульованих у пізніших «Законах Ману»: «Кшатрії не можуть жити в гаразді без брахманів, а брахмани без кшатріїв; але з'єднавшись між собою, вони живуть щасливо і на цьому світі, і на тому, що має бути».

Не маючи поки що змоги здійснити цілком свої владолюбні наміри, жрецька група перенесла цілу свою енергію на зреформування культу і зв'язаного з ним письменства — а значить на повільне, але тривале зреформування всього побутового укладу за принципами, які б забезпечували жадану першість бодай у майбутньому. За «Рігведою» іде тепер «Яджурведа» і «Брахмани»*, після поезії — проза; після простої і ясної релігії стихійних сил — невиразний пантеїзм, що уявляє все буття як еманацию (прояв) єдиної найвищої істоти. «Брахмани», взяті окремо, певна річ, не належать до історії індійського художнього письменства, як не належить до історії старовітньої єврейської поезії талмуд, у якого з «Брахманами» знайдеться чимало спільного: це теж, як талмуд, — «мур, поставлений довкола закону», збірник правил, пояснень, приписів у величезній кількості випадків суто формального характеру. Але як і в талмуді — неозорій пустелі богословських міркувань і тонкощів — є свої бази в образі приповісток, речень і легенд т. зв. Агади, що стільки разів потому живили творчість єврейських і неєврейських поетів від Гейне до Бяліка і Переца, так і в «Брахманах» ми знайдемо, щоправда, далеко рідше і в попсованій жрецькою схоластикою формі, ряд своєрідних легенд про творення (індійський варіант переказу про потоп, легенда про походження гір тощо), ряд поетичних казок — на зразок казки про розлуку Пурураваса й Урваші, що розвиває тему одного гімну «Рігведи» і сама дала пізніше сюжет для одної з трьох драм Калідаси**. Але головне в «Брахманах» не в цьому. Легенди й казки цікавлять їх тільки тим застосуванням, часто несподіваним, яке вони можуть мати для якого-небудь

---

* Нагадуємо читачеві, що він не повинен плутати цілком відомих різних понять: *брахмани* — жерці, служники культу, перша каста; *«Брахмани»* — низка літературних пам'яток культового змісту; *Брахма*, або *Брахман* — всесвіт або сила, що втілюється в усіх істотах, що утворила всі світи і т. д. (див. нижче); *Брахма* — перша особа індійської трійці, поруч Вішну та Шіви, найвище божество брахманської релігії.

** Другий переказ про одного з трьох синів жебрака-ріші Шунагші, якого батько віддав у жертву, але він чудовним способом врятувався — дав тему для одної з найкращих поем Леконта де Ліля.

обряду; до питань моралі вони майже зовсім байдужі: головне — жертва, жертвний ритуал, до якого зводиться тепер релігія.

Поставлена в залежність від спеціальних знань і тому в очах маси особливо таємнича, жертва втратила первісне значення дару або «годування бога» і набула значення акту, що підтримує цілу світобудову. Самі боги приносять жертви, і коли б жертви припинилися, сонце перестало б світити, хмари — давати дощ, всяке життя на землі зникло б.

Це — початок своєрідного релігійного терору, до якого почали вдаватися брахмани. Ціла мережа провин, приписів, формул лягає на нехитрі висловлювання старих вед: кожне слово вкривається «поясненнями», що обертають простоту на щось надзвичайно складне; навіть віршові розміри вед, утотоженні з небом і повітряним простором, стають із форм мови божественним символом. Механіка культу бере гору над його сенсом, а сам культ стає важливіший від того, до кого він звернений. Має вагу не так бог, як кількість і якість зеленинок, що ростуть навколо жертовника. Жертва, принесена за всіма правилами, без ніяких пропусків в обряді, неодмінно мусить вплинути, приневолити божество до виконання людських бажань.

Мабуть, навіть славнозвісні дискусії у старій Московській Русі про те, чи процесія повинна йти проти сонця, чи «посолонь» (за сонцем); чи треба «двоїти» або «троїти» (співати два або три рази) алілую — до такого формалізму не доходили.

Уже це одно спричинилося до знеособлення старих богів, оспіваних у «Рігведі». Яскраві міфологічні образи первісних богів заступилися новими: але яка відмінна сама, сказати б, метода їх створення. Мимохіть найстаріші з вед згадують, приміром, Вішну, супротивника Індри, божество, що трьома кроками змірює світовий простір («Рігведа»). У брахманському письменстві Вішну вже не бог, а втілення жертви. Але мине ще якийсь час, і Вішну стане одним із найбільших богів брахманського пантеону, дасть своє ім'я цілому релігійному напрямові (вішнуїзм), що й досі ще існує в Індії, наповнить собою пізніші обробки і зведення старих феодальних епічних пісень. Приблизно така ж сама доля другого нового бога — Шіви. У ведах це не бог, а тільки епітет (буквально означає «приятний», «дружний») бога грози й бурхливого неба Рудри, батька Марутів-вихорів. Тепер цей епітет стає окремим богом; бог цей узурпував собі риси, властиві характеризованому ним суб'єктові Рудрі, і стає суперником Вішну (шіваїзм, див. далі)

щодо кількості поклонників. Але найцікавіше виникнення третього і найвищого божества Брахми. У ведах такого божества нема: Брахма у ведах — уособлення чудодійної сили молитви й zarazом сили носія цієї молитви — старшого жерця. Потім Брахма — означення всякої святості й святині — стає означенням абстрактного поняття про «світову душу», з якою тотожна й душа індивідуальна. В епічній поезії, як бачимо, це вже особний бог, найвищий бог-творець і вседержець, а ще пізніше, разом з Вішну і Шівою, — одна з осіб, перша особа брахманської великої трійці (тримурті). Поповнення пантеону уособленнями абстрактних понять, про яке в нас уже була мова, стало, отже, звичайною метою боготворення. Спочатку, коли процес антропоморфізації цих нових богів ще не розгорнувся, масам вірних трудно було перейматись якимсь теплим почуттям до них; але цього й не вимагалось: вагу має не почуття, а жертва, що триває іноді, за ритуалом, цілі дні, тижні, місяці, якщо не роки.

Цей бездушний формалізм, що на практиці зводив усю релігію до ряду торгових оборудок із жерцями, неминуче мусив викликати проти себе реакцію, бодай на тій самій соціальній верхівці. І вона незабаром прийшла. Проти зовнішньої обрядовості поставлено було пристрасне шукання розв'язки основних загадок буття поза встановленими догмами, незалежно від офіційного культу. Старий звичай, закріплений літературою вже пізніше, визначав кожному індусові чотири стадії життєвого шляху. Перша стадія — учнівство, що для брахмана починається з восьмого року життя, для людей інших професій — з 11—12 років: переходячи в дім учителя і в усім його слухаючи, хлопчик вивчав напам'ять одну з вед і засвоював найпотрібніше для виконання обрядів домашнього культу. За цим періодом ішли роки виплати боргу предкам, створення сім'ї і жрецької практики. Віддавши належне життю громадянина, чоловік робився відлюдником, ішов у лісову пустинь, пориваючи зв'язки зі світом і віддаючи себе аскетичним подвигам. Це — третя стадія відлюдництва, за якою іде четверта — стадія жебрака-ченця, яка, власне, повторює третю. Певна річ, ми й тут маємо ідеальний розклад, який помилково було б вважати за історичний документ. Але потяг до відлюдництва саме за даної доби не підлягає сумніву: сам факт створення араньяк (див. вище) стверджує його. Щоб покинути світ, непотрібно було неодмінно дождатися старості, не було потреби і в тому зовнішньому зреченні, в тому розриві всяких зовнішніх зв'язків, якого пізніше вимагав буддизм. Разом

з чоловіком могла іти в пустинь і його жінка. Виникало особливе середовище — декласованих із жрецького та військового стану, із селянства і городян — відлюдників і споглядальників; вони жили і нарізно, і цілими колективами і поволі оформлювали свою особливу ідеологію, що знайшла свій вираз у релігійно-філософській ліриці упанішад.

В історії художнього письменства упанішади мають своєрідне місце. Ми щойно залічили їх до жанру лірики — але це неточно: щодо форми, це мішанина прози та віршів, елементів епічного оповідання з елементами філософської лірики; ця мішанина дуже часто має форму діалога. Мимохіть набігає на думку зіставлення з діалогами Платона, що займають певне місце і в історії грецького художнього письменства; але діалог — тільки одна з форм, якою користуються упанішади. Ще важливіша відмінність у змісті; у Платона ми маємо викінчену філософську систему; говорити про викінчену філософську систему упанішад навряд чи можливо. Це ряд півпоетичних, півфілософських прозирань і фантазій, де наївна, часом гротескна софістика чергується з надзвичайно сильними, глибокими й високими думками та реченнями. Ось, наприклад, з «Чхандох'яупанішади» уривок, що передає батькову науку синові, який щойно кінчив період свого учнівства:

«— Коли, о любий, надріжеш у великому дереві корінь, якщо живе воно,— пустить сік; коли надріжеш у середині, якщо живе воно,— пустить сік. Коли надріжеш вгорі, якщо живе воно,— пустить сік, бо воно стоїть, пройняте живою самістю (атманом), соковите й розбуяле. А коли життя покине одну гілку, вона засохне; коли покине другу, засохне й ця; коли покине третю, засохне й та; коли покине все дерево, усе воно засохне. Отже, о любий, пізнай таке,— мовив він.— Оце (тіло), позбавлене життя, вмирає, але життя не вмирає. Те, що з нього постає, це все (увесь світ) і є сутність, і є самість (атман), *і є ти, о Шветакеті!*»

Тут думка бредє навмання, безпорадно повторюючи найпростіші зіставлення, наче боїться, що згубить якусь знайдену в лабіринті міркувань, але ще не схоплену міцно нитку. Але порівняйте з цим півдитячим белькотом «Катхаупанішаду» — діалог Начікетаса й Смерті, уміщений нижче і наскрізь перейнятий пристрасним жаданням знання,— і ви відразу побачите, чим сильні упанішади і на що вони хибують.

Це вже не брахманська лише творчість, хоч брахмани взяли в ній певну участь. У філософських діалогах-диспутах беруть участь царі, кшатрії, навіть жінки. Такий, наприклад, цар

Каші (М. Бенарес Аджаташатру, що навчає гордого брахмана Балакі-Гарг'я про суть — брахму; або цар Джанака, що так само навчає свого друга, мудреця Яджнавалк'ю. Переможцеві на філософському диспуті цар визначає премію — тисячу корів з рогами, прикрашеними золотом. «Нема іншої країни в світі, крім хіба Єгипту, щоб у ній відбувалися подібні диспути за таких давніх часів»), — каже Макс Мюллер. — Ні Менелай, ні Пріам не головували на таких зборах, ні Ахілл, ні Улісс не відзначались на них» *. Ми маємо, справді, вказівки на цілком своєрідне інтелектуальне середовище, і самий факт можливості його показує, що брахманам не пощастило поки що зовсім змонополізувати течії релігійно-філософської думки.

Про що ж точаться ці диспути й розмови? Характеристика того, що можна було б назвати «філософією упанішад», не належить до нашого завдання. Обмежимося тим, що зазначимо основну ідею — ідею єдності Всесвіту — Брахми з Атманом, всесвіту-божества з людською душею. Брахма — сила, що втілена в усіх істотах, що створила всі світи, притягає їх до себе, їх держить і знов у себе збирає, вічна, нескінченна, божественна сила — ідентична з атманом, тобто з тим, що ми, відкинувши все зовнішнє, знаходимо в собі як наше найзавітніше, справжнє єство, як наше особисте «я», як те, що мова метафізичної психології називає «душею». «Тат твам асі — те — ти еси»: всесвіт і брахма — це ти сам: отже, і світ існує лише настільки, наскільки він виявляється в твоїй свідомості. Це, типове і для пізніших філософських систем, твердження саме по собі дає достатнє свідчення про соціальний характер середовища, в якому воно виникло: це — суспільні верхи, ще менш ніж рядові жерці зацікавлені в добуванні засобів до існування: такий самий аристократичний характер має і горде визнання ідентичності особистого «я» із всесвітом і божеством. Але напружені шукання думки не зупиняються на цій тезі і силкуються зробити з неї моральні висновки. Завдання особи полягає в тому, щоб пізнати і, пізнавши, зіллитися із світовою душею. Злиття це дається «учинками» людини (карма), що визначають такий чи такий шлях мандрування її душі по щаблях досконалості. Підноситься ідея «переселення душ», така природна в суспільстві, де вже позначилися кастові розмежування. Найнижчі душі після смерті переходять у каміння, в рослини; душі вищого порядку відроджуються в тва-

---

* Див.: Шесть систем индийской философии. Русск. пер. М., 1901, с. 20.

рині або людині, праведні переходять у блаженний світ місяця, звідки згодом знов вертаються на землю, і тільки ті, що дійсно пізнали, досягають брахми.

Жодної з цих ідей, що були далі розвинені й далеко виразніше сформульовані в так званих «шести системах індійської філософії», з яких до упанішад найближче стоїть пізніша «Веданта» філософа Шанкари (VIII ст. н. е.), не дають упанішади в формі догматичного твердження. Історичний інтерес упанішад і полягає, між іншим, у тому, що вони — витвір думки, яка шукає, але не встигла ще встоятися, ні тим паче закам'яніти. З цього — різноманітність емоційного забарвлення. То чуємо ми мову, повну ентузіазму, мову шукачів, які відчують, що істина близько, за якимсь легким запиналом: ще одне зусилля думки — і здійметься запинало і шукане стане приступне й очевидне. То раптом набігають прикрі ноти сумніву: поряд з вірою в безсмертя, в переселення душ несподіваним дисонансом пролунають, наприклад, слова мудреця Яджнавалк'ї, що в кінці свого диспуту, звертаючись до жерців, каже:

Коли ти дерево зрубав,
Воно з коріння знов росте;
Коли ж людину смерть зразить,
З яких коріннів їй зрости?

«З насіння». — Ні, так не кажи:
Воно ж тече лише з живих;
З насіння дерево росте,
Поки не вмерло ще воно.

А якщо вирвати його
З корінням, — знову не росте.
Коли ж людину смерть зразить,
З яких коріннів їй зрости?

Не родиться, хто вже родивсь,
Бо хто його народить знов?

(«Брхадараньякаупанішада»)

Загалом перед нами картина такої волі думки, якої не знала і вславлена афінська демократія V віку. Якщо брахмани й домагалися першості в державі, вони, в кожному разі, в цім часі були далекі від фанатизму й нетолерантності своїх чужоземних колег по професії. Можливі були такі філософи, як Капіла, основник системи санкх'я, системи виразно імморалістичної, песимістичної та атеїстичної, і нікому не спадало на думку ні побивати їх камінням, ні підносити їм келих з цикутою, як Сократові охоронці афінського благочестя. Видима річ, така воля не могла вирости на ґрунті суспільних стосунків, які

утворює доба суто натурального господарства. Очевидно і те, що стару думку, нібито перед VI в. до н. е. індуси були вкрай пригноблені брахманським і світським рабством, затиснуті в лещата кастового суспільного устрою і сподівалися визволителя, що й прийшов до них в особі Будди,— треба відкинути. Тої прикрої відрубності каст, про яку нам говорять пізніші «Зако-ни Ману», в ту добу ще не було. Це показують приклади осіб, що міняли своє покликання,— відомі нам, між іншим, і з буд-дійського письменства. Про це свідчать і упанішади, де носіями найвищої мудрості бувають іноді не тільки брахмани та кшат-рії, а й люди низького стану — от як тачкар Райква, хворий на проказу, що, сидючи край свого візка і роздряпуючи струпи, зневажливо зрікається подарунків багатого запитувача і, об-лаявши його «шудрою», починає своє безкорисливе навчання про вітер і подих, як символ волі Брахми. Шукання істини не заборонено нікому, навіть юному Сатьякамі, якому на запи-тання про його походження, мати відказує: «Не знаю, дитино моя, якого ти походження; замолоду була я наймичкою — звідти тебе й дістала; сама не відаю, якого ти походження; мене кличуть Джебала, а тебе Сатьякама; так і я кличу тебе (не по батькові, а по матері) Сатьякама, син Джебали». А цьо-му безбатченкові і на думку не спадає таїтися з тим, про що він дізнався від матері, коли він просить шановного Гарідру-жату взяти його до себе за учня. Якщо подекуди уже дається відчути зневажливе ставлення до жінки, фактично вона не позбавлена ще ніяких прав, її не лають, і дозволяють їй брати участь і в релігійно-філософських диспутах та в жертвах. По містах жінки користуються, як видно, широкою волею, і подіб-но як в Афінах доби Перікла, в Індії не меншу роль відігра-ють гетери, що обертаються в найвищому міському громадян-стві, як про це не раз свідчать пам'ятки письменства. Все це — окремі свідчення того, що переродження старого патріархаль-ного побуту в новий уже почалося і пішло вперед.

Індія перед шостим сторіччям до нашої ери являла собою країну з організованими під владою сильних правителів дер-жавами, з великими й торговими містами, з розвиненою тор-гівлею та мануфактурною промисловістю. Ще близько 1000 ро-ку до нашої ери фінікійські купці доставляли цареві Соломонові всілякі продукти землі Офірської (тобто землі на нижньому Інді, залюдненої народом абгіра) — слонову кість, сандалове дерево, мавп та павичів. Це був, можлива річ, тільки початок торгівлі, що перед шостим віком порівняно дуже розвинула-ся. Але — як воно було і в Західній Європі — великої частини

натуральних продуктів, що діставали феодали, осівши по містах, все ж не поглинав ринок. Внаслідок того у феодалів,— в їхніх маєтках і в міських палацах,— збиралися на руках величезні багатства, що доводили до божевільного розкошування і до раннього переситу життям. Міцні колись феодали, ще дужче експлуатуючи селянство, під впливом нових господарських стосунків, під впливом міських умов оберталися на пещену й кволу міську аристократію. Дідівський лад руйнувався на очах, старі цінності втрачали ціну, виникало бажання утікати від життя, загострене сприймання смерті, страждання, наставала внутрішня розколина, якої ніякі насолоди не могли загладити. «Поєднання дворянського розчарування й торговельного раціоналізму» стало тим ґрунтом, на якому постав буддизм з його теорією зречення, відмовлення від життя й боротьби, непротивлення злу насильством: «своєрідна півмістична, півраціональна система філософії, яка визначалася до того ж атеїстичним характером» і обернулася згодом на одну із світових релігій *.

Будда — перша постать, з якою ми зустрічаємося в індійській історії. Зрозуміло, і ця постать легендарна так само, як засновники інших релігій: але сам факт існування — нехай і легендарної — біографії Будди, що має навіть хронологічні дати (рік народження 560—563, рік смерті 480—483), є дуже показовий і ще раз свідчить про те, що в індійському суспільстві народилися індивідуалістичні напрямки. Незабаром після смерті учителя доктрині його довелося, здається, витримати боротьбу з ортодоксальною релігією; перекази невиразно говорять нам про це, але вже за царювання царя Ашоки (III вік) буддизм став державною релігією-ідеологією, що намагається об'єднати на нових підвалинах абсолютизму порізнені й ще патріархальні індійські князівства. Але панування нової релігії в Індії тривало недовго. В міру як слабшали торговельні зв'язки (надто з кінцем Римської імперії), починають занепадати міста, підноситься «брахманська контрреформація» у формах так званого індуїзму, формується стереотипна кастова система — приблизно в тому вигляді, який доживає свої дні й тепер,— і індійська цивілізація застигає. Витиснений зі свого рідного краю, буддизм широко розійшовся зате по сусідніх країнах: від Цейлону — до островів Індонезії, від Непалу й Тибету — до Сіаму, Ассаму, від Китаю — до Японії. За даними

---

* Слова в лапках взято з кн.: М. Рейснер. Идеология Востока. М., 1927, с. 219.

перепису 1921 року з 350 з лишком мільйонів індійської людності на 323 мільйони індуїстів (брахманістів) припадає не більше як 11 500 тисяч буддистів. Але за малий порівняно час (з V в. до нашої ери до VIII в. нашої ери) свого існування в Індії буддизм створив широке письменство, якого значення безперечне і для історії індійської поетичної творчості.

Все буддійське (канонічне) письменство зосереджено в трьох великих зведеннях, що мають назву «кошиків» («пітака»): сукупність зведень мовою палі називається «Типітака» (санскр. «Трипітака») — «три кошики». Це, по-перше, «Вішай-пітака» («Кошик поведінки») — зведення правил життя для буддійських ченців; по-друге, «Суттапітака» («Кошик святих текстів») — збірник розмов Будди з учнями, віршами й прозою, оповідань про окремі епізоди з життя вчителя, оповідань-приповістей про його давніші втілення тощо; і, по-третє, «Абгідгаммапітака» («Кошик додаткового закону»), що дає головню метафізичне обґрунтування вчення Будди. Кожен із цих «кошиків» — як це узвичаєно в індійському письменстві — розпадається на кілька окремих творів, з окремими заголовками, складаючи вкупі бібліотеку з 30 із лишком окремих книжок. Коли існує канон, неминуче повинні існувати й відхилення від нього. Досить рано в буддизмі позначається поділ на дві течії — північну й південну: зведення «Типітаки» — наслідок роботи південного буддизму; знов же північний має своє письменство, з усіма рисами письменства апокрифічного. З нього назімо «євангелію дитинства Будди» (за висловом В. Анрі) — книгу «Лаліта-Вістара». Фантастично прикрашену його біографію; потім — книгу «Саддгарма-Пундарика» («Лотос правдивого закону») — збірник повчань і побожних приповістей (в ній, між іншим, знаходимо цікаву варіацію теми «блудного сина» — також у формі приповіді), і ще своєрідний культурно-історичний роман «Мілінда-паньхо» («Питання Мілінди»), де головне місце займає діалог царя Мілінди (мабуть, індобактрійського царя Менандра, що в другому віці правив одним із царств, які виникли із спадщини Александра Македонського) і мудреця Нагасени, що в своїх відповідях дає цареві докладний виклад буддійської доктрини. Це, певна річ, далеко не все, що можна назвати, але це — головне.

Що ж дає письменство тому, кого цікавить, властиво, художня творчість? До останньої треба застосувати, по-перше, легендарну біографію Будди, що в християнському перелицьованні житія Варлаама та Іоасафа захоплювала ще феодальну Європу, стала ще в I віці до н. е. матеріалом для поем най-

більшого поета індійського буддизму Ашвагхоші * «Буддгачаріта» («Життя Будди»). Далі, до певної міри, до художнього письменства близькі повчання й казання Будди, іноді подані у формі коротких віршів-афоризмів (так звана гномічна поезія), що досягають найбільшої майстерності у збірнику «Дгаммапада» («Слова закону»); збірник цей входить до другого з названих попереду «кошиків». І, нарешті, по-третє, велике історико-літературне значення мають оповідання й приповіді Будди, розкидані по різних книжках, але найзначніші у збірці «Джатак» (також із другої серії), про яку мова вже була попереду.

Легендарну біографію Будди досить тільки запам'ятати в головних її рисах. Будда, як ми вже знаємо, не власне ім'я, а означення певного стану людини — збудженої або просвітленої пізнанням: до цього моменту Будда називається бодгісатвою (той, чие єство є пізнання, той, хто має зробитися в майбутньому Буддою). Так звався й майбутній засновник нової релігії, перебуваючи на небі серед богів у радісному місті Тушіша. Коли прийшов одвічно визначений термін, бодгісатва втілювався на землі в синові багатого феодалного володаря Суддгодани з племені шак'я, народившись від жінки його Майї і діставши ім'я Сіддгартха. Уже дитинство хлопчика, що минуло в місті Капілавасту, поблизу південного кордону нинішнього Непалу, — повне призвісток і див: перед народженням сина Майя бачить чудесний сон. Коли хлопчика несуть у храм, образи богів схиляються перед бодгісатвою; коли його починають учить, виявляється, що він уже знає і правила числення, і 64 способи письма, про які поняття не має його вчитель, тощо.

За дитинством іде молодість, одруження з розумною й цнотливою царівною Яшодпарою, здобутою після участі у військовому змаганні, де охоче визнали себе за переможених усі конкуренти, окрім царевича Девадатти, що відтоді став ворогом бодгісатви, і почалось безтурботне життя посеред саду в трьох розкішних палацах; це життя кінчиться уже відомим нам епізодом трьох зустрічей (із старим, прокаженим і мерцем). Дізнавшись, що на світі існують старість, хворість і смерть, Сіддгартха задумався, а четверта зустріч — з відлюдником, «людиною добродісного життя, з чутливим до всіх істот, по-

---

* Є російський переклад (не з оригіналу): Асвагхоша. Жизнь Будды. Пер. К. Бальмонта. М., 1913.

слідовником правдивого навчання», довершила переворот і, глянувши востаннє на свого новонародженого сина Рахуму і на молоду дружину, бодгісатва велить осідлати коня й пізно вночі покидає палац. За містом чекає на нього Мара — спокусник, що радить вернутися й обіцяє за те світовий вінець, владу над цілою землею. Юнак відкидає спокусу і, не лякаючись нахвалень демона, їде далі своєю дорогою. Від'їхавши, він покидає улюбленого коня, віддає меча й дорогоцінні речі стайничому, передягається в рам'я, виміняне в перехожого, і, набувши вигляду відлюдника, стає на шлях шукання істини.

Відтоді життя бодгісатви — життя бездомного злидаря, мандрівця по шляхах і містах Східної Індії. Він питає істини в брахманів, але наука їх не задовольняє його; він катує своє тіло, ховається від людей, спить на кладовищі серед трупів, але й цим способом не доходить розуміння істини. Знов спокушає його Мара, посилаючи йому трьох звабливих своїх дочок — Жадання, Незадоволення і Пристрасть: але й цього разу бодгісатва залишається твердий. Міркуючи, він доходить висновку, що не самокатуванням дійде він просвітлення, і відмовляється від посту. І от раз після семи років марних шукань і боротьби, вночі, коли він сидить під смоківницею, він раптом згадав одне по одному свої попередні існування, безнастанну зміну народжень, страждання та щастя, що завжди кінчається смертю, і зрозумів, що єдиний шлях до порятунку — звільнити серце своє від усіляких бажань. Тої хвилини він став видющим, просвітленим, — Буддою. Смоківниця, що він під нею сидів, дістала назву «дерева просвітлення»: її ще 1876 року показували поблизу Будда-Гаї (недалеко від Бенареса) прочанам, поки її, вельми ветху й дряхлу, не зломила хуртовина.

Період учнівства кінчився. Відтепер Будда — учитель, що до самої смерті проповідує то прямо, то приповідями, то «сократівською методою», наводячи своїх розмовників питаннями на шукання відповіді. П'ять жебраків, що були розчарувалися в ньому, коли він після свого посту поїв, стали тепер його першими учнями. Бімбісара, Раджахрігі з великим числом своїх підданців приймає його навчання; юрба послідовників, вербованих у найрізноманітніших шарах громадянства, росте, утворюються чоловічі й жіночі чернечі громади; діються чудеса, про які найбільше люблять оповідати пізніші легендарні біографи Будди. Казання учителя в них слухають не тільки люди, а й звірі; за бажанням, він стає невидимим, проходить крізь тверді речі, ходить по воді, злітає в повітря, з'являється на небі в образі Брахми. Старіший переказ ще уникає цієї

фантастики — кінчає біографію Будди простим оповіданням про те, як, перемагаючи хворобу, він розмовляє зі своїми улюбленими учнями (найближчий з них Ананда), прощається й помирає на 44 році свого вчительства, маючи 80 років. «Всі явища підлягають загибелі. Невтомно дбайте!» — такі були останні слова «відлюдника з роду Шак'я» («Шак'ямуні») перед відходом у нірвану, блаженне припинення довгого роду перероджень, приступне тільки буддам, що пізнали істину й скинули нарешті з себе тяжке ярмо нескінченних втілень.

Такі загальні контури поетичної біографії Будди. Ще не дуже давно дослідники намагалися і її зв'язати з первісним «сонячним міфом», відважно шукаючи у всіх деталях життя Будди метеорологічних і космогонічних спогадів. Навіть оповідання про те, як Будда сидів під смоківницею і як спокушав його Мара — з допомогою паралелей з фінсько-германської та ведійської міфології, — обертали на боротьбу сонячного героя з дітьми ночі за володіння деревом-хмарою. Тверезіші вчені були обурені: адже існують, крім міфологічних дерев-хмар, реальні дерева, під якими можуть сидіти найреальніші люди. Біографію Будди нема потреби розглядати як міфологічне тайноказання. Вона двоїста, і дві частини, що складають її, вимальовуються досить виразно. Перша частина — це «дворянська романтична легенда», повість про «каяного дворянина», що створилася в аристократичних колах, прийняла в себе навіть деякі ходячі епічні моменти (добування нареченої через змагання тощо). Але настрої, що проймають її, уже далекі від настроїв старого феодального епосу. Страх перед життям, безумний жах перед стражданням, жадання віддалитися від світу — все це риси соціального прошарку, що увійшов у період кризи. Другу частину — життя Будди в образі жебрущего вчителя — проявили настрої низів, тих «дрібних власників та виробників», для яких за доби господарського перелому жебрацтво стає свого роду ідеалом соціального забезпечення*. В цій другій частині, коли зняти з неї наліт деякої фантастики, ми маємо, крім того, цілком реальне оповідання про типового для Індії V віку мандрівного вчителя, яких тоді в країні було дуже рясно. Буддійські тексти показують, що одночасно з Буддою діяло в країні ще шість проповідників: ми знаємо одного з них — це Махавіра, прозваний також Джайна, основник джайнізму, релігійної секти, в якій є багато спільного з буддизмом і яка досі має численні храми і численних послі-

---

* Рейснер М., цит. твір, с. 230—231.

довників, надто серед купецької буржуазії на заході та на півдні Індії, і своє стародавнє письменство. За тими ж свідченнями буддійських текстів, в Індії тоді існувало понад 60 сект; із них одні навчали, що існує незалежна воля, відповідальність за вчинки і переселення душ; другі заперечували це; Махавіра й Будда належали до першої категорії, отже навчання їхне мало на меті звільнити людину від тягара вічних втілень — вічного мандрування шляхами страждання.

Та сама двоїстість, яку ми відзначили в біографії Будди, впадає в очі і в формах, якими передається в буддійському письменстві його навчання. Ця проповідь всесвітньої любові далеко не завжди звертається до почуття; далеко частіше вона намагається вплинути на інтелект, вражаючи його сухою логікою, поділами, категоріями та підрахунками, що обертають її на щось подібне до бухгалтерської книги. Над людським родом висить загроза вічного повертання до життя. Як її позбутися? Для того треба збагнути «чотири великі істини» — про те, що таке страждання, звідки воно береться, як його знищити і який обрати для цього шлях. Ціле життя є страждання; щоб його знищити, треба видерти з корінням саму жадабу буття. Як це зробити? До цього веде вісім доріг, для цього треба додержувати п'ять заповідей, утримуватися від десяти гріхів, вправлятися в шести чеснотах тощо. Такий «цифровий підхід» до справи надзвичайно характерний для буддійської проповіді. Коли чернець приходить повернути якого-небудь царя, то не звертається ні до його серця, ні до совісті; він ставить йому яке-небудь лукаве запитання: і коли цар відповів, як треба, чернець визнає, що він здібний прийняти благовістування й наvertsає його за допомогою соритів та трюїзмів *. У кого сто прив'язань, у того сто причин для страждання; у кого 99 прив'язань — 99 причин для страждання і т. д., і т. д., у кого нема прив'язань — нема й причин для страждання: от типова проповідь Будди. Відзначають, що цей схоластичний і марудний для нас спосіб мови Будда перейняв від філософської системи Капіли «Санк'я», від якої вона й дістала свою назву «числівної філософії». Але, здається, і в самій «Санк'я» цей цифровий ухил продиктований загальним напрямком доби — її зв'язком з раціоналістично настроєною торговельною буржуазією, що вносила свої обчислення та розрахунки і в філософські шукання істини.

---

* *Сорит* — поняття з логіки (скорочений вид ланцюга силогізмів — висновків); *трюїзм* — банальність.

Коли б буддизм проповідували тільки такою метою, про цю проповідь нічого було б говорити, розглядаючи факти художнього письменства, та й сама вона, може, здобула б собі прихильників тільки в тому вузькому колі інтелектуалістів, до якого вона принципово звертається. («Це навчання для розумного, а не для дурного»). Але принцип одне, а здійснення його на практиці — інша річ: це твердження ніде не є таке справедливе, як саме в історії релігії. Принципово буддизм заперечує індивідуальну душу, яку б не було єдності людської особи; на практиці він спричинився до послаблення національних і класових рамок, до ствердження й визнання в суспільстві людської особи. Глибокий, безнадійний песимізм системи на практиці переходив «шляхом своєрідної діалектики в оптимізм» *; заперечення божеств не стало на перешкоді до перетворення самого Будди в божество, багатоліке, що знає безліч народжень і освятило своїм втіленням всі істоти і всі професії. Так і холодний інтелектуалізм системи, проголошена від неї пасивна й споглядальна любов («метта» — санскр. «майтра») перетворилась на палку любов до всіх тварин та істот — від комахи до людини. А поряд із цим у самій проповіді, від самого її початку, суха логіка доводів мусила поступитись перед засобами суто емоційного впливу, що вимагали «тайноскання» — приповістей, повчальних оповідань, прикладів, порівнянь тощо. Одно слово, буддизм для успіху своєї пропаганди мусив скористатися засобами художньої творчості — і це дозволяє нам говорити про буддійську поезію у властивому розумінні цього слова. Про неї дають уже достатнє поняття повчальні чотирирядкові вірші збірника «Дгаммапада», де стислість форми тільки підкреслює глибину вкладеного в неї переживання, де вдалим порівнянням, щасливо знайденою антитезою, інколи самим добром слів досягається часом надзвичайної вимовності стансу. Багато поетичних шедеврів має в собі і «Суттаніпата» — як-от діалог багатого пастуха Джанії та Будди; діалог цей став класичним, його цитують усі книжки про буддизм; формою нагадує він яку-небудь грецьку ідилію александрійського поета, але в змісті дає глибокий контраст двох ідеологій — власницької і чужої всякому набуванню. А надто цікаві серед художньої спадщини буддизму джатаки, на яких ще раз треба спинитися.

Джатаки — це оповідання, вкладені в уста самому Будді й подавані як паралель до якої-небудь випадкової події в жит-

---

* Рейснер М. Буддизм, у БСЭ.

ті, що оточувало його або його учнів. Це, коли можна висловитися улюбленим терміном Лескова — «оповідання до речі». Щось сталося; з цього приводу Будда згадує аналогічний випадок із своїх попередніх втілень: оповідання про це і є, власне, джатака. Кінчається воно здебільшого віршами, що дають повчальний висновок і зв'язують минуле з теперішнім. Отже, кінцівка для джатак доконечна: вона іноді так само механічно злютована з самим оповіданням, як у західно-європейських збірниках типу «Римських діянь», де хліб, що його вкрав найметкіший із трьох товаришів мандрівців, раптом стає символом царства небесного *, але дуже часто ці вірші в джатаках старіші від самої прози, яка визначається рухливістю, і одну історію можна замінити другою. Як західно-європейські проповідники феодальної епохи, буддійські ченці зважили значення цікавого оповідання — прикладу, що дуже часто впливає на масу дужче за абстрактну проповідь, і широко використали цілий запас байок, казок, надто казок про тварин, анекдотів та фабль, новел, богочестивих легенд тощо, що мандрували ще перед появою буддизму в народних масах. Адже й самі ченці виходили з найрізніших шарів суспільства. Отже, не дивно, що в збірку джатак увійшов оповідний фольклор і купців, і робітників, і вояків-аристократів, і брахманів; самі буддійські ченці в створенні сюжету зробили небагато: їх творчість виявилася насамперед у доборі, обробці й моральному застосуванні. Вони добре використали ту «пристрасть до оповідання», яка існувала й перед ними. Змальовуючи розкішне життя багатих людей, буддійські сутти відзначають любов до «оповідань про царів, розбійників, радників царства, про вояків, про вулиці, села, міста, країни, про привиди, нещасливі пригоди на морі, пригоди на суходолі»; але так само любили ці оповідання в народних низах, де вони переважно й були створені й існували.

До буддизму художнє письменство користувалося ними дуже скупко: буддизм зробив почин, а далі знайшлося досить осіб, що продовжували його. Але джатаки не були забуті й тоді, коли з'явилися інші оповідні збірники. Досі, кажуть нам, вони надзвичайно популярні у сінхальців на Цейлоні, в Бірмі, в Китаї; сюжети їх широко використовували образотворчі мистецтва; вони жили не раз і мистецтво театру, і один китай-

---

* Дуже поширений в українському фольклорі сюжет, що, між іншим, дав зміст відомій інтерлюдії Я. Гаватовича, першому зразкові українського комедійного театру XVII ст.

ський мандрівець, що побував на Цейлоні в V в. н. е., описує свято, на якому 500 джатак були інсценовані за допомогою ляльок і живих виконавців. Коли б ми не зважилися нині вбачати в збірнику джатак джерело казкових сюжетів цілого європейського і азійського фольклору, то це не виключає можливості, що окремі мотиви запозичали греки, перси, семіти, які побували в Індії. І недурно байку про осла в лев'ячій шкурі ми знайдемо потім у Езопа, Платона, в Лукіана, а оповідання про нещасливого папугу, що загинув через невірну жінку — в «Тисячі й одній ночі», латинських «Римських діяннях» і в англійських «Кентерберійських оповіданнях» Чосера. Безперечне, нарешті, є велике культурно-історичне значення збірника, що дає змогу заглянути в життя й побут тих шарів суспільства, про які інші пам'ятки давали відомості дуже рідко. Цей інтерес до малих форм оповідного письменства — ще одна ілюстрація до загальної тези про зв'язок буддизму з новими формами життя.

І крім книги джатак, в інших пам'ятках буддизму, як південного, так і північного, ми знайдемо чимало оповідань — то в розгорненій, то в ембріональній формі. В окремій групі творів, що становлять літературу «Священного Міста» («Авадана»), звертають на себе увагу новели «Дів'явадана» — зокрема перейняте уже цілком буддійськими настроями зворушливе оповідання про сина царя Ашоки — царевича Куналу, що позбувся своїх гарних очей через злобу закоханої в нього мачухи. Молодий царевич Кунала, що мав чудові очі, жив окремо від двору царя, свого батька, роздумуючи про тлінність усіх речей, приступних нашим почуттям. Одна з цариць закохалася в нього, але він відштовхнув її; вона вигадала хитрий план помсти. Діставши якомусь царську печатку, вона з тою печаткою видала наказ: вийняти очі Куналі. Але жоден з катів не наважився піднести руку на такі чудові очі. Даремно царевич благав їх виконати наказ свого владаря. Усі, хто був при тім, плакали. Аж ось прийшов якийсь потворний чоловік і вийняв одне око царевичеві. Кунала бере його спокійно в руки й каже: «Чому ти, гидка кулько з м'яса, не бачиш більше зовнішніх форм? Ти ж бачила їх недавно так добре! Які безглузді й сліпі ті, що шанують тебе, кажучи: «Це око — я». Йому вирвали друге око. Кунала каже: «Мені вийняли тілесне око. Але я маю тепер досконале око мудрості. Цар зрікся мене як свого сина, але я тепер син найвищого царя. Я позбувся царства, що його властивість є страждання, а здобув друге, що не знає страждання».

Його оповістили, що все це нещастя скоїлося через царину злість. «Бажаю їй довго жити й щасливо царювати,— відказує він,— вона подарувала мені безмежну радість». Узяв він свою вірну дружину й пішов жебрачити край дороги, співаючи й пригрававши собі на віні. Аж ось підійшов до брами того палацу, де жив його батько. Той пізнає його по мелодійному голосу і просить до себе: побачивши сліпого, він зняковів: поволі правда виявилася. Розгніваний цар хоче покарати злу царицю, але Кунала каже: «Не віддавай зло за зло, царю. Не позбавляй життя жінки. Бо найвища заслуга — то добро, і блаженний скрізь проповідував, що треба прощати». Потім, кинувшись йому в ноги: «Царю, я не почуваю болю; жорстокість не розпалила в мені лютого полум'я гніву, і я від щирого серця люблю твою дружину, що наказала вийняти мені очі. Коли це правда, нехай вони знов стануть такі, які були перше». І відразу його очі поновились такі ж самі блискучі, як і раніш («Дів'явадана»).

Так, використовуючи спадщину минулого, буддизм відкриває нові шляхи письменству. Але феодальний лад був тільки захитаний в V—IV віці розвитком торгівлі, нападом яванів (іонян-греків), абсолютистичними тенденціями царів з династії Гупти; хитання це не doprowadило до занепаду феодального ладу в Індії. Адже головним господарським чинником, незважаючи на розвиток міст, залишалася й далі та сама консервативна сільська громада. Умови її існування в цей період не тільки не ліпшали, а гіршали. Зростала, як уже сказано, експлуатація сільської людності від феодальних владарів-урядовців. Незмінні залишалися природні умови — ця вічна боротьба за воду, характеристична риса всіх східних країн, що одна по одній розцвітали й ішли до занепаду. Вередливі повені, зміни вітрів, раптові посухи після великих дощів мали наслідком хронічні неврожаї й голодування. Серед сільської людності брахманська реакція, що поволі, але невідступно готувала свій наступ на буддизм, завжди могла знайти міцну опору.

На кінець найдавнішого періоду ми знаходимо на верхівках індійського суспільства дві групи, що стояли вороже одна проти одної. З одного боку, шукаючи нових шляхів звільнення від світу й світової скорботи, люди в жовтому буддійському чернечому одязі, що цілком звірилися на свою логіку; з другого — охоронці старовини, що годували своїх богів рисовими коржиками та напоєм Сомою під спів або оголошування текстів веди, не визнаних буддистами. Проте ми знаємо, що і в них старі вірування не залишилися без змін. Щоб як-небудь побороти

буддійський раціоналізм, треба було допустити в релігійний культ ті страшні образи, невиразні поривання й жадання, які жили на дні заляканої життям і химерною тропічною природою свідомості мас і до яких буддизм ставився категорично вороже. Сільська та й міська людність Індії — всі ті «вайш'я» — далеко вже не визначалися чистотою крові; неминуче мішалися з тубільною людністю й кшатрії. Треба було відчинити двері до свого пантеону тубільним богам, вплинути на інстинкт і, лишивши для себе філософію, що зверталась до розуму, вразити дужче уяву мас, примусити забриніти в їхній психіці струни, до яких ранній буддизм ще не доторкався. І от у пантеоні богів виходять на передній план постаті Вішну й Шіви, набуваючи рис, що їх не мали боги ведійської міфології, що їх не мали й самі Вішну й Шіва в першому періоді свого існування.

Ті ведійські боги, створені від народу, що прийшов з півночі, були майже безформні. Ці ж «тропічні боги», навпаки, визначаються гіпертрофією форми, неймовірною кількістю голів, рук, ніг, символічних атрибутів. На першому місці Шіва — бог-руїнник і zarazом творець, бог контрастів, якими так вражає уяву одночасно жорстока й добродійна природа. Як аскет Шіва самотньо блукає серед найвищих гір, сповитий зміями, з чотками з людських черепів, зі страшним третім оком на чолі — один погляд того ока обертає богів на попіл. Двоїста є його екстатична релігія — релігія самокатування й почуттєвої нестями, що відбила, як каже Маркс, «те своєрідне поєднання Італії з Ірландією, світу пристрастей зі світом страждання», яке взагалі являє собою Індія. Але поруч цього страшного бога стоїть другий — милостивий бог Вішну, що поєднав у собі риси старих сонячних богів. Він спаситель: жаліючи людей, він від часу до часу сходить на землю, втілюючись різними способами («аватари» — сходження Вішну). Отож був він рибою, що врятувала першу людину Ману від потопу; страховинним кабаном, що на вістрі свого величезного зуба утримав землю під час іншого стихійного лиха: він тепер з'являвся в образі Парашурами (Рами з сокирою), вигублюючи кшатріїв, коли вони повстали проти брахманської касты; і ще одно його сходження — Крішна, що або забавляє людей солодкими й пристрасними грищами з юрбою закоханих у нього пастушок, або відважно кидається в неприродні бої, а між боями навчає обраних, як іти їхній душі стрімкою й тернистою дорогою, що провадить до пізнання істини й блаженного світу.

Нові культи надавали й нового характеру письменству. Пи-

сьменство буддистів, незважаючи на всю властиву йому іноді душевність і щирість, було, проте, однобічне: світські інтереси в ньому завжди обмежені й одягнені більш-менш вдало в релігійну одежу. Воно уникає яскравих барв, жене пристрасть як один з видів страждання, засуджує жадобу земних радощів. Брахманське ж письменство, всупереч йому, шукає різнобічності, хоче взяти під свій захист і освятити суто світські інтереси. На порозі нового періоду свого розвитку воно починає збирати стародавні оповідання про бої та пригоди, додаючи до старого матеріалу новий, переймаючи давні перекази культом своїх нових богів Вішну та Шіви і віддаючи під їхній захист світ старовинної саги. Так виникають великі епічні зведення, дві індійські епопеї «Махабгарата» й «Рамаєна» — назви ці ми вже знаємо. Закінчуючи собою стародавній період індійського письменства, вони входять у дальший «середній» його період, мало не до наших днів живлячи письменство своїми темами, образами та ідеологією.

Про епічні пісні, що утворили основу «Махабгарати» (буквально «Велика Бгаратіада» — велика оповідь про війну нащадків Бгарати), у нас уже була мова. Але військово-феодальна епопея, первісне ядро «Махабгарати», займає не більше одної п'ятої цілого обсягу тої грандіозної енциклопедії, про яку ми говоримо тепер. Перші європейські критики порівнювали її з гомерівським епосом. Старогрецький ритор Діон Христом, що жив у I в. н. е., в одній своїй промові сказав, що, за його відомостями, індійські рапсоди співають у перекладі гомерівські поеми: певна річ, ні про які переклади не може бути й мови, хоч це повідомлення цікаве для датування індійського епосу, що вже існував і був широко популярний у першому віці. Але між гомерівським епосом та епосом індійським подібності не більше, як між упорядкованим садом і первісним лісом. Переказати зміст «Іліади» Гомера, навіть беручи до уваги її збочення від основної теми, можна в небагатьох словах. Докладний переказ змісту «Махабгарати» займає цілі книжки. Основне ядро — військова епопея — з усіх боків пообросло епізодами, що інколи ведуть читача в незміренні далекості від головної теми. «Махабгарата» поділена на 18 книг нерівного обсягу: кожна книга має свою особну назву (свої назви мають і дрібніші розділи): перша «Книга Початку» («Адипарва») присвячена важливим у феодальному епосі питанням родоvodu героїв — у даному разі двох родів, Куру й Панду: батьком їх спільного предка, царя Бгарати, був цар Душ'янта, чоловік Шакунтала, — і от іде романтична історія

Шакунтали, первообраз славної потім драми Калідаси. Дуже нескоро на сцені з'являються самі герої: центральними будуть, як ми знаємо, Пандави, п'ять братів, в яких одна дружина Драупаді. Коли вони прибувають у свою нову столицю, до них приходить мудрець Нарада і, радячи їм не сваритися за спільну жінку, розказує їм переказ про Сунду та Упасунду, двох богоборців-титанів, яких боги подолали аж тоді, коли запалили в них пристрасть до одної жінки *. Але найбагатша на епізоди третя «Книга Лісу» («Ванапарва»). Програвши в кості царство, скарби, братів, царицю, Пандав Юдгіштхіра хоче відігратися, але програється знову і за умовою повинен відійти з братами й дружиною на дванадцять років у лісову пустинь. У лісі відлюдники розмовляють з ними: розраджуючи Юдгіштхіру, розповідають йому, між іншим, про те, як цар Наль колись програв своє царство, розлучився з дружиною, зазнав багато горя — і от іде епізод про Наля й Дамаянті, ціла поема на 25 пісень і тисячу шлок, яка сама одна рівна четвертій частині староримської «Енеїди». Так само заходить мова про добру жінку і про те, який скарб вона становить для чоловіка: іде новий епізод, славетна поема про Савітарі, добродішну дружину рокованого на смерть царя Сат'явана, що ублагала смерть продовжити віку своєму чоловікові. У дванадцятій книзі («Шантіпарва», «Книга заспокоєння») Юдгіштхіра, засмучений своєю кривавою перемогою, хоче зректися царства, але зраний на смерть Бгішма, його шляхетний супротивник, переконує його не зраджувати свого царського обов'язку й ілюструє свою умову незчисленною кількістю «гномічних» поезій, приповістей та байок, забуваючи про свою смерть аж до наступної книги (13-ої), де це повчання ще продовжено. Деякі з цих «епізодів» уже ніяк не можна назвати епізодами і, наприклад, уславлена європейською критикою від В. Гумбольдта та Е. Бюрнуфа до наших днів «Бгагавадгіта» вставлена в шосту книжку («Бгішмапарва», «Книга Бгішми»), становить самостійну філософську поему на 18 пісень, зв'язану з дією цілком механічно. Війська Кауравів і Пандавів вийшли на поле Курукшетри. Готується страшний бій. Але завагався хоробрий Пандав Арджуна, не хочеться йому вбивати рідних і близьких. Тоді його візничий Крішна (бог — аватар Вішну) закликає його до його військового обов'язку, розвиваючи в довгій промові, що становить собою «Бгагавадгіту», складну систему

---

* Українською мовою переклав Ів. Франко.

брахманської етики, побудованої на ідеї переселення душ, теософії й психології.

Матеріали нагромаджено на матеріали, і перше враження — хаос. «З цією величезною кількістю оповідань про богів, байок про тварин, правил життєвої мудрості, теософських роздумів грандіозний твір цей скидається на індійський храм, що з усіма своїми незліченними брамами, каплицями, приміщеннями для прочан, храмовими пекарнями становить ціле місто, де можуть знайти собі заспокоєння усі земні й надземні жадання».

Багато дослідників зрікаються бачити якусь цілісність у «Махабгараті». Це — наслідок колективної роботи багатьох поколінь, що тривала довгі століття. У неї нема не тільки єдиного автора, але й єдиного редактора. Про велике число співучасників каже нам вона сама. На свято царя Шаунакі запрошено брахманів з усіх десяти кінців світу. Прийшов з далеких країн і сивобородий дід Уграшравас. Він розказує, як ще в дитинстві випало йому бути на врочистій жертві змій, яку урядив цар Джанамеджая з роду Бгарати. Там чув він велику повість, звану «Махабгарата». То була найчудовніша з усіх книжок, що боги послали на землю: книга мудрості й життя, хоробрості й відваги, книга, що береже від гріхів і очищає від них, просвітляє несвідомих, дає розраду страдникам, самотнім, заступає друзів, заблуканих справляє на шлях. І коли б її цілу знали люди, земля була б така досконала, як і оселя богів. У цій книзі шість мільйонів віршів (санскритських «шлок»), але з цих шести три приступні тільки богам, півтора — душам предків тощо; людям залишено тільки сто тисяч шлок, але й того досить, щоб обдарувати їх щастям. А казав книгу на святі Джанамеджаї мудрий Вайшампаяна, учень славнозвісного В'яси. Був той В'яса прабатьком родів Куру й Панду; віддалившись від світу, в лісовій пустині складав він оповідь про прийдешні криваві події своїх нащадків, славлячи в пісні свій богів, вояків, брахманів та раджив. Слоноголовий бог Ганеша, прихильник постів та мудреців, на прохання самого Брахми записував пісню, бо на світі не знайшлося б писаря, щоб міг поспіти за бистрою в леті думкою поета.

Цей В'яса — постать, певна річ, легендарна, а ім'я його значить — складач, упорядник: він називається також Веда-В'яса, і йому приписують складання зводу вед. Значить, навіть легенда не вважає його за автора поеми. Поему казало багато людей: вона зберігає про це спогад у своїй зовнішній формі, являючи собою чергування промов, ніби вказівку на

виконавців — рапсодів, що заступали один одного. Про те саме свідчить і різноманітність способів: поруч суто епічного оповідання — тяжка дидактика, поруч повної вогню промови «Бгагавадгіти» — суха схоластика інших частин. Те саме і в царині метра: крім традиційних шлок, використано інші строфічні побудови й розміри, трапляється й проза. Класичний санскрит поступається інколи місцем народній мові. Не кажемо вже про зміст: у релігійній царині спомин про ведійські божества сусідують з образами Вішну й Шіви; перевагу надається то неначе першому, то другому.

Проте єдність у поемі таки є, хоч не естетичного, а іншого порядку. Єдина в ній ідеологія, єдина дидактична спрямованість поеми. Поезія в ній служить філософії та моралі. «Махабгарату» недарма називають «п'ятою Ведою». Кожен її епізод, кожна строфа перейняті одною, явною або невисловленою, але зрозумілою мораллю. Ідея поеми — боротьба між правом (дгарма) і безправністю (адгарма), між чеснотою й пороком, правдою і неправдою, матерією і духом. Справедливі дістануть нагороду, несправедливі будуть покарані. Такий є найвищий закон: життєва видимість його ламає, але мудрий терпляче доживає кінця. Кожний епізод поеми або ілюструє ідею справедливості, або показує, як її топчуть, або розкриває стародавню «правду», оповідаючи про старовинні звичаї. Невипадково в поемі при кожному царському палаці бувають знавці й охоронці права. В цьому дусі редактор поеми переробляв і найдавніші перекази та легенди, які він зібрав.

Проти «буддійської небезпеки» брахманізм виставив у «Махабгараті» цілий арсенал назбираної протягом віків мудрості — подібно як буддизм, беручи своє добро скрізь, де він його знаходив, — і в творчості військової аристократії, і в священних книгах, і в оповіданнях аскетів-пустинників, і навіть у творчості мас. Союз з військовою аристократією брахманізм мав найпотрібніший, і тому поема зберегла вигляд героїчного епосу. Розпечений і розбещений новими економічними умовами аристократії треба було показати якнайширшу картину вояцької відваги й мужності предків, поставити перед ідеєю її вояцького станового обов'язку, переконуючи і образами, і філософськими доказами на зразок тих, що наводить Арджуні в «Бгагавадгіті» божественний Крішна. Найвигідніша й найзручніша для брахманізму була не влада абсолютного монарха, а старий патріархально-феодальний лад. Його саме й змальовує найідеальнішими фарбами поема. В центрі її феодальна група, що її члени зв'язані кривим спорідненням і за-

коном станової честі, незважаючи на зненависть і ворожнечу, вважають себе за дітей одної великої сім'ї. В «Махабгараті» це далеко виразніше, ніж навіть у «Іліаді» та в інших європейських епосах. На чолі — царі, що правлять великими державами за допомогою радників та повірників-князів і васалів; ці були вояками, як і цар, і, як і він, володіли країнами менших розмірів. Коло них — брахмани: вони не відіграють визначної ролі, але в епізодах дидактичного характеру виступають з великими домаганнями; в них нема тої зовнішньої влади, що в світських феодалів, але пошана й повага до них, як до першого стану, здається їм їхнім природним правом. Особливим ореолом оточені брахмани-аскети; про їх надприродну силу, здобуту подвигами зречення й покутницької дисципліни, поема з кожної нагоди розповідає дивовижні історії. От, наприклад, одна з них — «Ч'явана», з тої ж третьої «Лісової книги». Він довів себе до стану такої непорушності, що мурахи вздовж усього тіла його збудували свій мурашник; мурашник укритися плющем, з-під купи видко тільки два огненні ока. Дочка царя Мар'яті, граючися, коле їх терням. Тоді аскет виголошує страшний проклін проти царського війська і дає згоду скасувати свій проклін тільки тоді, коли йому дадуть царівну за жінку. Царівна віддається за нього; на самоті її пробують спокусити божественні близнята Ашвіні, супутники світової зорі. Вони пропонують омолодити її чоловіка, і нехай потім вона вибирає з трьох. Ч'явана згоден і виходить з озера прекрасний, як боги; його неможливо впізнати, але серце вірної дружини підказало їй правильний вибір.

Коло царів, брахманів, аскетів та лицарів народна маса — підвалина цієї піраміди. В поемі це тільки тло для образів панів і святих; вона не виділяє з-поміж себе якогось випадкового Терсіта *. Класова лінія проведена суворо. Серед великого числа дійових осіб, коло лютого Бгіми, коло шляхетного, але повного вагань Юдгіштхіри, коло величного старця Дгрітараштри, що єднає в собі риси гомерівського Пріама з рисами Нестора, — жодної постаті з «простих». Витримано аристократичний епос. Ще цілком вільні жінки; вони вельми зацікавлені в боях і їх наслідку і ще й гадки не мають про ті кайдани, які накладуть на них пізніше «Закони Ману». Серед героїнь, крім вірної дружини п'яťох братів-пандавів Драупаді, впадає в пам'ять епізодична постать Відули (в одному з епі-

---

* *Терсіт* — епізодична постать протестанта з народних мас у «Іліаді» Гомера (див. пісню другу).

зодів п'ятої книжки); вона посилає свого сина на бій з намовами, перейнятими таким духом лютої войовничості, що до цього уривку найдавнішої кшатрійської поезії трудно знайти паралель серед яких-небудь творів західного феодального епосу.

Цією картиною феодального суспільства брахмани навчали аристократію, за своїми навчаннями криючи іноді й грізні остороги. Ми вже знаємо про те місце поеми, де розказано, як Парашурама вигублював кшатріїв. Деякі дослідники, заглиблюючись у значення імен і назв, ідуть далі і тлумачать всю боротьбу Куру й Панду, як боротьбу «червоних» (одягнених у червону одіж) кшатріїв з «білими», тобто брахманами. На боці других — Вішну та його аватари — Рама, Крішна; на боці перших — Шіва. Перемагають, кінець кінцем, «білі» — брахманізм і вішнуїтизм. Але таке тлумачення потребує мудрувань іноді не менших, ніж гіпотеза про існування осібної буддійської «Махабгарати», яку нібито переробили потім брахмани з полемічним загостренням проти буддизму. Тут уже буддисти розуміються нібито під кауравами, а брахмани — під пандавами. Але полеміка з буддизмом — що, до речі сказати, цілою суттю своєю не має нахилу до творення героїчних епопей — виявляється в «Махабгараті» найбільше в тому, що в ній про буддизм нема й мови. Він зовсім замовчаний. Не діло «п'ятої Веди» принижувати себе до одвертої полеміки з минушими релігійними збоченнями.

Одвертої полеміки нема і в іншій, пізнішій пам'ятці старої епічної поезії — «Рамаяні», що і в Індії, і поза її межами аж до наших днів зажила, мабуть, чи не найбільшої слави. Ми вже говорили про те, що хронологію індійського епосу не дається точно визначити. Клопіткі дослідження багатьох учених про час нинішньої редакції «Махабгарати» не довели ні до якого іншого висновку, крім того, що ця редакція припадає на час не раніший від IV в. до н. е. і не пізніший від VI н. е., хоча окремі перекази, легенди та пісні «Махабгарати» кореняться в далекій давнині, починаючись від ведійської епохи. Така сама, напевно, й дата «Рамаяни». Вона і молодша, й старша за «Махабгарату»; можливо, що вона була вже широко відома в ту пору, коли «Махабгарата» ще шумувала, не встоявшись остаточно; але разом з тим очевидно, що основне ядро великої поеми старіше за «Рамаяну». Кінець кінцем, дата її утворення теж розтягається на досить довгий час: від II віку до н. е. — до II в. н. е. В кожному разі, цілим своїм зовнішнім виглядом, своїм мистецтвом «Рамаяна» належить до пізнішої

пори індійської поезії. У «Махабхараті» багато чого так і залишилося застиглим хаосом; ми називаємо її епопеею, але більш скрупульозні індійські літературознавці затрудняються визначити її жанр. Для них це і ітіхаса — легенда, і пурана — старовинна билина, і акх'яна — оповідь, і заразом морально-дидактична провідна книга (шастра), а часом подібні до вед священні перекази (сміті). Щодо «Рамаяни», то її жанр ясний: це кав'я — художній епос (в наших старих теоріях словесності «епос штучний»), щось подібне до «Енеїди» Вергілія або «Звільненого Єрусалиму» Торквато Тассо, з тією різницею, що «Рамаяна» створена все ж на основі якогось живого усного епосу. Вергілій komponував сюжет своєї «Енеїди» за зразком «Іліади» та «Одіссеї», поповнюючи їх схеми відомостями з римських літописів, з генеалогічних таблиць. Автор «Рамаяни» (ми побачимо, що тут можна говорити про одного автора) знав старовинні легенди про Раму, що їх легкі сліди збереглися у ведах і старобуддійській «Тіпітаці», знав і ніде не записані героїчні пісні. Цей матеріал він поповнив, розгорнув, розкрасив усіма хитрощами свого мистецтва, і вийшла поема на 5 книг (до них додано пізніше ще дві — I і VII), що складається з 24 тисяч двовіршів-шлок) з героєм Рамою, сином царя Айодг'ї (Ауди на верхній течії Гангу та його приток) — Дашаратхи, з героїнею — ідеальною дружиною Рами Сітою, яку потім украв у нього цар демонів Равана. Боротьба божественного героя Рами з Раваною і становить основну тему, але попереду оповідання про неї йде великий пролог — свого роду роман про несправедливість долі до шляхетного царського сина і про те, як покірно й терпляче приймає він її удари. Зупинімося дещо докладніше на основних моментах оповідання.

Воно починається (в теперішній редакції — друга книга — «Книга Айодг'ї») в атмосфері двірського побуту й інтриг жіночої половини палацу, що вже набрала деяких характерних рис гарему. Відчуваючи близькість смерті, Дашаратха вирішив передати свою владу синові — первісткові — Рамі. Готується коронація нового царя; народ і двір радіють, бо царевича всі люблять. Але наймолодша з трьох цариць Кайкея з намови лихої рабині раптом вимагає від царя, щоб, вигнавши з столиці Раму, він віддав престол її синові — Бхараті. Засмучений цар не може їй відмовити: він зв'язаний старою клятвою — виконати її жадання; це кара з неба за давній гріх — ненавмисне убивство в лісі на ловах молодого сина з сім'ї пустинників, що скерували свій проклін проти вбивці. Журиться цар, ремствує народ, протестує проти своєї кандидатури Бхарата,

але покірний долі Рама разом з милою дружиною своєю Сітою і братом Лакшманаю без гніву й нарікання іде у вигнання в далеку лісову пустинь. Надаремно після смерті батькової Бгарата буде кликати його назад: ідилічне життя відлюдника Рамі більше до вподоби, ніж усі принади царської влади. Але й Бгарата не хоче бути царем і, поставивши на трон золоті сандалії брата, як символ його влади, править країною як намісник, дождаючи кінця визначеного Рамі на вигнання чотирнадцятирічного терміну.

В цьому початку нема ще нічого фантастичного. Далі тон прикро міняється: на сцені раптом з'являються велетні, демони, півбожественні мавпи, перевертні. Дослідники кажуть, що існували дві легенди про Раму: одна, північна, оповідала про його несправедливе вигнання і про його зречення влади; друга, південна, створена палкою фантазією дравідійських племен, оповідала про фантастичну боротьбу надлюдського героя з так само фантастичними істотами. Десятиголовий велетень Равана покидає свою столицю на острові Ланка, переноситься в ліс, де живуть пустинники, викрадає Сіту, що володіння нею може забезпечити йому панування над цілим світом, і замикає її в палаці. Рама й Лакшмана вирушають на розшуки й зустрічають Сугріву, царя племені мавп, теж несправедливо вигнаного із свого царства (третя «Лісова книга»).

З Сугрівою зав'язано спілку: йому допомагають відновити своє право, а він обіцяє допомогти звільненню Сіти. Він скликає своє мавпяче військо з хоробрим Хануманом на чолі, і всі разом доходять до моря, що відділяє від суходолу Ланку (книга 4). Велетенським стрибком подолавши протоку, Хануман приходить у столицю, бачиться з Сітою і обіцяє їй швидке визволення. Равана дав їй місяць часу; коли за місяць вона не стане йому дружиною, він пожере її (книга 5). Вертається таким самим стрибком Хануман назад; мавпяче військо, спорудивши величезний міст, переправилося до ворога; починаються бої, поединки, подвиги, що кінчаються убивством Равани і звільненням Сіти. Щоб очистити її в очах народу від підозри, що могла виникнути внаслідок її перебування у Равани, її випробовують вогнем. Сіта кидається в полум'я, але сам Агні, бог вогню, виносить її невронену і віддає Рамі. Радісні всі вертаються в Айодг'ю, де Рама має нарешті посісти трон свого батька (книга 6).

Такий загально сюжетний кістяк поеми. Переказ твердо приписує її поетові Вальмікі, про якого ми знаємо тільки те, що подає нам пізніше додана перша книга і ще пізніші ле-

генди. У поемі посланець богів Нарада розказує поетові про чесноти й подвиги ще живого Рами. Захоплений цим оповіданням, Вальмікі блукає в лісі й милується на зворушливу пару пташок. Але немилосердний мисливець підстрелив одну; друга жалібно стогне, і повний глибокого жалю поет вибухає гнівними словами, які самі з себе раптом склалися в двовірш — шлоку. Так народився славетний індійський віршовий розмір. Саме ним, з наказу самого Брахми, оспівав Вальмікі славні геройські вчинки Рами.

Ця поетична легенда, певна річ, не дає нам уявлення про поета. Але матеріал на те, щоб створити таке уявлення, є в самій поемі. Чи був Вальмікі тільки редактором, чи творив окремі епізоди — однаково: в поемі є художня єдність, якої нема в «Махабхараті». Вона — плід культури далеко витонченішої, ніж культура, що створила цей, багато в чім ще первісний епічний звід. І вона не цурається військово-героїчних мотивів; але її герой — уособлення чеснот, наймиліших брахманові. Слухняний, покірний долі, вірний обов'язкові, незмінно побожний Рама є не так образ живої людини, як схематизований ідеал справжнього індійського царя, подібно як Сіта — ідеальна схема індійської жінки, якою її хотіли б бачити брахмани. Покірний їхньому велінню, поет веде дію своєї поеми. Початок історії Рами — віддалення його з царського палацу — мимоволі хочеться зіставити з біографією Будди. Як і буддійський чернець, Рама організовує в лісах своєї пустинницьку громаду. Але в змалюванні цієї громади протибуддійська тенденція очевидна. Віддаляючись у монастир, буддист пориває всі зв'язки з попереднім життям і зовнішнім світом. Навпаки, Раму супроводять його жінка й брат. Для буддиста сім'я — тільки одна з уз, що заважають стати на дорогу спасіння; для брахманіста це — святиня, рай усіх чеснот, від якого не треба шукати захисту в іншому місці. Історія Рами й Сіти — це звернена проти буддизму реабілітація родинного життя. Ціла війна точиться тільки заради того, щоб урятувати добродішну жінку Сіту. Ідеалові буддійського самозречення протиставлено інший; оповідання про пустинницьке життя Рами — це голос на оборону шлюбу, на оборону сім'ї проти буддійського монастиря, розумних потреб життя проти проповіді про викорінення жадань.

Нова культура, до якої належить автор, — культура аристократична, але вже перейнята глибоко брахманськими впливами. Під захистом брахманізму починає розвиватися нова поезія, для якої питання форми й стилю наберуть незабаром

першорядного значення. За щасливим висловом Ольденберга, основна різниця між «Махабгаратою» та «Рамаяною» в тому, що перша «скоріше виникла, ніж була створена», у протигагу «Рамаяні», що своєю формою доводить високу технічну майстерність автора. І в ній не бракує ні епізодів, ні повчальних промов та сентенцій, але вони не затіняють головної дії, не примушують забувати про неї. Лісові пустинники, вмируші царі шулік, безголові демони заступають шлях героєві. Кожен говорить приємно і дуже багато, з однаковим мистецтвом риторики і хилить свою мову до того, щоб дія, в своїй спокійній течії, зробила новий крок уперед. Не думаючи про смерть, мавпи б'ються в боях за право й добро; вони поводяться велично, як належить героям, і, либонь, тільки раз, напившись, скоряються своїй мавпячій природі. Мірно ідуть одна по одній пори року і за чергою дістають свою оцінку в описах, що рясніють строкатими образами, повні красовитих і манірних порівнянь... Скрізь панує найвища, свідома своїх власних переваг, чеснота, що поєднала в собі лагідність із героїчною мужністю; над пороком, змальованим найчорнішими фарбами, після тяжких іспитів здобуто блискучу перемогу. Настрій пристрасно-патетичного, що, як навчає індуська поетика, панує в «Рамаяні», розливається по ній з прекрасною повнотою.

Аристократія в «Рамаяні» знаходила читання не менш цікаве від того, яке в Європі давали дворянським читачам XVI в. «Амадіси» та до них подібні рицарські романи. Народні маси в своїй безпорадній боротьбі зі злиднями й нестатками дістали в «Рамаяні» свого роду «сон золотий», що притуплював класову зненависть, заколисував чарівною казкою про божественного героя-переможця темних сил, що, як з'ясувала пізніша перша книга, є ніщо інше, як нове втілення того самого доброго бога Вішну. Коли на прохання богів, гноблених багатоголовим і багаторукиим демоном-велетнем, Вішну дав згоду зійти на землю в образі Рами, то чому не можна сподіватися, що й молитви багатомільйонної маси експлуатованих дійдуть нарешті до тих, до кого вони звернені, і світлий бог зійде ще раз на землю, щоб її врятувати? Отже, поема йшла назустріч і месіанським сподіванням, що завжди притаєно живуть у свідомості ще безпорадної й неорганізованої маси. Вона припала до вподоби і верхам, і низам. Її високий моральний характер, патетичний тон, краса форми не раз привертала до неї увагу пізніших поетів і драматургів; Рама, Сіта, Хануман, Равана зробилися надзвичайно популярними образами і в палацах, і в селянських хатах; аж до наших днів ці образи живуть

в образотворчому мистецтві, сцени з «Рамаяни» грають на святах мандрівні актори, аматори й ляльковий театр, а згадана вище переробка індійського поета Тулсідаса «Рамачарітамана-са» (1631 р.) стала для мільйонів читачів свого роду євангелієм.

Разом з «Рамаяною» ми перейшли вже зі старовинного, розпочатого ведами, періоду індійського письменства в новий, середній, період — класичний період санскритської поезії та прози. На цій межі ми можемо зупинитися. Велика спадщина найдавнішої епохи буде жити і за її межами. Вона не пережита в Індії і до наших днів — але й форма, і тенденції, і цілий характер письменства середнього й нового періоду гостро відрізняє його від стародавнього.

1933

Олександр БІЛЕЦЬКИЙ

*Гімни і легенди
найдавніших
часів*

ДО АГНІ

- 1 Агні я славлю: хатній жрець,
Він жертви бог і дарівник.
Дорогоцінний готар він.
- 2 Пророки давні і нові
У співах славили Агні.
Хай він богів сюди везе!
- 3 Ми з ним добудемо скарби,
Які зростатимуть щодня,
Пошану, щастя та синів.
- 4 Агні! Пожертви тільки ті,
Що ти під захист свій узяв,
Напевне дійдуть до богів.
- 5 Агні! Ти — жрець, співець, пророк,
Правдивий та славетний бог.
Хай прийде бог з-поміж богів!
- 6 Агні! Якщо ти схочеш щось
Приємне щедрому зробиць,
Ти, Ангірасе, це здійсниш!
- 7 Агні! Ми молимося щодня,
До тебе завжди ідемо,
Тебе благаєм повсякчас.
- 8 Над жертвами витаєш ти,
Могутній правди захисник,
В житлі своєму виріс ти.
- 9 Агні! Ласкавий будь до нас,
Як рідний батько до синів,
З тобою щастя прийде нам!

ДО ВІШНУ

- 1 Я дії Вішну тут прославить хочу.
Він виміряв землі безмежний простір.
Піднявся Вішну на найвище місце,
Усесвіт кроками трьома пройшов він.
- 2 Цим подвигом себе уславив Вішну,
Як звір страшний, що по горі блукає.
У межах кроків трьох його широких
Створіння всі своє життя провадять.
- 3 Цей спів гучний нехай летить до Вішну —
Бика, що широко ступає в горах.
Оцей великий, широченний простір
Один він кроками трьома проміряв.
- 4 Його три кроки сповнилися медом,
Там насолоджуються в прохолоді.
Оцей великий простір — небо й землю,
Усі створіння він один тримає.
- 5 Тож зійдемо на шлях його принадний,
Де насолода є побожним людям!
Це ж там, біля найвищого з трьох кроків,
На місці Вішну є криниця меду.
- 6 Коли б і нам дійти до того місця,
Де мешкають корови міцнорогі!
Нам сяє звідти той найвищий ступінь
Цього бика, що широко ступає.

ДО САВІТАРА

- 1 Бог Савітар зійшов на возі знову,
Він хоче дбати про свої закони.
Скарби розподіляє між богами,
Щасливу долю праведним дарує.
- 2 Зійшовши, щоб собі всіх підкорити,
Долоні він широкі простягає.

Його наказам підлягають води,
За ним і вітер рух свій припиняє.

- 3   Хто швидко їхав, коней розпрягає,
     І путь свою кінчає подорожній.
     Він заспокоїв голод змієжерів,
     І за його наказом ніч настала.
- 4   Тканину ткаля знов свою згорнула;
     Не закінчивши, працю кинув майстер.
     Підвівся, знявся, встановив години —
     Бог Савітар ретельний нам з'явився.
- 5   Усі, житло хто має, йдуть додому,
     Поширює вогонь усюди світло:
     І мати синові шматок найкращий
     Дає — все за законом Савітара.
- 6   Той, хто шукав чогось, вже повернувся;
     Додому тягне всіх, що мандрували,
     Роботу незакінчену лишають,—
     І все це за законом Савітара.
- 7   Ти рибам у воді призначив жити,
     Тваринам — на сухій землі, а птахам
     Ти для життя усі ліси призначив,—
     Закони Савітара непорушні.
- 8   Невтомний Варуна пішов у воду
     Спочити, хоч він ока не заплющить.
     (Щоб, не стуляючи очей, спочити,
     Спочить, дарма що він у сні пильнує).
- 9   Ніхто його законів не порушить:
     Ні Мітра, Варуна, Ар'яман, Рудра,
     Ані біси. Це я задля подяки
     Шлю молитви до бога Савітара.
- 10   Хай щастя нам, натхнення та багатство
     Дарує друг богинь і геній мови!
     Скарби собі діставши й приховавши,
     Улюбленцями Савітара станьмо!

- 11 На землю з неба за твоїм наказом
Хай дар прийде жаданий, нагорода,—
Співцям твоїм і друзові на користь
Славетному, що славить Савітара.

ВІШВАМІТРА І РІЧКИ

В і ш в а м і т р а

- 1 Із нетрів гір, як дві баскі кобили,
Що спущені на волю, похитливі,
Немов дві гарні лижуться корови,—
Віпаші і Шутудрі мчать невтримно.
- 2 Свій біг прискорюють, за словом Індри,
Як коні колісницю — мчать до моря;
Розбурхуючи хвилі величезні,
Ви прагнете взаємно, дві красуні.
- 3 До річки рідної я наближаюсь,
До гарної, широкої Віпаші,
В одному річищі мчите обидві:
Одне теля мов дві корови лижуть.

В і п а ш

- 4 Мчимо, розбурхуючи наші хвилі,
Тим річищем, що бог приготував нам.
Не стримати нестримного нам бігу!
Співець покликав нас, чого він хоче?

В і ш в а м і т р а

- 5 Красуні любі, на мій дружній заклик
Спиніть свій бистрий біг хоч на хвилинку!
Моя молитва щира просить річку:
Я син Кавшіків, прагну порятунку.

В і п а ш

- 6 Бог-громовик, сам Індра шлях відкрив нам,
Річкам усунув перешкоду — Врітру.
Бог Савітар нас вів червонорукий,
З його наказу котимось ми вільно.

В і ш в а м і т р а

- 7 Хай буде завжди славна ця подія,
Цей подвиг Індри, як забив він змія:
Він блискавкою знищив перепони;
Річки до простору побігли вільно.

В і п а ш

- 8 Ніколи не забудь цих слів, співаче!
Хай їх повторюють віки майбутні.
Твої пісні хай будуть нам ласкаві,
Ти нас не гань, бо ми тебе шануєм.

В і ш в а м і т р а

- 9 Послухайте співця також ви, сестри,
Прийшов я здалеку з возами, з кіньми.
Вклоніться зграбно, перехід зладняйте!
Річки, спрямуйте течію під осі!

В і п а ш

- 10 Твоїм словам підкоримось, співаче,
Прийшов ти здалеку з возами, з кіньми,
Як жінка, до землі тобі вклоняюсь,
Тобі, як молодиця, я корюся.

В і ш в а м і т р а

- 11 Коли перейдуть по тобі Бгарати,
Відважний рід, надісланий від Індри,
Тоді потік свій знову об'єднайте,
Святі! Такої ласки я благаю.

В і ш в а м і т р а , а б о с п і в е ц ь

- 12 Відважні перейшли Бгарати бродом,
Річки співцеві виявили ласку.
Зростаєте та біжіть, дарами щедрі!
Вщерть річище наповнивши, струмуйте.

З а м о в а

- 13 Хай хвиля до ярма сягає,
Послабить ремінь хай вона,
Нехай безвинні ці бики
Даремно не загинуть тут.

ВАРУНА Й ІНДРА

В а р у н а

- 1 Владар подвійний я і цар одвічний,
Як це усі безсмертні нам потвердять.
Законам Вáруни боги покірні,
Царюю над високим я народом.
- 2 Так, я — цар Вáруна, мені належить
Асурів міць і влада споконвіку.
Законам Варуни боги покірні,
Царюю над високим я народом.
- 3 Я Варуна, я Індра. Землю, небо,
Великі, неосяжні і чудові,
Я міцно спорудив і їх тримаю,
Як Тваштар мудрий, ці усі творіння.
- 4 Це я струмитися примусив води,
Підпер і небо на святому місці.
Адітин син, законів охоронець,
Я розгорнув увесь цей світ потрійний.

І н д р а

- 5 В оточенні ворожому герої
Мене на добрих конях закликають,
Розпалюю я — щедрий Індра — чвари,
Стійкий, могутній, куряву здіймаю.
- 6 Усе це я створив; ніхто не може,
Боги — також, мені чинити опір.
Коли я вип'ю Сомі й похваляюсь,
Увесь безмежний світ мене боїться.

С п і в е ц ь

- 7 Так, це відомо всім створінням, мудрий,
Все те, що Варуні тут розповів ти;
Усім відомо, що ти знищив Врітру,
Річки з полону визволив ти, Індро.
- 8 Коли коня на жертву прив'язали,
Присутні сім пророків дарували
Тоді Пурукутсані — Трасадасью,
Славетного, могутнього, як Індра.
- 9 Пурукутсані вам обом вклонилась,
Офірувала Варуні та Індрі.
Царя даровано їй Трасадасью,
Що знищив Врітру, як і ти, могутній.
- 10 Багатством, що здобуто, підживімось,
Як жертвою — боги, вівсом — корови.
Нам, Індро й Варуно, корову дайте,
Яка не б'ється, як її доїти.

ДО СВІТОВОЇ ЗОРІ

- 1 На сході перше світло знову сходить
Із темряви, усталює порядок.
Хай променями збірї, доньки неба,
Тепер шляхи висвітлюють для людства!

- 2 Зійшли на сході зорі різнобарвні,
Немов стовпи, що ставлять при жертвах,
Оці святі, блискучі й чисті зорі
Ворота в стайні темряви відкрили.
- 3 Хай завжди спонукають щедрі зорі
Своїм світанням щедрих на жертви.
Нехай скупі лишаються без світла,
Не прокидаючися, сплять у пільмі!
- 4 Оцей ваш шлях сьогоднішній, о зорі,
Старий, або новий, або той самий,
Що з нього щедрим сяли Навагви,
Ангіри та Дашагви й Сатьядаси.
- 5 Богині, добре впряженими кінями
Ви раптом об'їжджаєте всю землю.
О зорі, на нове життя всіх сплячих
Ви будите і дво- й чотириногих.
- 6 Де є й котра стара зоря, що нею
Встановлений річних частин порядок?
Коли розкішні зорі вже знялися
Однакові, не знайдеш, де є перша.
- 7 Давали здавна щастя світлі зорі,
Поставши своєчасно за законом.
Тим, хто офірував, співав молитву,
Вони багатство зараз дарували.
- 8 Вони всі йдуть однаково зі Сходу,
Поширюючись скрізь з одного місця,
Прокинувшись, де закон панує,
Йдуть лавами богині, мов корови.
- 9 Вони, однакові, разом виходять,
Забарвлені одноманітно зорі.
Потвору чорну тінями ясними
Вони — блискучі, чисті — покривають.
- 10 Дітей без ліку дайте нам, богині!
Небесні дочки, дайте нам багатства!
Прокинувшись у захисті безпечнім,
Батьками станемо синів хоробрих!

- 11 Пожертву даючи, до вас звертаюсь,
Блискучі дочки неба, й закликаю:
Славетними зробіть нас серед людства!
Нам це дадуть боги, Земля та Небо.

ДО ПАРДЖАНЬІ

- 1 Оцих пісень могутньому співайте
Парджаньї, прославляйте його ймення!
Бик, що реве, дари приносить швидко,
Кладе насіння-зародки в рослини.
- 2 Дерева він ламає, нищить погань,
Жахає світ він зброєю страшною,
Тікай, безгрішний, від бика такого.
Парджанья гримне й знищить нечестивих!
- 3 Як коней візник батогом підганяє,
Так він вістунів, що ллють дощ,
надсилає,
Як леви ревуть, рев далеко лунає.
Парджанья все небо дощем покриває.
- 4 І бурхає вітер, а блискавки сяють,
Розкрились рослини, а небо струмиться,
Тваринам на користь трава народилась,
Насіння Парджаньї землі допоможе.
- 5 Земля його законам підлягає,
За цим законом і худоба скаче,
Керуються й рослини цим законом.
Парджанье! Захист дай своєю міццю!
- 6 Ви, Марути, дощ з неба нам даруйте
І сім'я потім жеребця спрямуйте!
Хай грім про дощ рясний нам сповіщає,
Асура-батько хай розіллє води!
- 7 Реві, грими і зародки розкидай!
Літай навкруг на возі водяному!
Тягни відкритий міх, униз спрямовуй!
Нехай долини з горами зіллються!

- 8   Діжу велику піднеси та вилий,
Нехай струмки стрибають над землею,
Укриють, наче маслом, небо-землю,
Смачне питво те буде благочесним.
- 9   Коли Парджанья заревів
І грішних громом подолав,
Тоді радіє світ увесь,
Все, що існує на землі.
- 10   Ти дощ пролив: тепер спинися трохи,
Перетвори пустелі на оселі,
Рослини породи, що нас годують,
І знову підживи бадьорість в людях.

ДО ІНДРИ

- 1   Як Сомою упився мудрий Індра,
Що з допомогою його робив він?
Ті, хто його при жертві прославляв,
Що від ясного мудреця дістали?
- 2   Упившись Сомою, сп'янілий Індра
Творив добро, на поміч Сому взявши.
Ті, хто його при жертві вихваляв,
Добро й тоді, добро й тепер дістали.
- 3   Величності твоєї ми не знали,
Твоєї мудрості не знали, щедрий!
Твої дари, о Індро, найновіші
І міць твоя були нам невідомі.
- 4   Тепер ти виявив цю міць, о Індро,
Коли ти знищив кодро Варашікхи.
Коли під громом, блискавкою Індри
Загинув їхній проводир у битві.
- 5   Ти повбивав нащадків Варашікхи,
Поміг Абг'явартіну Чаямані,
Згубив при Гарупії Врічіватів,
Злякавши їхні тилові загони.

- 6 Загинуло їх тридцять сот при зброї,
При Яв'яваті через легковажність.
І стрілами ти їх розбив, славетний,
Як посуд розбивають,— геть, доценту.
- 7 Чиї червоні два бики на ниві
Ідуть та лижуться в одній упрязі?
Той для Стрінджаї подолав Турвашу,
Для сина Деавата — Врічівасів.
- 8 Два вози та биків, корів ще двадцять,
Агні! Мені дарує князь шляхетний,
Великий Абг'явартін Чаямана,—
Велика нагорода це від Партхів.

ДО ПУШАНА

- 1 Нам знавця знайди, Пушане,
Що сліди покаже зараз.
«Ось вони»,— хай він нам скаже.
- 2 Спільно підемо з Пушаном:
Він оселі нам покаже.
«Тут вони»,— хай він нам скаже.
- 3 Колесо не лусне в нього,
Не розіб'ється і короб,
Не зламаються й обіддя.
- 4 Хто йому приніс пожертву,
Вже Пушан не занедбає:
Той майно знаходить перший.
- 5 Хай Пушан пасе корови,
Коні нам охороняє
Та добро нам постачає!
- 6 Стережи, паси корови
Тим, хто Сому офірує,
Хто пісень тобі співає!

- 7   Хай ніщо в нас не псується,
      Десь у ярі не загине.
      Доглядай худобу нашу!
- 8   Це ж тебе, хто нас пильнує
      І скарбів своїх не губить,
      Як господаря ми просим.
- 9   За Пушановим законом
      Не зазнаємо ми лиха,
      Бо тебе ми прославляєм!
- 10   Здалека Пушан боронить
      Хай правицею своєю.
      Втрату нашу поверни нам!

ДО ВАРУНИ

- 1   Хай не піду я, Вáруно,
      О царю, в житло земляне,
      Благий владико, змилуйся!
- 2   Іду надутий, мов пухир,
      О громовержце, і трушусь,—
      Благий владико, змилуйся!
- 3   Якщо, безглуздий, якимсь я,
      О боже чистий, согрішив,—
      Благий владико, змилуйся!
- 4   Співця, що у воді стоїть,
      Жага вже мучить почала,—
      Благий владико, змилуйся!
- 5   Коли перед богом якимсь, о Варуно,
      Ми, люди, в своєму житті согрішили,
      За гріх той великий ти вже не карай нас!

ЖАБИ

- 1 Цілий рік вони лежали,
Як брахмани, що постили.
Пісню-відповідь Парджаньї
Жаби зараз заспівали.
- 2 Коли їх досягла небесна злива,
Мов лантуха сухого на болоті,
Жабині крики залунали звідти:
Як нібито замукали корови.
- 3 І дощ линув на тих, що нудьгували:
Перед дощем страждали всі від спраги.
Закумкавши, до батька син підходить
З розмовою, вітаються взаємно.
- 4 Один іде та з другим розмовляє,
Від струменів діставши насолоди.
Ось під дощем стрибає жабенятко,
Зелене та рябе улад співає.
- 5 Усі наслідують взаємно співи,
З учителем улад співає учень.
Коли вже розподілено мотиви,
Тоді в воді всі голосно співають.
- 6 Цей, як корова, той, як цап, заводить,
Отут рябий співець, а там зелений,
Єдина назва, розмаїті форми:
Забарвлюють свій голос різно в співах.
- 7 Немов жерці оті нічному Сомі
Приспівують над повною діжею,
Збираються жаби в ту пору завше,
Коли почнеться величезна злива.
- 8 Над Сомою брахмани заблагали,
Річне виконуючи чарівництво;
Пітніючи, як служники від спеки,
Усі прийшли, ніхто не залишився.
- 9 Закон богів виконують щороку
По-людському, не переступлять строку:

Коли доба дощів настане в році,
Розжарений спорожнюється посуд.

- 10 Хто, як корова, хто, як цап, співав,—
Співці — рябий, зелений — вволять нас:
Хай жаби сотню нам дадуть корів,
А Сома хай продовжить нам життя!

ДО ВСІХ БОГІВ

(Загадки)

- 1 Червонобурий, дужий, щедрий,
У золоті і молодий (Сома).
- 2 Сидить на вогнищі, блискучий
І наймудріший він серед богів (Агні).
- 3 Залізну взяв сокиру в руки,—
Він найневтомніший з богів (Тваштар).
- 4 Тримає палицю, якою
В хвилину гніву Рітру він забив (Індра).
- 5 В руці у нього гостра зброя,
Він ліки знає і блищить, страшний (Рудра).
- 6 Крадеться по шляхах, немов той злодій,
І знає місце, де знайти скарби (Пушан).
- 7 Сягає широко, в три кроки,
Він місця, де радіють всі боги (Вішну).
- 8 Дві пташки летять за одною,
У вічному леті вони (Ашвіни й Зоря).
- 9 Собі житло створили в небі
Владарі ті два,
що масло п'ють (Мітра й Варуна).
- 10 Співаючи, знайшли ті гімни,
Що аж сонце запалить могли (Ангіраси).

НАРОДНА ПІСНЯ ПРИ ЧАВЛЕННІ СОМИ

- 1   Різноманітні в нас думки,
Різниться й доля у людей.
Ушкоджень лікар й тесля хтять,
Брахман же — Сому щоб чавить.
          Лийся, Сомо, лийся Індрі!
- 2   Зібравши хмиз сухий, коваль
Роздмухує його крилом
І, за ковадлом стоячи,
Жде, чи не прийде багатій.
          Лийся, Сомо, лийся Індрі!
- 3   Співець я, батько мій — чаклун,
А мати крутить жорна тут,
Працюємо на різний лад,
Але жадаєм грошей всі.
          Лийся, Сомо, лийся Індрі!
- 4   Жадає кінь легких возів,
А блазень — усмішки панів,
А прутень — волохатих піхв,
А жаба лізе до води.
          Лийся, Сомо, лийся Індрі!

ГРАВЕЦЬ У КОСТІ

- 1   П'янять мене й приваблюють горіхи,
Що котяться, стрибаючи, по дошці,
Сьорбнув я ніби Соми з Муджавату,
Смачний мені Вібгідака живлющий!
- 2   Не лаялась зо мною вірна жінка,
Була до друзів приязна й до мене,—
Лише та кість, що впала нещасливо,
Мені до жінки зачинила двері.
- 3   Прогнала жінка, теща розгнівилась,
Нещасному ніхто не співчуває.

Як кінь старий, призначений на продаж,
Гравець-бідар нічого вже не вартий.

- 4 Його дружину інші обіймають,
Кість ненажерлива його згубила.
А батько, мати й брат його казали:
«Він нам чужий, в'яжіть його, беріте!»
- 5 Отож і вирішив я більш не грати,—
Пішли всі друзі геть, мене лишили.
Та як брунатні знову забриніли,
Назустріч їм побіг я, мов коханець.
- 6 До гральні поспіша гравець з питанням:
«Чи виграю?» — і труситься всім тілом.
А кості зраджують його бажання
І ворогам дають щасливі числа.
- 7 Бо мають ці кісті гачки та тернини,
Лукаво вони обпікають, мордують.
Непевні вони, бо, привабивши, зрадять
Гравця вони всі, наче медом политі.
- 8 Їх п'ятдесят і три танцюють разом,
Як Савітар, додержують законів,
Злякати їх не може гнів могутній,
Адже ж царі повинні їм вклонятись.
- 9 Скотившись, вони стрибають вгору,
Без рук вони перемагають руку.
Як вугіль чарівний, лежать у ямі,
Вони, холодні, обпікають серце.
- 10 На самоті гравцева жінка плаче,
Сумує мати: «Син десь зник незвано»,
Зацькований, в боргах, шукає гроші,
Вночі блукає повз чужі будинки.
- 11 Гравець сумує, вгледівши дружину
Чужою жінкою в заможнім домі.
Брунатні коні він запряг уранці,
А згас вогонь вночі, і він жебрачить.

КЛЯТВА І ПРИСЯГА

- 12 «Хто військом незліченним цим керує?
Хто цар найперший є цієї зграї?
Йому я десять пальців простягаю
І присягаюсь: грошей не сховав я».
- 13 «Не грай у кості, а працюй на полі,
Шануй майно та користуйся з нього.
Ось тут корови, а ось жінка, гравче»,—
Так Савітар казав мені шляхетний.
- 14 Прихильні будьте ви, нас пожалійте,
Страшним не шкодячи нам чарівництвом,
Нехай припиниться ваш гнів ворожий,
Хай інші потрапляють вам в кайдани!

ПУРУРАВАС І УРВАШІ

П у р у р а в а с

- 1 Гей, жінко, гей, отямся, стій, жорстока!
Словами перекиньмось між собою.
Адже ж для нас такі розмови звичні:
Ми бавилися ними в день останній.

У р в а ш і

- 2 Оці твої слова мені навіщо?
Я зникла геть, немов Зоря найперша.
Додому йди собі, Пуруравасе,
Мене вхопити важко, наче вітер.

П у р у р а в а с

- 3 Немов стрілу, що вилетіла з лука,
Немов коня, що мчить на перегонах...
Той промінь блискавки, той хитрий намір...
Замекали гандгарви, наче вівці...
- 4 Напій живлющий свекру ти носила,
З їдальні йшла, коли бажав коханець,

До спочивальні з ним, а там кохались:
Злягалися щодня ми і щоночі!

У р в а ш і

- 5 Щодня мене проймав ти прутнем тричі,
І до схочу мене задовольняв ти,
Тобі, Пуруравасе, підлягала,
Як цар, заволодів моїм ти тілом.

П у р у р а в а с

- 6 На озері фламінго гарних згряя
Пливла гірляндою, знялась і зникла...
Намисто розірвалося червоне.
Замукали привабливо корови.

У р в а ш і

- 7 Родився він, за це богині дбали,
Річки його плекали, шанували.
Він, як і ти, народжений для бою,
Жахати ворогів. Боги так хочуть.

П у р у р а в а с

- 8 Як зовнішність свою вони змінили,
В безсмертну враз я, смертний, закохався.
Як сарни молоді, вони стрибнули
Ї втекли, немов від жеребця кобили.

У р в а ш і

- 9 Коли в безсмертну смертний закохався,
З русалчиним не злюбитьсь він серцем.
Вони, як лебеді, причепурившись,
Кусаються жорстоко, як кобили.

П у р у р а в а с

- 10 Мов блискавка, у небі промайнувши,
Мое бажання здійснила русалка,
Герой шляхетний у воді родився,
Життя йому Урваші дасть довжезне.

У р в а ш і

- 11 Ти народився, як владар всесвітній,
Снагу свою в мене поклав гвалтовно;
Я, чарівна, тебе попереджала,
Тоді не вірив ти. Чого ж благаєш?

П у р у р а в а с

- 12 Родився син... Коли він знайде батька?
Знайшовши, плакатиме, як і батько!
Хто зможе розлучить подружжя дружне,
Коли ще вогнище палає в діда?

У р в а ш і

- 13 Тому, хто плаче, я відповідаю:
Хай батько не оплакує заставу,
Я надішлю тобі твоє і наше.
Додому йди, дурний! Мене не візьмеш.

П у р у р а в а с

- 14 Божок твій піде, та не прийде вдруге,
Загине він безвісно, геть далеко,
На ліжку смерті ляже він, нещасний,
І загризуть його вовки жорстокі.

У р в а ш і

- 15 Ні, не вмирай, не гинь, Пуруравасе!
Тебе не загризуть вовки жорстокі,
З жінками, бач, дружитися не можна:
Жорстокі в них серця, як у гієни.

- 16 Коли, перетворившись, між смертних
Чотири осені жила з тобою,
Лиш масла краплею я годувалась,
Тепер вже досить! Годі! Геть пішла я.

П у р у р а в а с

- 17 Блискучу, що у просторі ширяє,
Тебе коханець кличе знов, Урваші!

Хай щедрий дар мій буде до вподоби,
Вертай сюди! Моє палає серце.

У р в а ш і

- 18 Боги так визначили, сину Ідів!
Якщо ти вже пов'язаний із смертю,
Нехай твій син богам приносить жертви,
А ти собі на небі знайдеші щастя.

П'ЯНИЙ ІНДРА

- 1 Гей, чого мені журитись?
Я коня й бика дістану.
Мабуть, Сомою я впився.
- 2 Наче той бурхливий вітер,
Гне напій мене додолу,
Мабуть, Сомою я впився.
- 3 Так мене питво вхопило,
Як той огир колісницю,
Мабуть, Сомою я впився.
- 4 Мукає моя молитва,
Як корова до телятка,
Мабуть, Сомою я впився.
- 5 Як той стельмах крутить коло,
Пісню я кручу, як хочу,
Мабуть, Сомою я впився.
- 6 Увесь світ, мені здається,
Наче крихітка маленька.
Мабуть, Сомою я впився.
- 7 Бо ж мені земля і небо
І по пояс не сягають.
Мабуть, Сомою я впився.

- 8   Отже, більший я й за небо,
      Отже, більший я й за землю.
      Мабуть, Сомою я впився.
- 9   Швиргону я зараз землю
      Ось туди й сюди, як схочу.
      Мабуть, Сомою я впився.
- 10   Я одним плечем все небо,
      Другим — землю підпираю.
      Мабуть, Сомою я впився.
- 11   Найвеличніший з великих,
      Аж до хмар я піднесуся.
      Мабуть, Сомою я впився.
- 12   Навантажився я, годі!
      Повезу богам пожертви.
      Мабуть, Сомою я впився.

ДО НОЧІ

- 1   Ніч зійшла і оглядає
      Все довкруг чарівним зором,
      Закосичившись в оздобі.
- 2   Простяглася на весь простір —
      По долинах та по горах.
      Пітьму геть жене зірками.
- 3   Світла ніч коли настала,
      Світло денне заступила.
      Хай від неї морок згине!
- 4   Наша будь з тієї хвилі,
      Як зібралися ми спати,
      Ніби птаство на дерева.
- 5   Всі оселі вже поснули,
      Всі пташки, і всі тварини,
      І орли, лишивши здобич.

6 Злодія жени далеко,
Ноче,— вовка та вовчицю,—
Дай заночувати гарно.

7 Питьма нас перемагає,
І заковує нас морок,
А зоря своє все ж візьме.

8 Шлю пісні я, мов корови,
Вибирай же, донько неба,
Гімн собі, як на змаганні!

КОСМОГОНІЯ

1 Буття і небуття тоді не було —
Повітря не було й склепіння неба.
Що покривало? Де? Що захищало?
Була вода? Глибокая безодня?

2 І смерті не було, безсмертя — також,
Між днем і ніччю не було відміни,
Те дихало саме, одне без вітру.
І більш нічого не було, крім того.

3 Вкривала питьма питьму споконвіку,
Цей всесвіт ввесь — мов океан без світла,
Той зародок, що хаосом був вкритий,
Один від сили спеки народився.

4 Любов спочатку виникла від нього,
Що стала першим для думок насінням;
Знайшли зв'язок між сущим і несущим,
У серці стежачи думками, мудрі.

5 Думок тих промінь наскрізь простягнувся.
Що на горі було? І що зі споду?
Там сім'яносці, тут же — їх сприймання.
Зусилля знизу, зверху поривання.

6 І хто це знає й хто про це повіда?
Звідкіль цей всесвіт народивсь та виник?

Боги пізніш за нього народились?
А як оце втворилося, хто знає?

- 7 Світобудова ця звідкіль взялася?
Чи створено її було, чи йнакше?
В найвищім небі хто її пильнує,
Той, певно, зна чи, може, й він не знає?

ДО ЛІСОВОЇ ФЕЇ

- 1 Лісовичко, Лісовичко,
Заховалась ти в лісочку.
До села шляху не знайдеш?
Жах тебе перемагає?
- 2 Як цвіркун в гаю озветься
Та цикади зацвіркочуть,
То мов ніжні звуки віни
Лісовичку вихваляють.
- 3 Ніби тут корови паслись...
Ось хатину я вже бачу.
Ось надвечір Лісовичка
Удає скрипіння воза.
- 4 От мов хтось корівок кличе,
Мов дерева хтось рубає,
Хтось увечері в лісочку
«Пробі, пробі!» мов гукає.
- 5 Лісовичка не нашкодить,
І ніхто не нападає.
Ягідок солодких з'ївши,
Відпочинь собі, як хочеш.
- 6 Запашну, смачну й поживну
Лісовичка їжу має.
Всім створінням рідну матір —
Похвалив я Лісовичку.

ДО ВІТРУ

- ¹ Вітре! Дми на серце наше,
Живним тихим лікуванням
Нашому життю дай визвіл!
- ² Ти нам рідний батько, вітре,
Ти нам приятель, ти брат нам.
Дай-бо сили, щоб нам жити!
- ³ Вітре! Там в твоїй домівці
Є великий скарб безсмертя:
Дай нам сили, щоб прожити!

ДО ВАРУНИ

- 1 Він владар, і щонайвищий,
Він усе, мов зблизька, бачить.
Хтось пройти таємно дума,
А боги про все дізнались.

- 2 Як хто стоїть, хто ходить, хто сховався,
Хто рухається крадькома, тихенько;
Чи два, зійшовшися десь, розмовляють,—
Цар Варуна все знає, усе віда.

- 3 Цареві Варуні земля належить.
Велике небо все — згори додолу.
Хоч стегна Варуни — два океани,
Він сам ховається в одній краплині.

- 4 Нехай пройде будь-хто все небо наскрізь,
Від Варуни-царя він не звільниться!
Наглядачі його на небі бродять
І землю безліччю очей проймають.

- 5 Цар Варуна все оглядає й бачить,
Що між землею й небом, поза ними.
Очей мигтіння кожне лічить в людях,
Немов гравець у кості, грає ними.

- 6 О Варуно! Твої в'язила, тричі
Простягнені, сім раз по сім блискучі,
Хай закують тих, що неправду кажуть,
І визволять усіх, що кажуть правду.

- 7 О Варуно всезрячий! Ошуканця
Оплутай і повік не випускай!
Хай черево розпухне злому й лусне,
Як розсипається без обручів діж́а.

- 8 Карати може Варуна й простити.
Тутешній він і в той же час чужий,
Божественний і людський в той же час.
- 9 Всіма в'язилами тебе в'яжу я.
Я вже такий, а мати й батько — інші.
В'язила всі тобі передаю.

ДО КАШЛЮ

- 1 Як думки разом з бажанням,
Що летять далеко й швидко,
Так лети і ти, о кашлю,
За думками геть, далеко!
- 2 Як ті стріли найгостріші,
Що летять далеко й швидко,
Так лети і ти, о кашлю,
Згинь, щоб сліду не лишилось!
- 3 Як блискучий промінь сонця,
Що летить далеко й швидко,
Геть лети і згинь, о кашлю,
В глибині морській далеко!

ДО ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ ЗЕМЛІ

- 1 Велика істина, закон могутній,
освяченість і подвиг,
І жертва та святі слова тримають міцно землю.
Вона панує над усім, і що було, й що буде.
Нехай Земля широкий простір нам відкриє!
- 2 Вона не зазнає ваги від тих людей, що ходять,
На ній степи, долини й гори незліченні,
Ростуть і трави, що різноманітну мають якість.
Нехай Земля розкриє простір, дасть нам щастя!
- 3 На ній вода існує — моря і ріки,
На ній боги безсмертя здобули для себе,

На цій червоній, чорній, бразолійній
Землі широкій, що її сам Індра захищає,
Я на своєму місці переможний став,
не відаю поразки!

- 12 Й туди, де міститься твоя серédина, о Земле,
Твій пуп і всі скарби,
що з тіла твого походять.
Посадови нас, відкрий нам себе!
Мені за матір ти, о Земле, я — твій син!
Парджанья, батько наш, нехай нам допоможе!
- 13 На цій Землі усюди олтарі будують,
Пожертв тканину тчуть майстри премудрі,
На ній споруджують стовпи для жертви
Високі і освячують обрядом.
- 14 Хто нас ненавидить, чи ворогує з нами, Земле,
Або озброєний готує в серці напад,—
Ти видай нам його, щоб він загинув, Земле!
- 15 Від тебе народившись, по тобі ступають
Усі тварини — і двоногі, і чотириногі,
Тобі аж п'ять народів смертних підлягають,
Це ж їм безсмертне світло
Сонце подає, що сходить.
Нехай твої потоки молоко нам постачають!
Як мед, солодку ти мені створи, о Земле, мову.
- 16 На матері оцій, що всі рослини родить,
Землі тривкій, широкій і могутній,
На цій міцній землі живім щасливо!
- 17 Житлом великим стала ти, зросла велика,
Великий є твій тиск і рух невтримний.
Тебе ж бо захищає сам великий Індра,
Блискуча земле, дай і нам блискучість,
Подібну золоту — ясну і сяйну!
Нехай же нам ніщо не заважає!
- 18 Вогонь є на Землі, він є й в рослинах,
І води мають теж вогонь усюди,
Вогонь прихований є і в камінні.

- 19 Вогонь палає з неба, сяє, палить,
І люди тут запалюють вогонь, як бога,
Що жертву возить і до масла ласий.
- 20 Земля, в якої одягом — вогонь, що має чорні
Коліна, хай подасть мені
блискучість і бадьорість!
- 21 Богам на цій Землі приносять люди жертви
Різноманітні й дуже смачно їх готують.
Нехай Земля життя дарує нам багаторічне
І нам дозволить аж до старості дожити!
- 22 Тим духом, Земле, що здійсмається від тебе,
Що мають у собі рослини й води,
Який дістали і Апсари і Гандгарви,
Дай нам пахтіти так,
щоб ми ненависті не підпадали!
- 23 Тим духом, що є в квітах лотосів пахучих
І що боги дістали на весіллі Соми.
Дай нам пахтіти так,
щоб ми ненависті не підпадали!
- 24 Твій дух принадний є у людях, Земле,
Він є в чоловіках, жінках, героях, конях
І є в птахів, слонах, є в диких сарнах.
Оту красу, що є в дівчатах, Земле,
Дай і мені,
щоб я ненависті не підпадав ніколи!
- 25 Земля збудована
із скель та пороку й каміння міцно.
Землі золотогрудій цій з пошаною вклоняюсь!
- 26 На ній ліси стояли велетенські споконвіку,—
Звертаюсь до Землі могутньої, що всіх годує.
- 27 Коли ми сидимо або підвестись хочем,
Чи стоїмо, чи хочемо ступнути
То правою, то лівою ногою,—
Щоб не спіткнулись нам на цій Землі ніколи!

- 28 Я до Землі терплячої, що нам гріхи змиває,
З благаннями звертаюсь, молитвами!
Вона годує нас, несе нам їжу, масло.
О Земле, на тобі нехай усі ми сядем!
- 29 Нехай по тілу нашому струмляться води,
Нехай наш піт на наших ворогів перейде,
О Земле, я водою вмився, я вже чистий.
- 30 Усі твої краї на заході, на сході,
На півночі й на півдні, Земле-мати,
Нехай мені на користь будуть в мандрах,
Щоб я не впав, аж доки житиму на світі.
- 31 Ти не підштовхуй нас ні спереду, ні ззаду,
Ні зверху, ні зі споду,
                                не віддаюй нас від себе,
Рятуй нас, Земле,
                                щоб лихих людей ми не зустріли,
Далеко, геть далеко
                                віджени від нас ти вбивців.
- 32 О Земле, доки я дивлюсь на тебе з сонцем,
І в цей, і в другий рік хай я не втрачу зору!
- 33 Якщо я на тобі лежу й перевертаюсь
Чи то на правий, чи на лівий бік, о Земле,
Чи горілиць лежу, не заважай,
Бо ти повинна підлягати всім, як ліжко!
- 34 Те все, що викопав я на тобі, о Земле,
Нехай воно зростає швидко знову,
О чиста, хай не вражу я тебе, не вріжу!
- 35 Від тебе літо і пора дощів залежить, Земле,
І осінь, і зима, пора передвесняна,
І весняна,— усі частини року безупинно
Нехай щодня, щоночі молоко нам постачають!
- 36 Красуня, що в страху уникла Змія
І на якій горить вогонь, що у воді ховався,
Нечесних Дасьїв зраджує та обирає Індру,—
Не Врітру,— і хороброму самцеві підлягає.

- 37 На ній споруджені олтар,
намет, стовпи для жертви,
І гімнами богів брахмани славлять мудрі,
Жерці-майстри готують Сому Індрі.
- 38 На ній корів здобули співами творці премудрі
І сім пророків тих, що здавна вичавили Сому.
- 39 Нехай Земля нам бажані скарби покаже,
І Бгага виявить себе,— керує ж нами Індра.
- 40 Танцюють люди на Землі, говорять і співають,
Гуторять, борються, б'ють в барабани гучно,
Нехай вона суперників, що є, усуне геть далеко
І від нових суперників нехай заступить!
- 41 На ній є їжа, рис, ячмінь. Ці п'ять народів
Вклоняються Землі, Парджаньєвій дружині.
Нехай вона дощів нам плідних подарує!
- 42 На ній боги споруди велетенські утворили,
За ґрунт її й скарби йде боротьба страшенна.
Нехай цю Землю, що приховує скарби у надрах,
Праджапаті усюди зробить нам зичливу!
- 43 Земля, яка таїть в собі скарбів без ліку,
Нехай багатство, золото, алмази нам дарує!
Богиня, що дає дари свої ласкаво й гоже,
Нехай багатствами своїми нас ущедрить!
- 44 На ній живуть народи різні, розмовляють різно,
Різняться в звичаях,
додержують законів різних.
Нехай Земля струмить
скарби нам безліччю потоків,
Немов корова, що дає доїть себе й не б'ється.
- 45 Той змій чи скорпіон з отруйним жалом,
Комахи, що, сховавшись від холоду, померзли,
Ті хробаки, що за пори дощів постали всюди,—
Все те, що повзає,
нехай до нас і не торкнеться.
Даруй нам тільки те,
що може бути нам на користь!

- 46   Шляхами, по яких мандрують люди,
      І добрі, і лихі, й вози снують,
      Не дай зустріти нам злодіїв та бандитів!
      Даруй нам тільки те, що нам на користь!
- 47   Вона однаково дурних і мудрих носить,
      І спричиняє смерть однаково лихим і добрим,
      Вона однаково і свійських кабанів годує,
      І диких вепрів тих, що по лісах блукають.
- 48   І звірів диких тих, які блукають в лісі,—
      Ведмедя, лева, тигра, що їдять людей, шакала
      І вовка лютого,— всю погань
              віджени від нас, о Земле.
- 49   Апсарів і Гандгарвів
              та злих демонів,— Пішачів, Кімідінів,
      Ворожу силу, погань — віджени від нас, о Земле!
- 50   По ній літають і птахи двоногі різні:
      Фламінго, соколи, шуліки, дикі гави,
      І віє вітер Матарішван, котрий лама дерева,
      Здіймає порох, а за ним вогонь палає.
- 51   На ній червоне з чорним поєдналось,
      Розподілились на Землі і дні, і ночі,
      Дощі її, широку, обгортають щільно,
      Нехай вона життя нам дасть приємне!
- 52   Земля, повітря й небо в дар дали
      Мені це місце, щоб я жив на ньому,
      Божеественний вогонь, і Сонце, й Води,
      Усі боги мені подарували розум.
- 53   Я переміг, бо скрізь перемагаю,
      Я подолав усе, бо всемогутній я!
- 54   Богине, коли ти розкинулась безкраю
      І за богів велінням простяглась усюди,—
      Ти щастя набула великого для людства
      І утворила ці чотири сторони у світі.

- 55   Коли по селах і лісах, що на Землі існують,
Збираються чоловіки,
   щоб якнайкраще тут змагатись,
Дай у змаганнях цих мені перемогти!
- 56   Як кінь, що відкидає порох геть від себе,
Відкинула Земля народи, що на ній постали,
Вона створіннями керує, їх обороняє,
И підтримує вона дерева, й всі рослини.
- 57   Усе, що я кажу, воно, як мед, солодке,
Коли на будь-кого дивлюсь, йому приємно.
Всіх можу захопити: промовець я блискучий.
Дай ворогів мені своїх здолать!
- 58   Ласкава, лагідна і запахуща
Земля, що має у собі питво, як мед, солодке,
Нехай вона мене, широка і велика,
Оцим питвом солодким щедро почастує!
- 59   Пожертвами здобув із океану Вішвакарман
Її, коли вона у хаосі зникала,
Як сховище всіляких насолод для людства,
Вона з'явилася разом із матерями.
- 60   Ти джерело всіх радощів, безмежнеє для людства,
Усі бажання, як Адіті, ти задовольняєш,
Все, що тобі бракує, зараз же поповнить
Праджапаті, як споконвічного закону виконавець.
- 61   Нехай твоє нутро, не підлягаючи хворобам,
Усе для нас народжує, як мати діток,—
Усе життя своє ретельно й пильно
Ми шануватимем тебе жертвами, о Земле!
- 62   О Матір, ти постав мене ласкаво
На місці убезпеченім, щасливім!
У згоді з небом забезпеч, о Матір,
Моїм нащадкам і мені багатство!

ЛЕГЕНДА ПРО СВІТОВУ ЗЛИВУ

- ¹ До Ману вранці принесли води, щоб він умився, як її приносять і тепер для миття рук. Коли він умивався, потрапила йому в руки рибка.
- ² Вона сказала: «Вигодуй мене, і я тебе врятую». А він: «Від чого ти мене врятуєш?» — «Злива згубить усіх тварин, від неї я тебе врятую». — «Як же тебе годувати?»
- ³ Вона сказала: «Доки ми ще малі, нам загрожує велика небезпека, бо рибини одна одну жеруть; сховай мене насамперед в якій-небудь посудині. Коли я переросту посудину, тоді викопаєш яму, сховаєш мене в ній, а коли я переросту і її, вкинеш мене в море, тоді вже я не боятимусь нічого».
- ⁴ Незабаром вона перетворилась у велетенську рибину, бо росла дуже швидко. Вона казала: «Тоді й тоді відбудеться злива. Збудуй корабель, зійди на на нього, потім звернешся до мене. Тоді я тебе і врятую».
- ⁵ Вигодувавши отак рибину, він кинув її в море. Того самого року, як вона пророкувала, він збудував корабель. Рибина припливла до нього, і він прив'язав корабельний мотуз до її рогу, і вона перетягла його на другий бік північної гори.
- ⁶ Вона казала йому: «Я тебе врятувала. Отже, прив'яжи корабель до дерева, щоб вода тебе не змила, хоч ти й на горі. Коли вода почне поволі спадати, тоді зможеш і ти, щоб вийти звідси, поволі спускатися все нижче і нижче». Тому й зветься ця гора «Вихід Ману». Злива змила геть усіх тварин, тільки Ману лишився тут.

7 Отак він і жив,— виконував обряди, чинив аскетичні подвиги. Хотів мати дітей. У цей час робив жертвоприношення, офірував у воду масло, молоко, сироватку та вершки. За рік створилася дівчина і швидко виросла. По слідах ніг її струмилося масло. Стріли її Мітра й Варуна.

8 «Ти хто така?» — запитали вони.— «Я дочка Ману»,— відповіла.— «Здається, ти наша»,— сказали вони.— «Ні,— заперечила,— я дочка того, хто мене породив». А їм все ж таки забажалося мати в ній свою частину. Чи погодилась вона, чи не погодилась, але пішла собі далі й прийшла до Ману.

9 Ману запитав: «Ти хто така?» — «Я твоя дочка»,— відповіла вона. «Чудово! Тобто як моя дочка?» — здивувався він. Вона відповіла: «Тими жертвоприношеннями з масла, молока, сироватки та вершків, що ти у воду робив, ти й породив мене. Я — благословення, використовуй мене при офірах і матимеш багато нащадків та худоби. Дістанеш усе, що забажаєш. Усім будеш забезпечений». Він використав її в середині офіри, бо те, що є між попередньою та останньою частиною офіри, є її серединою.

10 Разом з нею він виконував обряди та аскетичні спокути, бажаючи собі нащадків. І через неї породив людство, що названо його ім'ям, і всі благословення, що він висловлював у її ім'я, були йому забезпечені.

11 Ця дочка Ману — те саме, що Іда. Хто, знаючи це, з'єднується з нею, той продовжує людство, породжене Ману. І всі благословення, що він висловлює, забезпечуються через неї.

ЛЕГЕНДА ПРО ПУРУРАВАСА Й УРВАШІ

1 Апсара Урваші покохала Пурураваса, сина Ідиного. Зійшовшись із ним, вона сказала: «Тричі на день ти повинен проїмати мене прутнем. Але не

злягайся зо мною проти волі моєї; і щоб я не бачила тебе нагим. Бо такий звичай у нас, жінок».

2 Вона жила з ним довгий час і завагітніла від нього,— так довго з ним прожила. Тоді Гандгарви почали радитись між собою: «Вже довго живе Урваші в людей. Вигадаймо щось таке, щоб вона знову повернулась». А до її ліжка була прив'язана вівця з двома ягнятками. Гандгарви й викрали одне ягнятко.

3 Урваші мовила: «Неначе ж немає тут чоловіків. Анікогісінько немає. Ой леле — вкрали моє дитинча!» Ті вкрали й друге, і вона сказала те ж саме.

4 Тоді Пуруравас збагнув: «Як же це так, що немає тут чоловіків і нікого немає, коли я тут?» І він підхопився, нагий, бо гадав, що одягатися довго. Тоді Гандгарви пустили блискавку. Урваші побачила його, як удень, і зникла. «Я — ось»,— каже він, а її вже немає. Шукаючи Апсару, він пройшов, плачучи, по всій Курукшетрі. Там було озеро лотосів, що звалось Аньятаплакша. Він блукав коло нього.

А Апсари, прибравши подобу лебедів, плавали там.

5 Пізнавши його, Урваші сказала: «Оце той чоловік, що я жила з ним». А ті сказали: «Покажімося йому».— «Гаразд»,— відповіла вона. І вони з'явилися перед ним.

6 Пізнавши її, він почав благати:

«Гей, жінко, гей! Отямся, стій, жорстока!
Словами перекин'мося між себе!
Адже для нас такі розмови звичні:
Ми бавилися ними в день останній».

Так він хотів їй сказати: «Давай поговоримо!»

7 А вона відповіла:

«Оці слова твої мені навіщо?
Я зникла геть, немов Зоря найперша.

Додому йди собі, Пуруравасе!
Мене вхопити важко, наче вітер».

«Адже ти не виконав мого веління. Тепер важко тобі спіймати мене. Іди собі додому»,— ось що хотіла вона сказати.

8   Тоді він завважив, нарікаючи:

«Божок твій піде, та не прийде знову,
Загине він безвісно, геть далеко!
На ліжку смерті ляже він, нещасний,
І загризуть його вовки жорстокі».

«Твій коханець або повіситься, або кинеється в безодню, або загризуть його вовки чи собаки»,— хотів був він сказати.

9   Тоді вона відповіла:

«Ні, не вмирай, не гинь, Пуруравасе!
Тебе не загризуть вовки жорстокі.
З жінками, бач, дружить не можна:
Жорстокі в них серця, як у гієни».

«Ти не зважай на це! Немає дружби з жінками. Іди собі додому!» — ось що хотіла вона сказати.

10   Але додала ще й таке:

«Коли, перетворившись, між смертних
Чотири осені жила з тобою,
Лиш масла краплею я годувалась.
Тепер вже досить! Годі! Геть пішла я!»

Ось таку розмову з п'ятнадцяти строф зберегли нам співці «Рігведи».

Проте пожаліла його потім. Вона сказала: «Через рік приходь до мене вночі. До ранку я буду твоєю. І народиться від тебе син».

11   Він прийшов до неї через рік і побачив золотий палац. Йому сказали: «Увійди»,— а потім прислали її до нього.

- 12 Вона сказала йому: «Вранці Гандгарви пообіцяють вволити твоє бажання. Вибирай!» Він сказав: «Вибирай ти замість мене!» Вона кинула: «Скажи так: нехай стану я такий, як ви». Вранці Гандгарви пообіцяли йому вволити його бажання, і він сказав: «Хай я стану такий, як ви!»
- 13 Вони мовили: «Певно, у людей немає такого жертовного вогню, щоб вони могли стати такими, як ми». Тому вони дали йому вогонь, захований у глечику, й сказали: «Коли приноси́тимеш жертву на цьому вогні, станеш такий, як ми». Він узяв вогонь у хлопчика й рушив до своєї домівки. І поклав вогонь у лісі, а додому пішов тільки з сином, гадаючи: «Я повернуся знову». Як повернувся, вогню вже не було: те, що було вогнем, перетворилось на смоківницю, а те, що було глечиком, перетворилось на мімозу. Тоді він повернувся знову до Гандгарвів.
- 14 Вони сказали: «Цілий рік вари рисову кашу, щоб вистачило на чотирьох. Потім бери три поліна зі смоківниці. Помасти кожне топленим маслом і клади їх у вогонь, проказуючи вірші, що в них є слова «поліно» та «масло». Вогонь, що з цього постане, буде якраз той, що треба».
- 15 Вони сказали: «Це — ніби таємниця. Зроби собі краще верхню палицю із смоківниці, а нижню з мімози. Вогонь, що з цього постане, буде якраз те, що треба».
- 16 Вони сказали: «Це — ніби таємниця: зроби собі краще верхню палицю із смоківниці і нижню із смоківниці. Вогонь, що з цього постане, буде якраз те, що треба».
- 17 І він зробив собі верхню палицю із смоківниці і нижню із смоківниці. І вогонь, що з цього постав, був якраз те, що треба. Приносячи на ньому жертву, він сам став Гандгарвом. Тому й варто робити верхню й нижню палицю із смоківниці, бо вогонь, що з цього постає, є тим вогнем, що треба. Приносячи жертву на ньому, станеш і сам Гандгарвом.

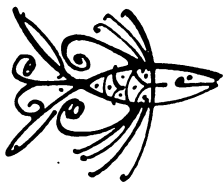
ЛЕГЕНДА ПРО КРИЛАТІ ГОРИ

Найстаріші діти в Праджапаті були гори. Вони були крилаті, літали й сідали, де схочуть. Але земля тоді ще хиталась. Тож Індра й відтяв їм крила і закріпив отак землю. Але крила, що були в них, перетворилися на дощові хмари. Тому й плинуть вони завжди до гір, бо звідти вони походять.

ЛЕГЕНДА ПРО ПОХОДЖЕННЯ ДНЯ І НОЧІ

Яма помер. Боги намагались, щоб Ямі забула про Яму. Та коли вони запитували її, вона відповідала: «Яма помер лише сьогодні». Боги казали: «Так вона його ніколи не забуде. Створімо ніч». Бо тоді був тільки день, а ночі не було зовсім. Боги створили ніч, і виник завтрашній день. Тоді Ямі забула Яму: «День та ніч примушують нас забувати лихо».

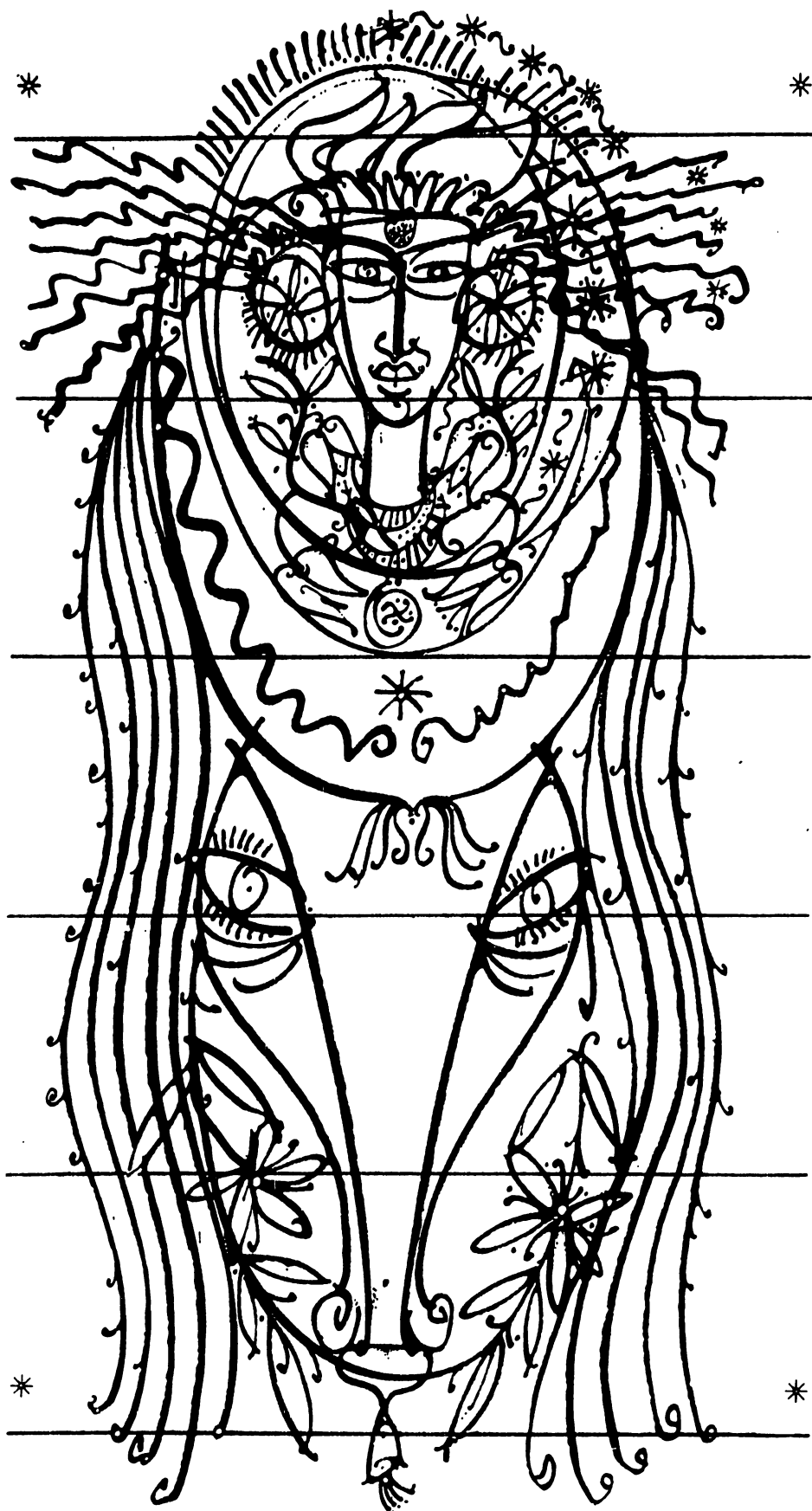

Веди.
Ведаїзм
Брахманізм

ПЕРШЕ ПОВЧАННЯ

ПЕРША ЛІАНА

- 1 Колись Ваджашравас приносив в жертву
Усе своє майно.
Він сина мав, що звався Начікетас.
- 2 І син маленьким хлопчиком ще був,
Коли вже повели корів;
У ньому зародилась віра
У дійсність жертви. І подумав він:
- 3 «П'ють воду і траву їдять,
Охлялі, здоєні вони,—
А хто дарує їх, той досягне
Лише безрадісних світів».
- 4 І тричі він звернувся до свого батька:
«Кому мене ти віддаси?»
А той обурився і каже:
«Знай: смерті я віддам тебе».

Н а ч і к е т а с

- 5 Йду перший серед багатьох,
Середній серед багатьох:
Що діє Яма? Що тепер
Він ще чинитиме мені?
- 6 Дивись на тих, що вже пішли,
Дивись на тих, що підуть ще:
Бо смертний спіє, як зерно,
Зростає знову, як зерно.
- 7 Немов вогонь вселюдський той,
Приходить гостем в дім брахман,

Почастувать його спішать:
«Подай води, Вайвасвате!»

- 8 Надію, сподівання, приязнь, ласку,
Дітей, худобу та доцільність жертви,—
Від нерозумного все відбирає
Брахман, що в домі мешкає голодний.

Я м а

- 9 Три ночі у моїм пробувши домі,
Брахмане, як почесний гість, не ївши,
Будь ушанований, мені на щастя;
Три побажання вибери для себе.

Н а ч і к е т а с

- 10 Нехай спокійно, лагідно, прихильно
Гавтама ставиться до мене, Ямо!
Із рук твоїх мене хай дружньо прийме —
Таке я перше побажання вибрав.

Я м а

- 11 Ласкавий буде батько твій до тебе,
Як і раніш, бо все йому простив я.
Спокійно спатиме вночі, безгнівний,
Побачивши, що ти від смерті вільний.

Н а ч і к е т а с

- 12 Нема чого боятися на небі:
Ти — вже не ти, і старості немає.
Жаги та голоду не відчуваєш,
Блаженствуєш на небі безтурботно.

- 13 Вогонь ти знаєш, що веде до неба,
О Смерте! Дай його мені! Я вірю:
Блаженні ті безсмертні, що на небі.
Мое це з трьох є друге побажання.

Я м а

- 14 Гаразд! Послухай, зараз розповім я
Про той вогонь, що піднесе до неба:

Він — ґрунт і засіб, щоб світів безмежних
Дійти, тому він схований таємно.

- 15 І він відкрив йому вогонь той, першу
Підставу світу, кількість цегли — теж.
А той проказував за ним слухняно.
І задоволений лишився Яма.
- 16 Він ще додав ласкаво-милостиво:
«До цього ще таке я подарую:
Вогонь отой ім'ям твоїм назветься.
Бери це дороге із слів намисто.
- 17 Той, хто офірував вогнем цим тричі,
Вже вільний від народження та смерті.
Той, хто пізнає це створіння Брахми
Й споруджує його, блаженний завше буде.
- 18 Хто тричі дивний той олтар спорудить
І, тайну знаючи, пожертву справить,—
Той звільниться з кайданів смерті зовсім,
На небі буде він радий, щасливий.
- 19 Начікетасе, це і є вогонь той,
Що ти обрав, як друге побажання,—
«Начікетасовим вогнем» хай зветься.
Скажи своє ще третє побажання.

Н а ч і к е т а с

- 20 Скажи, чому, якщо вмирає смертний:
«Він є», «його немає»,— кажуть різно.
Навчи мене, щоб я про це дізнався;
Таке у мене третє побажання.

Я м а

- 21 Боги віддавна в цьому мали сумнів:
Цю річ тонку нелегко охопити,
Начікетасе, назови щось інше,
Не домагайся, відкинь це побажання.

Н а ч і к е т а с

- 22 Навіть боги у цьому мали сумнів,
Ти кажеш сам, що важко це пізнати.

Цього ніхто, крім тебе, не з'ясує.
Від свого побажання не відмовлюсь.

Я м а

23 На сто років бери синів-нащадків,
Худобу, коні, золото з слонами
Та на землі великі володіння.
І жити можеш стільки, скільки схочеш.

24 Бери собі щось інше, рівноцінне,
Багатство вибирай, життя довжезне.
Великим будеш на землі великій,
Я дам тобі всі насолоди в світі.

25 Бажання ті, що їх здійснити важко
Звичайним людям, вибирай, як хочеш.
На колісницях, граючи на арфах,
Дивись, сидять красуні он — апсари.
Я їх віддам тобі, втішайся ними,
Лише про смерть мене ти не розпитуй.

Н а ч і к е т а с

26 Турбота за майбутнє нищить, Ямо,
Все те, що почуття нам постачають.
Життя хоч і задовге, все ж коротке.
Залиш собі вози, жінок та співи.

27 Багатство не дає людині щастя,
Якщо вона стрічається з тобою.
Хай житиму я стільки, скільки схочеш,—
Від побажання свого не відмовлюсь.

28 Людина, що старіє, як пізнає
Оте, що не старіє й не вмирає,
Гру кольорів і радощів збагнувши,
Життю найдовшому не радий буде.

29 Про що тут сумнів виник, ти скажи нам:
Що буде із великим переходом?
Жадаю я розкрити таємницю —
Таке в Начікетаса побажання.

ДРУГА ЛІАНА

Я м а

- 1 Одне приємне є, а друге — добре,
До різної мети людей приводять.
Той, хто добро обрав, той і щасливий:
Мети не дійдеш ти самим приємним.
- 2 Що для людей приємніше, що ліпше?
Це відрізняє, розцінивши, мудрий.
І прагне до найвищого розумний,
Дурний — те, що приємне, вибирає.
- 3 О Начікétасе, приємну втіху
Ти, зваживши як слід, умиць відкинув.
Тебе скарбів не закули кайдани,
Що в них загинуло людей чимало.
- 4 Різняться люди зовсім протилежним,—
Знанням та незнанням, що знають різне.
О, Начікétасе, знання ти хочеш,
Тебе не можуть вабить насолоди.
- 5 Заглибившись в незнання безодню,
Себе вважаємо за мудрих вчених.
Дурні тиняються, навколо бродять,
Немов сліпі, що їх сліпий же й водить.
- 6 Смерть, як закон, дурний не розуміє,
Його сліпить і вабить насолода.
«Я знаю тільки цей ось світ»,— говорить,
Але моїй він підлягає владі.
- 7 Багато які люди і не чули
Чи, мабуть, чули, та не зрозуміли:
Від вчителя здібніших мало учнів;
Пізнати ще й засвоїти — теж диво.
- 8 Коли звичайний вчитель викладає,
Засвоїти не може і розумний,
Проте навчатель конче є потрібний:
Всього не зрозумієм самотужки.

- 9 Не всяк предмет зумієш осягнути,
Якщо не розповість про це хтось інший.
І ти знайшов те, що шукав настійно,
Такий, як ти, нехай мене питає.
- 10 Вважають щось за скарб; воно ж минуще;
Ти вічного невічним не збудуєш.
Я запалив вогонь Начікетасів
І вічність витворив через невічне.
- 11 Мету бажань своїх, підставу світу,
Обрядів безліч, і спасіння берег,
І велич слави, ґрунт її та простір
Побачивши, ти все це геть відкинув.
- 12 Таємнее і неприступне зору
Приховане у серці споконвіку.
Напружившись, його в собі знаходиш,
Як бога, ти відкинеш сум і радість.
- 13 Засвоївши та визнавши це, смертний
Відкинув зовнішнє, вхопив найтонше,
Радітиме він, радощів зазнавши:
Для нього є притулок — Начікетас.
- 14 Те, що поза злим і добрим,
За буттям-неіснуванням,
За минулим і майбутнім,—
Назови, коли ти знаєш.

(Начікетас мовчить).

- 15 Те слово, що всі веда провіщають,
Що в подвигах повторюють аскети,
По що приходять учні до брахманів,
Усе це словом «ом», тобі скажу я.
- 16 Бо цей склад — це ж є сам Брахма,
Бо цей склад — це є найвище;
Хто про склад оцей дізнався,
Той дістане все, що схоче.
- 17 Ця підпора є найкраща,
Ця підпора є найвища;
Хто пізнав оцю підпору,
Той радіє в світі Брахми.

- 18 Не родиться глядач той, не вмирає,
Він не походить і не переходить,
Існує вічний, давній споконвіку,
Якщо і тіло вбите, він не вбитий.
- 19 Коли гадає вбивця: «Ось забив я»
Чи вбитий думає: «Мене забито» —
Обидва істини не розуміють;
Той не забив, а цей не є забитий.
- 20 Найменший з менших і найбільший з більших,
Цей *атман* схований у серці людським;
Він атмана без пристрасті та суму
Спокійний духом споглядає велич.
- 21 Він, сидячи, мандрує предалеко,
Лежить, проте поширюється всюди.
Пізнати бога хто, крім мене, може?
Це джерело і радощів, і суму.
- 22 Безтілесного в тілесних,
Сталого, що є в несталих,
Атмана, що є усюди,
Бачить мудрий безпечальний.
- 23 Навчанням ти цей атман не пізнаєш,
Дбанням та вченим розумом не знайдеш,
Хто що обрав собі, той те й досягне;
Тому себе сам атман відкриває.
- 24 Хто лишається в злочинстві
І себе не заспокоїв,
Свого серця хто не втишив,
Атмана того не знайде.
- 25 Той, що кшатріїв, брахманів
Ість, як хліб, цілком байдужно,
Кинувши їх в юшку смерті,
Атмана того не знайде.

ТРЕТЯ ЛІАНА

- 1   Зазнають наслідків на тому світі
Від дій своїх два, що сховались в серці;
Їх «Тінь і Світло» зве, хто Брахму знає,
І, запаливши п'ять вогнів ще тричі,
Вогонь той Начікетасів запалить.
- 2   Той міст, що може править за всі жертви,
І до найвищого призвести Брахми,
І витягнути на спасіння берег,
Той Начікетасів вогонь шануйте.
- 3   Атман — це їздець на возі.
За віз служить наше тіло.
Розум, як візник, керує,
А думки — це його віжки.
- 4   Почуття його — це коні,
А шляхи — об'єкти їхні.
Атман, почуття та думки
Вкупі той, котрий куштує.
- 5   Хто свідомості не має,
Думку-віжки не тримає,
В того почуття непевні,
Наче кінь той норовистий.
- 6   Але хто живе свідомо,
Міцно держить думку-віжки,
В того почуття є певні,
Наче кінь плохий, слухняний.
- 7   Хто живе як несвідомий,
Є безглуздий і нечистий.
Світу вищого не дійде,
А залишиться в *сансарі*.
- 8   Але хто живе свідомо,
Є розумний, справді чистий,
В світ найвищий той потрапить,
Не повернеться в сансару.
- 9   Тож коли візник свідомий,—
Держить цупко думку-віжки.
І кінця шляху він дійде,
Де є Вішну крок найвищий.

- 10 Вище почуттів — об'єкти.
Думка — вища від об'єктів,
Розум — вищий є від думки,
Над усі — велика самість;
- 11 Невідрізнене — ще вище,
Пуруша — межа найвища.
Вище вже нема нічого,
Це — мета і путь остання.
- 12 Він живе в усіх створіннях,
Атман схований, незримий.
Зір найтонший, найгостріший
Охопить його спроможний.
- 13 Мову й почуття заглибить
Мудрий в атман моментальний,
Атман свій — в велику самість,
А ту самість — у *шантатман*.
- 14 Прокиньтесь, пильно слухайте премудрих;
Учителів, коли знайшли, шануйте:
По лезі гострому ходити важко,
Навчать нас, як долати шлях, ті мудрі.
- 15 Чого не можна чути, відчувать, і бачить,
І нюхати, і куштувати, що є вічне,—
Не має ж початку й кінця,
не може зникнуть,—
Хто це пізнав, від пащі смерті вільний.
- 16 Оцю науку давню, споконвічну,
Що Начікетас вислухав від Ями,
Хто вчитиме та слухатиме, мудрий,
Блаженства той досягне в світі Брахми.
- 17 Той, хто оцю найвищу таємницю
На зібранні брахманів оголосить
Або на поминках, все як належить,
Дістане через це собі безсмертя.

ДРУГЕ ПОВЧАННЯ

ЧЕТВЕРТА ЛІАНА

- 1 Все, створене творцем,— іззовні нас.
Тож наш і зір спрямований назовні.
Але хтось мудрий зазирнув у себе,
Напружившись та вічного шукавши.
- 2 Шукають дурні насолод назовні
І потрапляють у лабета смерті;
Дізнавшись, що таке безсмертя, мудрий
Вже не шукає вічного в невічному.
- 3 Ті, що зір, смак, нюх, слух, дотик
Постачають нам,— скажіть: можливо,
Звідси йде пізнання наше.
Справді, це і є, що треба.
- 4 Та й однаково ми бачим
І вві сні, і в пильнуванні,
Атман є великий всюди,
Хто це зна, той не боїться.
- 5 Хто за душу, за свій атман
Визнав медоїда, пана
Над минулим і майбутнім,
Той нічого не боїться.
Справді, це і є, що треба.
- 6 Дух, який за давніх-давен
Перед хаосом та жаром
Був прихований у серці,
Хто його в усіх створіннях
Бачить, той страху не знає.
Справді, це і є, що треба.
- 7 Хто Адіті божественну,
Що життя все просякає,
Зна як сховану у серці
І в усіх створіннях бачить,
Той нічого не боїться.
Справді, це і є, що треба.

- 8 «Знавця істот, прихованого в дровах,
Як зародок, що матері годують,—
Нехай щодня вогонь цей прославляють
Бадьорі люди, що приносять жертву».
- 9 Те, що з нього сонце світить
І до нього знов заходить,
Де боги всі опинились,
Не пересягнуть нікому.
Справді, це і є, що треба.
- 10 Що є тут, також і там є;
Що є там, також і тут є;
З смерті знов у смерть потрапить
Той, хто тут відмінність бачить.
- 11 Треба духом розуміти,
Що відмінності немає;
З смерті знов у смерть потрапить
Той, хто тут відмінність бачить.
- 12 Пуруша, як перст великий,
В нас, у наших завше тілі;
Хто це зна, страхів уникне,—
Пан в минулім і в майбутнім.
Справді, це і є, що треба.
- 13 Пуруша, як перст великий,
Як вогонь, проте без диму,—
Пан в минулім і в майбутнім.
Він сьогодні й завтра буде.
Справді, це і є, що треба.
- 14 Як вода дощів у горах
Розбігається по схилах,
Так розпилює себе, хто стежить
За мінливим відчуттям.
- 15 Як вода зіллється чиста
З чистою, такою й буде,
Так і дух лишиться чистий
В мовчазного, Гаутамо!

П'ЯТА ЛІАНА

- 1 Хто з одинадцятьма ворітьми місто
Того, хто не родився, не змінився
І вічний є, пізнав, той не сумує:
Той вільний буде,— визволиться з тіла.
Справді, це і є, що треба.
- 2 В ефірі лебідь сонячний, в повітрі — Васу,
Олтар при жертві, гість він на порозі,
Він скрізь — у людях, в просторі, в законі,
Закон же в водах, горах і биках родився.
- 3 Він підносить подих вгору
І жене його додолу,
В глибині сидить, як карлик.
Всі боги його шанують.
- 4 Коли тіло зруйнувалось,
Той, що жив у ній раніше,
Визволяється з кайданів.
Що питатися про решту?
Справді, це і є, що треба.
- 5 Ба, не подих і не видих
Живлять тіло смертним людям,—
Це життя живить хтось інший,
Що підстава є двох перших.
- 6 Зараз я тобі відкрию
Брахман вічний, таємничий,
Бо коли ти смерті дійдеш,
Він твій атман, Гаутамо.
- 7 Увійдуть одні у матір,
Щоб у тілі знов родитись,
Інші ввійдуть у рослини,
Як хто діяв, як пізнав хто.
- 8 Пуруша, що діє в сплячім,
Все буде, як захоче.
Це і є той чистий — *Брахман*,
Що зовуть його *Безсмертя*.
В ній усі світи спочили,

Поза це ніхто не дійде.
Справді, це і є, що треба.

- 9 Вогонь єдиний все пройняв у світі,
Окремо втілившись у кожній формі,—
І внутрішній так *атман* є в створіннях,
В середині й назовні в кожній формі.
- 10 Єдиний вітер все пройняв у світі,
Окремо втілившись у кожній формі.
І внутрішній-бо *атман* є в створіннях,
В середині й назовні в кожній формі.
- 11 І сонце, око це немов всесвітнє,
Не має хиб, що є в окремім оці.
Так *атман*, що в середині в створіннях,
З них вийшовши, страждань вже не зазнає.
- 12 Сам у середині керує *атман*,
Єдину форму розвиває різно.
А хто пізнав його в собі самому,
Розумний той і завжди щасливий.
- 13 Невічним радість чинить вічний,
Як духам дух, як багатьом — єдиний.
І хто пізнав його в собі самому,
Розумний той і вік щасливий буде.
- 14 *Це й є, що треба.* Так і визначають
Високе, невимовне те блаженство,
Проте його пізнати чи ж я зможу?
Він світить сам чи відбиває світло?
- 15 Не світить сонце там, ні місяць, зорі,
Ні блискавки, ні цей вогонь тутешній,
Лише від його сяйва це все сяє,
І його сяйво все це осяває.

ШОСТА ЛІАНА

- 1 Стовбур і розлогі віти.
Стоїть вічна смоківниця,—
Це і є пресвітлий *Брахман*,
Що його всі звуть *Безсмертям*.

В нім усі світи спочили,
Поза це ніхто не дійде.

- 2 І що є й існує в світі,
Подих рухає, що йде від нього,
Це жах страшний, це блискавки і сяйво!
Безсмертні ті, котрі це зрозуміли.
- 3 Перед ним жаху зазнавши,
Пломінь палить, світить сонце,
Навіть Індра-бог і Вітер,
Навіть Смерть — усі тікають.
- 4 Хто прокинувся свідомо
Тут, ще перед смертю тіла,
Він тоді в світах небесних
Мусить втілитися знову.
- 5 Мов у свічаді, так в житті тілеснім,
Неначе в сні, так в світі прадідівським,
Ясний, як у воді, в Гандгарвів світі,
Він — світло й тінь у світі Брахми.
- 6 Хто окремі відчущання,
Що, з'явившись, зникають,
Та уявлення окремі
Знає,— не сумує, мудрий.
- 7 Вище відчущань є думка,
Вища від думок є сутність,
Вищий є великий розум,
Невідрізнене — ще вище.
- 8 Пуруша стоїть над ними,
Без ознак сягає всюди.
Визволиться, хто це знає,
І безсмертя він досягне.
- 9 Його для зору образ неприступний,
Ніхто його очима не побачить,
Хто почуттям дійшов його та духом,
Його пізнавши, той безсмертним буде.

- 10 Вже коли думки спинились,
Почуття всі п'ять укупі,
Розум теж став нерухомий,—
Це і є той шлях найвищий.
- 11 Це є те, що зветься «його»:
Відчування вгамувались,
Треба пильнувать сумлінно,
Йога — є кінець-початок.
- 12 Не досягнеш його словом,
Ні думками, ні очима,
Є він — треба так казати,
Цього йнакше не досягнеш.
- 13 *Є він* — так його пізнаєш,—
Все буття тепер у ньому.
Є він — хто його так визнав,
Той буття пізнав вже сутність.
- 14 Коли зникли всі бажання,
Що містились в нашім серці,
То безсмертним стане смертний,
Що тут досягає Брахми.
- 15 Якщо зламано кайдани,
Що загнузували серце,
То безсмертним стане смертний,—
Отаке моє повчання.
- 16 Є сотня жил та ще одна у серці,
Єдина ця до голови доходить,
І нею лиш безсмертя досягають,
А решта всі — всебічний тільки вихід.
- 17 Наш *атман* — Пуруша, як перст великий,
Міститься в серці людському завсігди.
Виймай його ти з тіла обережно,
Немов стебло виймаєш з очерету,—
Пізнаєш так безсмертя найчистіше.
- 18 Отак дістав від Смерті Начікетас
Навчання на ці правила для йоги.
Пізнав безгрішний Брахму, став безсмертний,
Такий же буде той, хто сам пізнав це.

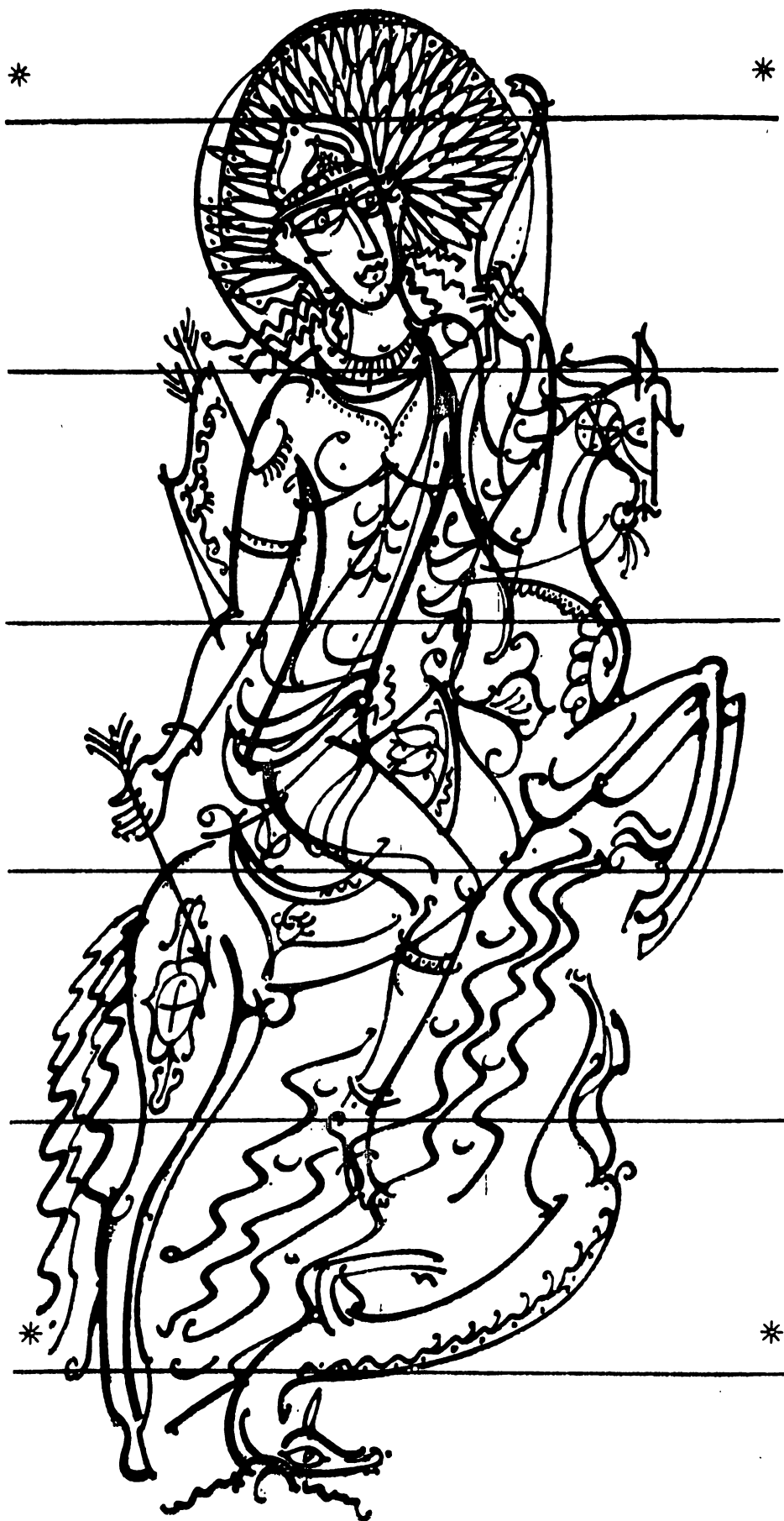

*Епічні
поєми*

ЛЕГЕНДА ПРО ШАКУНТАЛУ

- 1 Сам увійшов Душ'янта-цар
У ліс, свій почет відпустив;
Але у п'устині святій
Пророка Канву не знайшов.
- 2 Дивись — нікого там нема,
Порожня хата. «Хто тут є?» —
Спитав він голосом гучним,
Аж в лісі відгук залунав.
- 3 На поклик вийшла і стоїть,
Немов сама богиня Шрі,
Вродлива дівчина. На ній
Вбрання, як у пустинниць всіх.
- 4 І чорноока на царя
Душ'янту дивиться, його
Вітає тепло: «Добрий день»,
І цар із нею привітавсь.
- 5 Посадовила і води,
Щоб ноги вмити, подала,
Тоді спитала ще царя,
Як почуває він себе?
- 6 І виконавши все, що слід,
Як звичай чемності велить,
Вона звернулась знову так:
«Що маю я зробити ще?»
- 7 А гарна дівчина була,
На це звернув увагу цар.
Тому, вітаючи її,
Такі слова їй відказав:
- 8 «О діво, вшанувати тут
Пророка Канву забажав.

Вродлива, ти скажи мені,
Куди пішов тепер святий?»

- 9   Вона: «Пішов святий пророк
Плоди збирати для пожертв.
Поверне незабаром він.
Ти б, може, почекав його?»
- 10   Проте не повертав святий,
А цар на дівчину дививсь:
Гарнесенька, і стан стрункий,
І ваблять очі та вуста.
- 11   «Скажи мені, хто ти така?
Чому у п'юстині живеш?
Навіщо і відкіль сюди
Така вродлива ти прийшла?
- 12   Твій вигляд захопив мене,
Кохання в серці я відчув.
Про тебе хочу знати все,
Красуне, все скажи мені!»
- 13   Цареві відповідь тоді
Вродлива дівчина дала
Своїм привітним голоском,
Від хати не відходячи:
- 14   «Мене вважають за дочку
Пророка Канви, царю мій.
Могутній він, святий аскет,
Законів та пожертв знавець».

Д у ш ' я н т а

- 15   Святий пророк, що світ увесь
Його шанує, зрікся геть
Жінок, отожд підпасти він
Не міг спокусі аж ніяк.
- 16   Красуне, як можливо це,
Щоб ти була йому дочка?
Оцей великий сумнів мій
З'ясуй мені, прохаю я».

Ш а к у н т а л а

- 17 Ось про походження моє
І як це сталося колись
Правдиву істину тепер
Пізнаєш. Слухай, що скажу.
- 18 До нас прийшов сюди колись
Святий аскет і запитав,
Хто я така, і ось тоді
Йому все Канва розповів.
- 19 Так Канва відповів тоді,
Коли аскет його спитав;
Таке походження моє,
Тому я й Канвова дочка.
- 20 Не знавши рідного свого,
За батька Канву визнаю.
Тобі я все розповіла,
Що чула я тоді сама.

Д у ш ' я н т а

- 21 Отже, царева ти дочка,
Красуне, це ти довела.
Тебе за жінку я візьму,
Скажи, чого бажаєш ти?
- 22 Своє намисто золоте,
Царську кирею, обручкі,
Такі, що діаманти в них
Цінніші, мабуть, міст усіх;
- 23 І хутра дорогі, скарби
І царство забирай моє,—
Усе твоє, о чарівна,
Лише за жінку будь мені.
- 24 З тобою одружуся я
Тим шлюбом, що зовуть у нас
«Гандгарвів шлюб», бо від усіх
Найкращий він, о боязка!

Ш а к у н т а л а

- 25 Мій батько з пўстині пішов,
Великий царю, по плоди.
Ось незабаром прийде він,
Тоді віддасть мене тобі.

Д у ш ' я н т а

- 26 До тебе прагну я, струнка,
З тобою хочу я зійтись,
Лише для тебе я живу
І серце б'ється та тремтить.
- 27 Тобі я приятель і друг,
Кохана, захисник я твій.
Ти подаруй себе мені,
За жінку будь мені, молю!
- 28 Кохаю, гарна, я тебе,
Мене кохаєш ти також,
Повинні одружитись ми,
Найкращий є Гандгарвів шлюб.

Ш а к у н т а л а

- 29 Якщо це є законний шлюб
І вільна я, о царю мій,
Ти зараз вислухай, яку
Умову ставлю я тобі.
- 30 Ти виконати те, що я
Скажу таємно, присягнись.
Нехай той син, що народжу,
Такий же буде цар, як ти.
- 31 Хай успадкує він твій трон.
Якщо ти обіцяєш це,
Тоді, Душ'янто, зараз ми
Одружимось з тобою тут.
- 32 «Хай буде так,— цар відповів
Негайно, не вагався він.—

В столицю потім, о струнка,
Тебе до себе я візьму.

- 33 Присяги не порушу я.
Такого слова варта ти».
Так обіцяв Душ'янта-цар
Вродливій дівчині стрункій.
- 34 І по закону руку взяв
І зараз злігся з нею він.
А потім, втішивши її,
Він обіцяв їй знов і знов:
- 35 «Велике військо надішлю
У складі чотирьох частин,
Щоб до столиці довести
Тебе аж у самий палац».
- 36 Так обіцявши, він пішов
Із пύстині, могутній цар.
Проте він думав увесь час,
Що скаже той пророк святий.
- 37 «Побожний старець і аскет,
Чи вдіє Қанва щось мені?» —
Запитував себе в думках.
І до столиці він дійшов.
- 38 А Қанва в той же самий час
Якраз додому повернувсь.
Шакунтала була смутна,
Тому не стрінула його.
- 39 Але пророк пізнав усе,
Бо мав такий небесний дар.
І задоволено сказав,
Бо очі мав, що бачать все:
- 40 «Хоч дозволу я і не дав,
Таємно одружилась ти,
Та вчинок не злочинний твій
І не злочинний ось чому:

41 Найкращий-бо Гандгарвів шлюб
Для кшатріїв, коли зійшлись
Таємно і без молитов
Коханий та кохана вдвох.

42 Великий, мудрий, чесний цар
Душ'янта,— перший від усіх.
З тобою злігшися, тепер
Він вже, вважай, твій чоловік.

43 Народиш сина ти колись,—
Великим буде владарем.
Він царюватиме у нас,
Собі підкорить землі всі».

44 Плоди, що Канва їх приніс,
Поклав він долі й відпочив.
Дочка Шакунтала, йому
Помивши ноги, каже так:

45 «Мій чоловік Душ'янта-цар
Найкращий від усіх людей.
Будь же ласкавий, тату мій,
До нього й родичів його».

К а н в а

46 Тебе люблю я, а тому
До нього теж прихильний я.
Бажання вибирай собі:
Зроблю все, що захочеш ти.

47 Йй бог любові підказав
Бажання висловити так:
«Хай завжди чесний буде цар,
А царство сильне та міцне».

Шакунтала народила чудового сина Сарвадаману. Коли хлопчик уже став юнаком і виявив надзвичайну відвагу, Канва вирішив відрядити його до Душ'янти з Шакунталою, отож і мовив їй:

48 «Твій хлопчик виріс, час настав
Коронувати юнака».

Сказав так Канва і усіх
Покликав учнів він своїх:

- 49 «Беріть Шакунталу,— сказав,—
І сина та разом везіть
Їх до столиці, до царя:
Цей гарний хлопчик — син його.
- 50 Задовго мешкати в батьків
Жінкам не личить: це псує
Їх славу, вдачу та ім'я.
Тож якнайшвидше їх везіть».
- 51 Пустинники сказали: «Так».
Шакунтала і син пішли
До міста того, що його
«Слоновим містом» люди звуть.
- 52 Так мати чорнобрива йшла,
А з нею синьоокий син
Шляхом, що до столиці вів,
І до палацу досягли.
- 53 Прийшли. І зараз служники
Цареві звістку подали;
Стоїть вона, а з нею син,—
Як сонце гарний був юнак.
- 54 Пустинники, сказавши все,
Додому разом геть пішли.
Шакунтала, вклоняючись,
Вітала ввічливо царя:
- 55 «О царю, цей юнак — твій син.
Його коронувати слід.
Від тебе маю я його,
Як ми умовились, зроби.
- 56 Ти пам'ятаєш, як тоді
У пущині, де жив пророк,
Мій батько Канва, склали ми
Умову, що ти сам ствердив».

- 57 Про все Душ'янта пам'ятав.
Та, вислухавши, відповів:
«Ні, не пригадую. Скажи,
Хто ти така? Чого прийшла?
- 58 З тобою не кохався я,
Не мав з тобою жодних справ,
Лишайся тут чи геть іди,
Мені однаково, повір».
- 59 І засоромилась вона,
Почувши отакі слова,
І непритомна та смутна,
Мов нерухомий стовп, стоїть.
- 60 Гнів чорні очі розпалив,
Уста скривилися, тремтять.
І скоса дивиться, немов
Спалити зором хоче вщент.
- 61 З обуренням лице своє
Вона вкриває. Але все ж
Чеснота, що в пустинниць є,
Бадьорості їй надала.
- 62 Задумавшись лише на мить,
Розгнівана йде до царя,
Наблизилась і почала
З обуренням казати так:
- Ш а к у н т а л а
- 63 Могутній царю! Знаєш все,
Навіщо ж так говориш ти:
«Ні, не пригадую»,— немов
Якийсь недобрий чоловік.
- 64 Відомо серцю твому,
Що правда і що кривда є.
Ти правду-істину скажи,
Дарма не ображай мене.
- 65 Хто душу відлучив свою
Від правди, той грабіжник вже,

Той злодій, що пограбував
Когось, зустрівши на шляху.

66 «Я був там сам»,— гадаєш ти,
Але бог Кама знає все,
Йому відомий вчинок твій,
Навіщо ж, царю, так брехать?

67 Гадає злодій, що ніхто
Його не бачить. А боги
І та душа, що в ньому є,
Напевне бачили усе.

68 Тому, що я прийшла сама,
Мене і ображаєш ти.
Пошани варта я якраз
Тому, що я сама прийшла.

69 За віщо перед усіма
Так зло мене образив ти?
Це ж місце не безлюдне. Тож
Я прошу, вислухай мене.

70 Душ'янто, якщо слів моїх
Не здійсниш ти у цюю ж мить,
Хай зараз голова твоя
На сто розіб'ється шматків!

71 Зароджує собі дітей
У жінці чоловік її.
Мовляв, удруге він родивсь,
Тому й дружиною вона.

72 Коли вже народився син,
Тоді вбезпечено усе.
І задоволені діди —
Ті, що померли чи помруть.

73 Дружина — господиня ж бо,
Вона народжує дітей,
Її життя — це чоловік:
Усе, що скаже він, закон.

- 74 Для чоловіка жінка є
І друга половина, й друг,
А також певне джерело
Чесноти, щастя і утіх.
- 75 Якщо вона раніш помре,
На небі чоловіка жде.
Коли ж раніш вмер чоловік,
Вона негайно йде за ним.
- 76 Тож намагаються добуть
Собі жінок чоловіки,
Щоб забезпечити себе
І тут, і там — в обох світах.
- 77 Себе, як сина, родить знов
В своїй дружині чоловік,
Тому повинен шанувать,
Як матір, власну жінку він.
- 78 У виді сина, що родивсь,
Побачивши своє лице,
Як у свічаді, він радий,
Неначе в рай вже увійшов.
- 79 Коли до батька прибіжить
Хлопча, хоч в порохи й брудне,
Цілує й пестить сина він,
Бо щастя вищого нема.
- 80 Чому зрікаєшся тепер
Ти сина, що стоїть отут?
На батька скося погляда,
Але нічого: він — твій син.
- 81 Торкнутися йому дозволь
До тебе, обійми його,
Найвище щастя для батьків —
Свого сина обійнять.
- 82 Чи ти не бачив на селі
Селян щасливих і радих,
Що, стрівши своїх дітей,
Цілують, обіймають їх?

- 83 Від тебе, гарного, родивсь
Оцей чудовий, гарний син.
В прозорім озері немов
Себе самого бачиш ти.
- 84 Колись ти по лісах блукав,
Шукав газелей, полював.
Мене в пустині ти знайшов,—
В святого Канви я жила.
- 85 Ну що ж, додому я піду,
Якщо зрікаєшся мене.
Але хлопчина цей — твій син,
Не смієш вигнати його».

Д у ш ' я н т а

- 86 Я сина, що родила ти,
Шакунтало, не визнаю,
Не можна вірити тобі,
Неправду кажеш, брешеш ти.
- 87 Хіба можливо, щоб твій син
Так виріс за короткий час?
Адже ж дорослий він стоїть,—
Юнак стрункий, міцний як стовп.
- 88 І невідомо щось мені
Все те, що ти розповіла.
Тебе не знаю я. Іди,
Не залишайся. Геть іди!

Ш а к у н т а л а

- 89 Як зернятко, малі гріхи
Ти в інших бачиш, царю мій,
Свої ж, такі, як більви плід,
Чогось не добачаєш ти.
- 90 Велика правда, царю мій,
Завжди законом є для нас.
Умови ті, що сам ти склав,
Не відкидай, правдивим будь!

- 91   Якщо навмисне брешеш ти
     І істини не визнаєш,
     Тоді піду я геть сама.
     Нечесний, сам лишайся тут!
- 92   Все ж царюватиме мій син
     Без тебе навіть на землі.
     Від гір високих до морів,
     Душ'янто,— бо могутній він».
- 93   Скінчила. Раптом залунав .
     В повітрі голос неземний.
     Його почув Душ'янта, двір,
     Міністри всі, що там були:
- 94   «Душ'янто-царю, справді ж бо
     Юнак цей сином є твоїм.
     Ти мусиш виховати його,
     Шакунталу не ображай!
- 95   Обое ви — його батьки.
     Ти годуватимеш його
     І прізвище йому даси,—
     Нехай він зветься Бгарата!»
- 96   Почувши голос той богів,
     Зрадів ясний Душ'янта-цар,
     Брахманам та міністрам всім
     Промовив він такі слова:
- 97   «Панове, чули ви оцей
     Небесний голос, що віщав?
     Я можу визнати тепер,
     Що справді це мій власний син.
- 98   Коли б його я визнав так,
     Поклавшись на її слова,
     Великий сумнів був би все ж
     Щодо походження його».
- 99   І, визнавши, поцілував
     У голову та обійняв
     Цар сина, а навколо всі
     Брахмани славили його.

- 100 І цар зазнав найвищих втіх,
Коли він сина обіймав,
Ласкаво потім вшанував
Шакунталу-дружину так:
- 101 «Коли з тобою ми зійшлись,
Вступили у таємний шлюб.
Тебе того не визнавав,
Що сумнів знищити хотів.
- 102 Адже ж подумать міг би люд:
Була це примха, та й усе.
Що ж то за шлюб без перешкод?
І я навмисне діяв так.
- 103 Обурившись, сказала ти
Чимало неприємних слів.
Усе прощаю я тобі,
Дружино люба ти моя».
- 104 І тут ясний Душ'янта-цар
Свою царицю наділив
Скарбами різними, вбранням
І пригостив її як слід.
- 105 А синові, що народивсь
В Шакунтали, він дав ім'я
Бгарати і при цім сказав:
«Нехай він буде цар-юнак!»

ЕПІЗОД ПРО НАЛЯ І ДАМАЯНТИ (Уривки)

ЯК НАЛЬ І ДАМАЯНТИ ПОКОХАЛИСЯ

- 1 Жив цар колись, що звався Наль,
Могутній Вірасени син.
Вродливий, доброчесний був.
На конях добре знався він.
- 2 І на чолі царів усіх
Стояв, як Індра між богів.

- І сяяв він над усіма,
Як сонце, що вгорі блищить.
- 3 Побожний, добрий вед знавець,
Правдивий, чесний, у боях
Хоробрий, нішадгійський цар
Великим військом керував.
- 4 Жаданий для жінок-красунь,
Взірець для добрих всіх мужів,
Найкращий від усіх стрільців,
Він, як сам Ману, царював.
- 5 В Відарбгів посідав престол
Могутній, славний Бгіма-цар.
Нашадків він бажав собі,
Був чесний, а дітей не мав.
- 6 Жадаючи собі синів,
Приносив жертви всім богам.
Аж ось прийшов до нього гість
Великий Дамана-пророк.
- 7 Святого Бгіма частував
Удосталь, прагнути синів.
Цариця вшанувала теж
Пророка, як закон велить.
- 8 І задоволений брахман
Уволив побажання їх:
Дочку-красуню та синів,
Героїв трьох, їм обіцяв.
- 9 Крім Дамаянті, ще синів —
Дама, Данта і Даману,
Хоробрих, чесних та міцних,
Які підкорять світ увесь.
- 10 Була вродлива та струнка,
Ласкава й лагідна дочка;
Уславилися на землі
Її чеснота і краса.

- 11 Коли царівна літ дійшла,
Сто подружок і сто служниць
Про неї дбали увесь час,
Неначе про саму Шачі.
- 12 Царівна сяяла між них
В блискучих шатах і вбранні,
Як блискавка Савдамані,
Найяскравіша з блискавок.
- 13 А очі в неї чарівні,
Довгасті, як в богині Шрі.
Такої вроди не знайти
Між півбогів і між богів.
- 14 Мабуть, нема і між людей
Такої ніжної краси.
Своею вродою вона
Зачарувала всіх богів.
- 15 Відважний Наль, як дужий тигр,
Не мав суперників собі,
Вродливий, ніби Кама-бог,
Що владарює над людьми.
- 16 Невпинно славили усі
Царівні Налеву красу,
Так само й Налеві-царю —
Царівни вроду чарівну.
- 17 І закохалися вони,
Не бачившись, через чутки;
Кохання в серці їх обох
Цвіло й зростало все буйніш.
- 18 Коли, нарешті, Наль не міг
Кохання стримати свого,
Самотній він пішов у гай,
Що поблизу палацу був.
- 19 І от фламінго бачить він
Там незвичайних, золотих.

- Гуляючи поміж кущів,
Він птаха одного впіймав.
- 20 Аж раптом птах заговорив
І Налеві сказав таке:
«Ти, царю, не вбивай мене,
Я послугу тобі зроблю.
- 21 Царівні Дамаянті все
Про тебе, Налю, розповім.
Крім тебе, ні про кого вже
Не буде думати вона».
- 22 Ось що сказав той птах, і цар
Його негайно відпустив.
Знялись фламінго разом всі
І до Відарбгів ген летять.
- 23 Коли ж столиці досягли,
Злетіли в палацовий сад.
Уздірла Дамаянті їх,
І здивувалася вона.
- 24 На тих фламінго золотих
Замилувавшись, жінки
З'юрмились і хотіли вже
Ловити знадливих птахів.
- 25 Але розбіглися вони
Скрізь по діброві чарівній.
За ними кинулись жінки,
Їх намагались наздогнать.
- 26 Царівна одного із них
Впіймала майже. Раптом він
По-людському заговорив
І мовив їй такі слова:
- 27 «Ти чула, Дамаянті, є
В Нішадгів цар великий Наль,
Прегарний, як Ашвінів два,
Такого між людей нема!

- 28 Коли, чудова, станеш ти
Його дружиною навік,
І врода, і життя твоє
Найвищої мети дійдуть.
- 29 Ми бачили усіх богів,
Гандгарвів, півбогів, людей,
Але такого, як цар Наль,
Вродливого — нема ніде.
- 30 А ти — найкраща між жінок,
Як Наль — поміж чоловіків.
Чудовий він, чудова ти
І буде це найкращий шлюб».
- 31 Почувши дивні ці слова,
Вродлива Бгімова дочка
Відповіла йому: «А ти
Те саме Налеві скажи!»
- 32 «Скажу»,— царівні відповів
Птах незвичайний, золотий.
Він до Нішадгів полетів
І Налю все переказав.

НАЛЬ ГРАЄ В КОСТІ

- 1 Дізналась Дамаянті: Наль
У кості грає, славний цар,
Як божевільний — день і ніч,
Мов розуму позбувсь свого.
- 2 Розумна Бгімова дочка
Злякалась, розпачу дійшла.
Замислилась, як допомогти
Цареві в цій біді страшній,
- 3 Порятувати в скруті цій
І відвернути від костей;
Коли він майже все програв,
Наважилась на крок такий.
- 4 І Врігасену на ім'я,
Стареньку мамку, що була

Розумна й здібна до розмов,
Покликавши, сказала їй:

- 5 «Міністрів запроси сюди,
Мовляв, так їм звелів сам цар,
Хай скажуть, що він вже програв,
Який ще залишився скарб».
- 6 Коли почули про наказ
Міністри, радники двірські,
Збагнули: «В небезпеці й ми» —
І кинулись усі в палац.
- 7 Підданці вірні теж прийшли,
Цариця привітала їх,
Доповіла про них царю,
Та Наль нікого не пустив.
- 8 Цариці він не відповів,
І Дамаянті в свій покій,
Образу терплячи в душі,
Прийшла нещасна і сумна.
- 9 А цар, віддавшися костям,
Як божевільний програвав,
І бідна Дамаянті знов
Звернулася до мамки так:
- 10 «Варшнею-джуру ти поклич,
Скажи, мовляв, сам цар звелів;
Хай прийде він сюди мерщій!
Важлива справа в мене є!»
- 11 Почувши цей сумний наказ,
Побігла мамка й привела
Варшнею-джуру, а разом
І інших вірних царських слуг.
- 12 Розумна Бгімова дочка
Привітним, ніжним голоском
Звернулася до Варшнеї так:
«Наспів тепер рішучий час!

- 13 Прихильний був до тебе цар
Завжди і всюди, друже мій!
Йому зробити мусиш ти
Велику послугу тепер!
- 14 Що більш він грає і що більш
Пушкára в нього виграє,
То більш зростає пристрасть в нім
Страшна, нестримна до костей.
- 15 Коли Пушкара кине кість,
Перемагає він завжди,
А Наль поразки зазнає
Та лиха лютого від гри.
- 16 І він не слухає порад,
Що друзі подають йому.
І навіть на мої слова
Уваги не звертає Наль.
- 17 Гадаю, я невинна в тім,
Що Наль не слухає мене.
А, може, збожеволів він?
Адже не чує слів моїх!
- 18 Благаю, джуро, я тебе:
Допоможи хоч ти мені!
Не вистачає сил моїх!
Загибелі чекаю я!
- 19 Найкращих коней запряжи
Царевих, як думки, прудких.
Бери обох моїх дітей
І одвези їх в Кундіні!
- 20 Лишивши там обох дітей
І коней у моїх батьків,
Зостанься, коли хоч, і сам
Або деінде оселись!»
- 21 І ці царицині слова
Варшнея всі переказав
Міністрам, радникам царським,
Нічого не змінивши в них.

- 22 Поміркувавши, ті дали
Свій дозвіл. Він узяв дітей
І швидко кіньми їх довів
До діда Бгіми в Кундіні.
- 23 А там залишив коней, віз
І Налевиx обоx дітей,
Що звались: Індрасеном — син,
А Індрасеною — дочка.
- 24 Із Бгімою, старим царем,
Він попрощався і, сумний,
Додому повернув мерщій
І до Айодг'ї сам подавсь.
- 25 А там, на превеликий жаль,
За візника став у царя,
Що в тій країні панував
І Рітупарна мав ім'я.

НАЛЬ ТІКАЄ ДО ЛІСУ

- 1 Варшнея-джура геть пішов,
А славний Наль невпинно грав.
Програв Пушкарі чисто все:
І царство, і усі скарби.
- 2 Пушкара посміхнувся зло
І мовив: «Царство ти програв.
Та граймо ще! Скажи лише,
Що закладаєш ти тепер?
- 3 Ще Дамаянті в тебе є,
Бо решту все ти загубив,
За добрий заклад дай її!
Коли є згода, граймо знов!»
- 4 Такі образливі слова
Збудили лютий гнів царя,
Відчувши прикрість на душі,
Не відповів нічого він.
- 5 Зирнувши на Пушкару, Наль
Розлютувався, розпаливсь

- І царське убрання своє
Блискуче й пишне поскидав.
- 6 В самій сорочці залишивсь
Нещасний Наль,— усе програв
І геть пішов, бо втратив він
І щастя, й велич, і скарби.
- 7 А Дамаянті вслід за ним
В самій сорочці теж пішла.
Три ночі пробули удвох
Десь поза містом, у лісах.
- 8 Аж ось Пушкара, цар новий,
В столиці так оголосив:
«Хто Наля в себе прихистить,
Того позбавлю я життя!»
- 9 Пушкарів лютий цей наказ
Перелякав всіх городян,
І Налеві допомогти
Ніхто наважитись не міг.
- 10 Зневажений великий цар
У передмісті бідував.
Три ночі перебувши там,
Лише водою він жививсь.
- 11 Коріння, овочі збирав,
Бо голод дошкуляв йому.
І Дамаянті увесь час
Перебувала вкупі з ним.
- 12 Нещасний, виснажений Наль
Поглянув — угорі летять
Птахи не прості, а чудні,
Із золотавими крильми.
- 13 Колишній нішадгійський цар
Собі подумав: «Ось тепер
Дістану їжі й заразом
Ще й золота здобуду я!»

- 14 Щоб їх спіймати, кинув він
Свою сорочку на птахів.
Її вхопивши, всі вони
Угору високо знялись.
- 15 Злетівши, проспівали ще
У небі синім злі слова.
А Наль нещасний на землі
Без одягу, нагий стояв.
- 16 «Ми — кості, дурню! Нам кортить
До краю знищити тебе,
Бо неприємно нам було,
Що в тебе ще сорочка є!»
- 17 Ці кості спостерігши, цар,
Що залишився сам нагий,
До Дамаянті поспішив
І мовив їй такі слова:
- 18 «Чудова! Гнів костей-птахів
Вже з царства скинув геть мене.
Голодний, більш не можу я
Терпіть нужденного життя.
- 19 Я від підданців вже зазнав
Зневаги досить і образ.
Аж ось ці кості, ці птахи
Взяли останній одяг мій.
- 20 Зневірений твій чоловік
Неначе розуму позбувсь.
Послухай, жінко, що тобі
Я зараз висловлю як друг!
- 21 Чимало різних тут шляхів.
Ведуть на південь всі. Поглянь!
Прямує крізь Аванті цей
Аж до Рікшавата-гори.
- 22 До Віндг'ї потім, де біжить
Пайошант-річка в океан;
Там, у пустинях, у святих,
Є всяка зелень та плоди.

- 23 Цей шлях в край Відарбгів веде,
А той — в країну Кошалів,
Що простягається якраз
Праворуч від південних гір».
- 24 Навмисне жінці він слова
Оці проказував не раз,
Пояснював, які шляхи
В яку країну приведуть.
- 25 Проте вона, зажурена,
Скорботна, та ласкава все ж,
Тихеньким, ніжним голоском
Йому тоді відповіла:
- 26 «Тріпоче серце, і тремчу
Всім тілом я, уся дрижу,
Коли я чую ці лихі
Слова твої, о Налю мій!
- 27 Ти втратив царство, все добро
І без сорочки залишивсь.
Як можу, кинувши тебе
У цьому лісі, деś піти?
- 28 Зневіривсь ти і зажуривсь,
Не ївши. Коли б я могла
Нещасному допомогти,
Це з радістю зробила б я.
- 29 Бо ліків кращих не знайдеш,
Ніж вірна жінка,— знають всі!
Вона в біді рятунок дасть.
Хіба неправду я кажу?»
- 30 А Наль: «Так, правду кажеш ти,
Кохана жінко,— у біді
Для чоловіка жінка є
Найкращі ліки на землі.
- 31 Не хочу залишати тебе,
Ти не лякайся, боязка!
Себе я краще загублю,
Ніж залишу тебе саму».

- 32 Вона ж: «Великий пане мій!
Якщо не кидаєш мене,
Навіщо ти розповідав,
Як до Відарбгів шлях іде?
- 33 Хоч не бажаєш, пане мій,
Зоставити свою жону,
Але примусить доля зла
У пущі кинути мене.
- 34 Ти натякаєш всякий раз
На ті шляхи, о Налю мій!
Скорбота, туга і нудьга
Зростають у моїй душі.
- 35 Коли у родичів моїх
Притулок хочеш ти знайти,
Обоє підемо до них
В Відарбгу, царю й пане мій!
- 36 Тебе вшанує Бгіма-цар,
Як звичай чемності велить,
У славі житимеш ти з ним
Щасливий, Налю, любий мій!»

РОЗЛУКА НАЛЯ З ДАМАЯНТИ

- 1 А Наль: «Я царював би там
Напевне, як і Бгіма-цар,
Проте — нехай я і в біді —
Ніколи не піду туди.
- 2 Коли з'явився вперше я
До тебе й радощів зазнав,
Чи можу я прийти тепер,
Щоб спричинити горе й сум?»
- 3 Наль говорив і хвилювався
І Дамаянті цим стомив;
Вона прикрила і його
Своєю сорочиною.
- 4 Отак одягнені, вони
Блукали в хащах довгий час.

Їх голод мучив і жага.
Аж ось житло якесь знайшли.

- 5 І біля захистку цього
Колишній нішадгійський цар
Не міг стояти на ногах
І, зморений, додолу впав.
- 6 Брудний, у пороху, нагий
Цар Наль і Дамаянті з ним,
В одній сорочці на обох,
Лежали на сирій землі.
- 7 Царицю ніжну і струнку
Сон непробудний охопив,
Бо горе, втома та журба
Її знеслили цілком.
- 8 І спала жінка довгий час,
А чоловік її не спав.
Велику муку він терпів,
Ніяк забутися не міг.
- 9 В тяжкій турботі нудьгував
Та думав про свою біду,
Як царство, друзів втратив він
І опинився у лісах.
- 10 «Страждань великих я зазнав.
Яких іще зазнаю я?
Хіба не краща буде смерть
За жалюгідне це життя?
- 11 Зо мною вкупі і вона
Зазнає теж найгірших лих!
Коли ж залишиться сама,
Напевне, піде до батьків.
- 12 Адже ж дружині можу я
Завдать лише великих мук,
А як залишиться сама,
Щасливо житиме собі!»

- 13 Він довго думав і вагавсь
І ухвалив кінець кінцем,
Що буде краще, коли він
Залишить Дамаянті тут.
- 14 «Найкращий захист для жінок —
Чеснота; захистить вона
Дружину вірною мою
Від небезпеки і образ».
- 15 Вагаючись, він жалкував
За Дамаянті довгий час,
Але злий Қалі спокусив
Царицю кинути саму.
- 16 Єдина на обох була
Сорочка в них, і він хотів
Від неї відірвати шмат,
А решту жінці залишить.
- 17 Збирався так зробити це,
Щоб не прокинулась вона.
І по оселі навмання
Никав і всюди зазирає.
- 18 Невпинно нишпорив, шукав,
Аж ось знайшов, кінець кінцем,
Кинджал без піхов, що лежав
Забутий долі, у кутку.
- 19 Кинджалом тим одрізав Наль
Сорочки шмат і тягу дав.
А Дамаянті залишив
В глибокім сні на самоті.
- 20 Проте він незабаром знов
До того повернувся житла
І плакав, ревно жалкував,
На бідну жінку дивлячись.
- 21 «Не сміли сонце й вітерець
Торкнутися її чола.
Тепер вона лежить сама,
Голодна на сирій землі.

- 22 Лише шматок сорочки є
В нещасної, що спить нага;
Коли ж прокинеться вона,
То збожеволіє, мабуть.
- 23 Ця добра Бгімова дочка,
Що я самотню залишив,
Як піде в непроглядний ліс,
Де змії й хижакі живуть?
- 24 Хай захистять усі боги,
Ашвіни й Марути тебе!
Але найкращий захист твій
Це те, що вірна жінка ти».
- 25 Отак, найкращий на землі,
Лихі слова Наль промовляв,
І мов причинний він подавсь,
Бо Қалі ним заволодів.
- 26 І повертався ще не раз,
А потім знову геть тікав:
То злому Қалі підпадав,
То серцю своєму скорявсь.
- 27 А серце, наче з двох шматків,
Хитається туди-сюди:
Сахається, тікає геть,
То до житла вертає знов.
- 28 Але нарешті Қалі злий
Здолав його, і Наль утік,
Покинув Бгімову дочку,
Хоч побивався і тужив.
- 29 Він майже розуму позбувсь,
Бо Қалі злий його здолав:
Цар Наль без вороття утік,
А бідолашну залишив.

*ЯК ДАМАЯНТИ
ВРЯТОВАНО ВІД ЗМІЯ*

- 1   Вона прокинулась тоді,
     Коли вже Наля не було.
     Спочила трохи, а проте
     У лісі страшно їй самій.
- 2   Побачивши, що Наль утік,
     Упала в розпач, не на жарт
     Злякалася і почала
     Крізь сльози кликати його:
- 3   «Гей, чоловіче, царю мій!
     Мій пане! Друже любий мій!
     Залишив ти мене саму,
     Загину в лісі я тепер!
- 4   Законів добрий ти знавець,
     Ти завше справедливий був,
     Але покинув тут мене
     В той час, коли заснула я.
- 5   Як міг ти зрадити мене,
     Дружину, що кохав колись?
     Жорстокосердий і лихий
     Мене, безвинну, загубив.
- 6   Ось як ти здійснюєш тепер
     Ту клятву, що давав тоді
     В присутності усіх богів,
     Коли обрала я тебе.
- 7   Хіба вже не існує смерть?
     Не підлягають люди їй?
     Як можу жити я хоч мить
     Сама без тебе, пане мій?
- 8   З дружини вірної не слід
     Глумитися чоловікам!
     Хіба не бачиш, Налю мій,
     Як я злакалася й тремчу?

- 9 Напевне, ти сховався десь!
Ось зараз я знайду тебе!
За деревами стоячи,
Чому не відгукнешся ти?
- 10 Жорстокий ти, о царю мій!
З тобою я прийшла сюди.
Нудьгую, плачу тут сама,
Не хочеш втішити мене!
- 11 Оплакую не себе я —
Турбуюсь я тому, що ти
Без мене в нетрах лісових
Блукати мусиш, пане мій!
- 12 Зазнавши голоду й жаги,
Стомившись, о Налю мій,
Увечорі вже більш мене
У джунглях не зустрінеш ти!»
- 13 І розхвильована вона,
Немов вогненний смолоскип,
Блукала ген туди й сюди
Та плакала на самоті.
- 14 Біжить і падає, і все
Біжить і кличе знов його.
І плаче, бідна, увесь час,
І бродить в пущі лісовій.
- 15 «Ще більше доведеться нам
Зазнати лиха, Налю мій;
Злий ворог перемиг тебе,
Загибель він готує нам.
- 16 Не перетворить Калі злий
На злого владаря мого!
Замість щасливого життя
Найгірших злиднів дійдеш ти!»
- 17 Так довго плакала вона
І чоловіка свого
Шукала в джунглях, де було
Багато лютих хижаків.

- 18 Так голосила довгий час
Нещасна Бгімова дочка.
Гукала: «Гей, о пане мій!»
Мов навіжена, між дерев.
- 19 Скорботно плакала вона —
Орлиця кличе й стогне так —
І сльози в розпачі лила
Дружина Налева струнка.
- 20 Жахливий велетенський змій,
Загроза для усіх тварин,
Вхопив її в той час, коли
Тікати кинулась вона.
- 21 Пожерти намагався змій
Нещасну Бгімову дочку,
Її ж турбує не своя,
А доля Налева гірка.
- 22 «Мій чоловіче, я сама
У лісі, змій мене вхопив!
Чому тебе немає тут,
Щоб бідолашну врятувать?
- 23 Ти зможеш існувати сам,
Мене лишивши, пане мій!
Куди прямуєш ти тепер?
Адже загибель тут моя!
- 24 Коли ти, визволившись знов,
Здобудеш щастя та скарби,
Хто зможе втішити тебе
І пригорнути, обійнять?»
- 25 Аж ось в той час, коли вона
Стогнала і гукала так,
Якраз у лісі йшов ловець
Та дичини собі шукав.
- 26 Почувши жалісливий зойк,
До неї швидко він побіг
І бачить: змій вхопив її
І вже пожерти намірявсь.

- 27   Тоді відважний той ловець
     На змія-велетня напав
     І в голову йому встромив
     Щонайгострішу з стріл своїх.
- 28   Упав на землю мертвий змій,
     А спритний і меткий ловець
     Нещасну Бгімову дочку
     З жорстоких визволив обійм.
- 29   Водою освіжив її,
     Погодувавши, пригорнув
     І запитав: «Хто ти така,
     Чому сама у пущі цій?
- 30   Як злиднів лютих ти дійшла?
     Шановна, розкажи мені!»
     Так він розпитував: вона ж
     Докладно все розповіла.
- 31   Ловець уважно розглядав
     Красуню цю напівнагу.
     Сорочки шмат не покривав
     Йй повних перс і ніг струнких.
- 32   Гладенька шкіри білизна́,
     Ясне обличчя, брів розліт,
     Дзвінкий і ніжний голосок,—
     Усе сподобалось йому.
- 33   І в неї закохавсь ловець,
     Побачивши таку красу.
     За всякі способи він бравсь,
     Приваблював і спокушав.
- 34   Одразу домагався він,
     Проте пручалася вона,
     Цариця чесна, що була
     Віддана Налеві свому.
- 35   Вогонь обурення палав
     В її ображеній душі,
     Але ловець напосідав
     І майже подолав її.

- 36 В нім розгорівся не на жарт
Страшної пристрасті вогонь.
Але цариця, що царя
І царство втратила своє,
- 37 На цілий голос, рішуче
Промовила такий проклін:
«Якщо я Налеві своєму
Завсіди вірна є й була,
- 38 Нехай цей лиходій-ловець
На землю мертвий упаде!»
Мов дерево, що грім вразив,
Злочинець мертвий долі впав.

*ЗУСТРІЧ ДАМАЯНТИ
З ПУСТИННИКАМИ
ТА З КАРАВАНОМ*

- 1 У джунглях Дамаянті йшла
Три дні, три ночі й добулась
До пущини, дерева де
І квіти, як в раю, цвіли.
- 2 Аскети там жили святі
Васіштха, Атрі і Бгріху,
Що пристрасть стримали свою,
Спокійні, чисті і ясні.
- 3 Вода й повітря править їм
За їжу; одяг шкіряний
Чи з листя покриває їх;
Бажань не відають вони.
- 4 На кожному кроці в хащах цих
Видніли пущини святі;
Аскети в них жили й прудкі
Газелі, мавпи і птахи.
- 5 Красуня ніжна й молода,
З волоссям довгим та рясним,
Натрапивши на ці місця,
Зраділа у душі своїй.

- 6 Волоссям вкривши наготу,
Несміливо ступила крок
Дружина Налева струнка
У пúстинь до отців ясних.
- 7 І ця перлина між жінок,
Вклонившись чемно, підійшла
До них привітна й мовчазна
І стала, як закон велить.
- 8 «Прийшла ти, дочко, в добрий час»,—
Пустинники сказали їй.
І приголубили її
Ласкаво, як годилось їм.
- 9 «Спочинь,— їй мовили вони,—
Чим можемо допомогти?»
Красуня їм відповіла:
«Скажіть мені, святі отці,
- 10 Чи в вас горить святий вогонь?
Чи тут живуть щасливо всі
Тварини, люди та птахи
Спокуті вашій завдяки?»
- 11 Аскети їй відповіли:
«Спасибі, в нас усе гаразд.
Хто ти, о дочко, відкіля?
Чого бажаєш ти від нас?
- 12 Твої принади та краса
Дивують нас, о чарівна.
Дай відповідь, скажи нам все,
Спокійна будь і не лякайсь.
- 13 «Чи ти богиня цих лісів?
А, може, тих великих гір?
А, може, цих річок? Скажи,
О бездоганна, нам усе».
- 14 Відказує вона на те:
«Я не богиня цих лісів,
Ані отих великих гір,
Ні цих річок, святі отці!

- 15 Лише ж бо жінка я,
Хай буде це відомо вам.
Усе докладно розповім,
Ви ж проявіть до мене жаль.
- 16 Чи можу жити я сама
Без чоловіка?» — І нараз
Слізьми гіркими залилась
Нещасна Бгімова дочка.
- 17 «Ти, Дамаянті, не журись,
Побачиш ще щасливі дні»,—
Так відказали їй святі,
Що їм відома правда вся.
- 18 «Спокутуючи тут, в лісах,
Ми пророкуємо тобі:
Мине недовгий час, і ще
Зустрінеш Наля ти свого.
- 19 Найкращий з кшатріїв усіх,
Безжурним знову стане він,
Звільниться від гріхів тяжких
І знов поверне всі скарби.
- 20 На страх неситим ворогам
В своїй столиці славний цар
Життям щасливим заживе
І друзів звеселить своїх.
- 21 Щасливого побачиш ти
Царя свого в щасливий день»,—
Так підбадьоривши її,
Святі пустинники усі
- 22 Відразу позникали геть,
І пущинь зникла, і вогні,
Як марево чи дивний сон.
Замислившись, стоїть сама
- 23 Нещасна Бгімова дочка
І що подумати — не зна:
«Чи мрію я? Чи, може, сню?
Чи чудо сталося якесь?

- 24 Куди поділися святі,
І пúстинь, і вогні пожертв,
Прозора річка й береги,
Пророки і брахмани всі?»
- 25 Роздумуючи довгий час,
Бліда стояла та смутна,
Бо долю Налеву гірку
Ніяк забути не могла.
- 26 А потім, рушивши вперед,
Великий стріла караван,
Багато в нім було людей,
Слонів, і коней, і возів.
- 27 Проходив річку він убрід
Прозору, чисту, як кришталь,—
По берегах росли кущі,
Квітки пахучі й очерет.
- 28 Літали та співали там
Папуги, кокіли, чайки,
А повз гарненький острівець
Силенна-сила риб пливла.
- 29 Побачивши той караван,
Вродлива Бгімова дочка
Пустилась швидше і якраз
Потрапила у самий стиск.
- 30 Засмучена, уся брудна,
Від втоми схудла та бліда,
Без одягу, сливе нага,
Неначе божевільна йшла.
- 31 На неї дивляться усі:
Одні, злякавшись, геть біжать,
А ці сміються, той її
Ласкає словом, той кричить.
- 32 Господар каравану враз
Гукнув: «Гей, хто ти? Звідкіля?
Кого шукаєш по лісах?
Збентежила ти нас усіх.

- 33 Скажи нам правду, може, ти
Богиня цих лісів чи гір?
А може, краю усього?
Тоді ми вклонимось тобі.
- 34 А, може, чарівниця ти
Або повія мандрівна?
Прохаємо — нас захисти,
Нічого злого не чини!
- 35 Зроби, щоб караван оцей
Щасливо путь свою скінчив,
Подбай, шановна, щоби ми
Скарбів та щастя здобули!»
- 36 Скінчив господар. А вона,
Турбуючись в душі своїй
Лише про Наля долю злу,
Ось що на те відповіла:
- 37 «Гей, люди, слухайте мене,
Дорослі, юнаки, діди,
Господарі та служники,
Усі, хто в каравані є!
- 38 Звичайна жінка я, але
Дочка й невістка двох царів,
Сама цариця й муж мій цар,
Його зустріти мрію я.
- 39 Мій батько є Відарбгів цар,
А чоловік — Нішадгів цар —
Герой відважний, славний Наль,
Шукаю всюди я його.
- 40 Коли що-небудь чули ви
Про Наля любого мого,
То все, благаю, розкажіть
На радість щирую мою».
- 41 Великий був той караван,
Його господар звався Шучі.
До Дамаянті він звернувся:
«Шановна, слухай річ мою.

- 42   Господар каравану я
      І можу клятву дати тобі,
      Що в цьому натовпі людей
      Нема нікого з йменням Наль.
- 43   І в джунглях люди не живуть,
      Є тільки звірі й хижаки,
      Медведі, леви та слони,
      Є сарни, а людей нема.
- 44   Крім тебе, досі в пуші цій
      Людей не бачив я ніде,
      Нехай ласкавий захистить
      Нас Манібгадра, Якшів цар».
- 45   Вона питає знов усіх
      Господарів та служників:
      «Куди прямує караван?
      Про це дізнатись хочу я».
- 46   Шучі їй каже: «Караван
      Цареві чедів Субаху
      Належить, і в країну ту
      Невдовзі маємо вступить».

*ЗАГИБЕЛЬ КАРАВАНУ
ТА ПЕРЕБУВАННЯ ДАМАЯНТИ
В ЦАРЯ ЧЕДІВ*

- 1   Почувши ці його слова,
      Нещасна Бгімова дочка
      За караваном теж пішла,
      Свою продовжуючи путь.
- 2   І лісом довго йшли густим
      Та диким. Бачать: ось блищить
      Прозоре озеро, а в нім
      Барвистих лотосів квітки.
- 3   Навколо луки простяглись
      Зелені, дивно запашні;
      Птахи співають і летять,
      Розкішні квіти там цвітуть.

- 4 Прозора й свіжа ця вода
Приваблювала караван:
Втомившись, хочуть носії
Зупинку влаштувати тут.
- 5 Господар згодився. І вмить
Розташувався караван
На березі коло води,
Щоб відпочити уночі.
- 6 Але опівночі, коли
Спокійно й тихо табір спав,
З сусідніх джунглів до води
Зійшлися лісові слони.
- 7 Пахучий піт струмився з них,
Напитися прийшли вони,—
А раптом бачать караван
І тих слонів, що в нім були.
- 8 Зачувши свійських тих слонів,
Ці дикі лісові слони,
Немов скажені, всі гуртом
Шалено кинулись на них.
- 9 Страшний, жорстокий напад був
На караванових слонів,
Мов скелі з височенних гір,
Навалою скотились вниз.
- 10 Згрудившись, заступили шлях
До джунглів лісові слони,
А шлях до озера замкнув
Великий караван, що спав.
- 11 Розчавлювати всіх і все
Слони ногами почали:
«Рятуйте»,— голосно кричать
Нещасні люди, біжучи.
- 12 Напівпрокинувшись, вони
Ховаються по чагарях
І гинуть там від гострих ікл,
Слонячих хоботів та ніг.

- 13 Позбувшись поводирів,
Схопилися верблюди враз.
Стрибали, бігли навмання
І убивались від страху.
- 14 А люди в розпачі кричать
І борсаються на землі,
Дехто на дерево заліз,
Дехто загинув у яру.
- 15 Така вже доля в них була,
Що напад лютий і страшний
Трьох диких лісових слонів
Згубив і знищив караван.
- 16 Гучний усюди крик лунав,
Сягаючи аж до небес.
Пожежа потім зайнялась.
«Тікай, рятуйся»,— зойк стояв.
- 17 «Скарби розкидані лежать.
Чому біжиш? Бери собі!
Вони належать нам усім!»
Світ за очі втікає люд!
- 18 Гукають, верещать, кричать,
З одчаю кидаються геть.
«Чи ошаліли ви? Назад!»
Ніхто уваги не звертав.
- 19 В той час, як цілий караван
Загинув у біді страшній,
Відчула Бгімова дочка,
Прокинувшись, великий жах.
- 20 Лотосоока бачить скрізь
Спустошення якесь страшне,
Якого у своїм житті
Не бачила вона ніде.
- 21 Омлівши зовсім від жалю,
Насилу дихає вона.
І дехто з тих, хто врятувавсь
І хто поранений вже був,

- 22 Зійшовшись, гомоніли так:
«За віщо нам така біда?
Ми Манібгадрі молитов
Співали, як закон велить.
- 23 Куберу, якшів владаря,
Незмінно шанували ми,
Не обминали й тих богів,
Що убезпечують нам шлях.
- 24 Якись ворожії птахів,
Мабуть, наслали лихо це!
Бо зорі всі сприяли нам,
Коли звертались ми до них».
- 25 А інші, що усе майно
Свое згубили, кажуть їм:
«Це жінка, що до нас прийшла
У караван, така страшна,
- 26 Що має вигляд не такий,
Як люди смертні; відьма це.
Своїм чаклунством лиха тут
Накоївши, згубила нас.
- 27 До якшів, ракшасів, бісів
Належить, мабуть, жінка ця.
Від неї горе узялось —
Про це й балакати шкода!
- 28 Якщо зустрінемо лиху,
Що знищила весь караван,
Її відразу заб'ємо
Камінням гострим та гіллям.
- 29 Нам треба стратити її
За згубу нашого добра».
Нещасна Бгімова дочка,
Почувши про їх намір злий,
- 30 Побігла в ліс мерщій, бо жах
І сором мучили її;
Засмучена, блукала в нім,
Гіркими плачучи слізьми.

- 31 Промандрувавши довгий час,
Надвечір міста добулась,
Столиці, де жив Субаху,
Ясний, правдивий чедів цар.
- 32 Вона в лахмітті, півнага
В столицю чедів увійшла,
Розпатлана й така худа,
Що ледь трималась на ногах.
- 33 Немов на божевільну ту,
Дивилися на неї всі,
Як опинилася вона
В столиці Субаху-царя.
- 34 Із передмістя дітлахи
За нею з тюканням біжать,
І в їх оточенні вона
Аж до палацу дотяглась.
- 35 Цариця-мати, що була
В палаці, бачить цю юрбу
І каже мамці: «Приведи
До мене жінку ту сюди.
- 36 Бо бідолашну зацькують,
Нещасну визволити слід;
Я бачу, що краса її
Увесь палац осяє мій.
- 37 Мов божевільна йде вона,
Але вродлива, наче Шой».
Побігла мамка й привела
Дружину Налеву в палац.
- 38 І от цариця-мати їй
Таке питання задає:
«Вродлива надзвичайно ти,
Хоча й журба гнітить тебе;
- 39 Скажи, хто ти, що сяєш так,
Як блискавка між чорних хмар?
Хоча й не маєш ти оздоб,
Таких красунь як ти — нема!

- 40   Без чоловіка ти, сама.
Хіба не боязко тобі?»
А Бгімова дочка таку
Цариці відповідь дає:
- 41   «Ні, чоловік у мене є,
Йому я вірная жона,
Родину маю, а живу,
Де доля випаде мені.
- 42   Я їм коріння та плоди,
Ночую там, де притулюсь,
І найславетніший з усіх
Мене кохає чоловік.
- 43   Я чесна жінка, і як тінь
За ним усюди я ходжу.
В житті злигоднів він зазнав:
Йому не пощастило в грі.
- 44   Програвши в кості геть усе,
До лісу потім він утік
В самій сорочці. Й між дерев
Він як причинний там блукав.
- 45   Втішаючи його, і я
Пішла у ліс слідом за ним.
І сталася така біда,
Коли голодний він страждав:
- 46   Спіймати захотів собі
Птахів на їжу, але він
Свій одяг втратив і нагий
У лісі з туги побивавсь.
- 47   Ночей багато не могла
Я спати, стежила за ним.
Коли вже сон мене знеміг,
То чоловік у ліс шмигнув.
- 48   Він півсорочки в мене взяв,
Безвинну кинувши мене...
Шукаю, бідна, я його
Тепер усюди повсякчас.

- 49 Не бачу я його ніде!
Де мій коханий, красень мій?
Мій чоловіче дорогий,
Не можу я знайти тебе!»
- 50 Так плакала вона ридма,
Струмки пекучих сліз текли.
Цариця-мати й каже їй,
Коли замовкла вже вона:
- 51 «Хороша! В мене поживи,
Цим дуже звеселиш мене,
А чоловіка вже твого
Знайдуть прислужники мої.
- 52 А, може, прийде він і сам,
Мандруючи у цих краях.
У нашім царстві живучи,
Зустрінешся напевно з ним».
- 53 Відповіла на ці слова
Нещасна Дамаянті так:
«Царице, в тебе оселюсь,
Але умови ось мої:
- 54 Не їстиму об'їдків я,
Також не митиму я ніг,
І з жодним із чоловіків
Не хочу зовсім розмовлять.
- 55 А хто на мене зазіхне,
Ту ж мить таких нахаб лихих
Нещадно мусиш покарати.
Оце й умови всі мої.
- 56 А чоловіка як знайти,
Дізнаюсь від брахманів я.
Влаштується на добре все,
Коли я в тебе оселюсь.
- 57 З брахманами пораджусь я,
Як чоловіка ж бо знайти;
Коли ти згодна, залишусь
Я в тебе, й буде все гаразд.

- 58   Коли ж незгодна ти, тоді
      Я в іншому місці оселюсь».
      І задоволена стара
      Цариця-мати каже їй:
- 59   «Як зажадала ти, усе,
      Моя красуне, я зроблю».
      Так заспокоїла вона
      Ласкаво Бгімову дочку.
- 60   А рідній доньці, що ім'я
      Сунанди мала, каже так:
      «Оця красуня молода
      За робітницю буде в нас.
- 61   Вона ровесниця тобі.
      Дружи із нею повсякчас.
      Гуляйте, бавтеся собі,
      Як сестри, в злагоді живіть».
- 62   Сунанда радісно пішла
      Із поштом подружок своїх,
      Повівши Бгімову дочку,
      Як мати наказала їй.
- 63   І Дамаянті зажила
      Спокійно у палаці тім.
      Задовольнялися усі
      Її бажання та думки.

ЗУСТРІЧ ДАМАЯНТІ З НАЛЕМ

- 1   За дозволом своїх батьків
      Звеліла Дамаянті раз
      Покликати у покій свій
      Того, хто Налем їй здавався.
- 2   А Наль, побачивши її,
      Вже стримати себе не міг,
      Відчув страшенний біль і сум,
      Аж сльози полились з очей.

- 3 Коли ж заплакав чоловік,
Відчула й Дамаянті сум,
Журбу велику і тяжку,
Проте не плакала вона.
- 4 В одержі темній та брудній,
З волоссям у одній косі
Стоїть вона й сама брудна
І мову починає так:
- 5 «Гей, Вахуко! Чи бачив ти,
Щоб доброчесний чоловік
Свою дружину залишив,
Що спала в пущі лісовій?
- 6 Дружину вірну свою,
Знесилену, в самотині...
Чи хто покинув би колись,
Крім Наля, славного царя?
- 7 Хіба ж образила вона
Коханого свого хоч чим,
Що він, покинувши її
У джунглях диких, взяв і втік.
- 8 Перед богами усіма
Тебе обрала я колись,—
Як міг ти кинути мене,
Дружину, матір двох дітей?
- 9 А ти ж мене за руку брав
Перед вогнем і присягавсь:
«Я твій»,— це чули всі боги!
А як справдив ти слово те?»
- 10 Отак нагадує йому
Минуле вірна жінка знов.
А сльози із її очей
Пливуть, немов з гори струмки.
- 11 Її скорботу Наль відчув,
На чорні очі дивлячись,
Сльїзми затоплені тепер,
І відповідь таку дає:

- 12 «Невинен зовсім я у тім,
Що царство загубив своє,—
В тім винен Калі, боязка,
І в тім, що кинув я тебе.
- 13 Коли він лихо це вчинив,
Ти прокляла його тоді,
Блукаючи в страшних лісах,
Серед пустих і диких хащ.
- 14 В мойому тілі Калі жив,
І твій проклін палив його,
Бо ще палкіш пече вогонь,
Коли в багатті він горить.
- 15 Проте я подолав його,
Себе приборкав каяттям.
Чудово: вже настав кінець
Стражданням нашим і біді!
- 16 Мене покинув Калі злий,
Тому я зміг сюди прийти;
Крім тебе, любая моя,
Нікого не кохаю я.
- 17 А як живий ще чоловік
І вірно любить, о струнка,
Не може жінка будь-кого
Обрати іншого собі.
- 18 Усюди вістуні царські
Тепер звістують по землі:
«Поклала Бгімова дочка
Удруге взяти шлюб собі.
- 19 І мужа обирає вже,
Що буде до вподоби їй».
Тож Рітупарна-цар сюди,
У місто це, здаля примчав».
- 20 Почувши жаль в його словах,
Хороша Бгімова дочка
До нього руки простягла
І мовила такі слова:

- 21   «Не вірити, о пане мій,
Мені не маєш права ти.
Бо, обминувши всіх богів,
Тебе обрала я колись.
- 22   Для того, щоб знайти тебе,
Брахмани скрізь, по всій землі
Мандруючи, слова мої
Проказують, як молитви.
- 23   І мудрий Парнада-брахман,
Прибувши в місто, де ти жив,
В Айодг'ю, у палац царський,
До Рітупарни завернув.
- 24   Переказав мої слова
І відповідь мені приніс,
Але це тільки засіб був
Знайти тебе, о Налю мій!
- 25   Крім тебе, царю мій, нема
Нікого в світі, хто за день
Проїде сотню йоджанів
І кіньми долетить сюди.
- 26   Вклоняючись до ніг самих,
Я присягаюся тобі:
Ніколи не чинила зла
І в думці грішна не була.
- 27   Всесвітній свідок — Вітер-бог,
Що бачить і проймає все,
Позбавить хай мене життя,
Коли неправду я кажу.
- 28   І сонце те, що гріє нас
Гарячим променем своїм,
Позбавить хай мене життя,
Коли неправду я кажу.
- 29   І місяць, що усіх живих
Пильнує в темряві нічній,
Позбавить хай мене життя,
Коли неправду я кажу.

- 30 Боги великі, що весь світ
Тримають у своїх руках,
Вкоротять хай життя мені,
Коли неправду я кажу».
- 31 Вона скінчила, і згори
Небесний голос залунав:
«О Налю, правду я скажу,
Вір: Дамаянті без вини.
- 32 Це ж цноту берегла свою
Усюди Бгімова дочка,
Охороняли ми її
Три роки, стежачи щодня.
- 33 Це надзвичайний засіб був,
Щоб відшукати десь тебе.
Щодня приходить сто мужів,
Добувсь до неї тільки ти!
- 34 Вона достойна-бо тебе,
Як ти — її, тож не журись.
І сумнівам не підпадай,
До Дамаянті знов іди!»
- 35 Ще вітер промовляв, а дощ
Квітчаний вже струмив з небес;
В повітрі в барабани б'ють,
І віє легіт чарівний.
- 36 Побачивши такі дива,
І Наль відкинув сумнів свій,
Бо впевнитися міг тепер,
Що жінка вірная йому.
- 37 Той одяг, що на ньому був,
Засяяв і очистивсь знов,
Қаркоту-змія він згадав
І вмить такий став, як раніш.
- 38 Коли з'явився знову Наль
Цілком такий, як був колись,
Зраділа Бгімова дочка
І з криком обняла його.

- 39 І Наль, вродливий, як і був,
Тепер поцілував її,
Обняв обох своїх дітей,
Ласкавий, лагідний, радий.
- 40 Дружина прихилила теж
Його обличчя до свого,
Проте сил бракувало їй,
Зітхала й плакала вона.
- 41 Наль вірну жінку обіймав,
Хоч і брудна вона була,
І довго ще відважний цар
Її сльозами умивавсь.
- 42 Цариця-мати, до царя
Пішовши, все розповіла,
Як Дамаянті, їх дочка,
Дружину Наля знов знайшла.
- 43 Наль, освятившись, до царя
З'явився. Бгіма проказав:
«Настав тепер щасливий день,
До Дамаянті ти вернувсь».
- 44 А потім Дамаянті й Наль
Одне одному цілу ніч
Розповідали про свої
Пригоди різні у лісах.
- 45 Жили так Дамаянті й Наль
В царських палатах і були
Щасливі вельми і раді,—
Кохання знов з'єднало їх.

*ЛЕГЕНДА
ПРО ЮНАКА-АСКЕТА
РІШ'ЯШРІНГА*

- 1 У царстві Анга жив колись
Преславний Лопамудра-цар.
Були чутки, що з примхи він
Брахмана якось ошукав.

- 2 Його покинули усі,—
Брахмани, навіть хатній жрець,
А Індра-бог заборонив
Дошам в його країні йти.
- 3 Води нема, посохло все,
Народ страждає у біді,
І цар брахманів запросив
Щонаймудріших та метких,
- 4 Що можуть способів добрать
Таких, щоб знов пішли дощі:
«Вживіть тих засобів, щоб нам
Дощів Парджанья надіслав».
- 5 І на запитання царське
Свій висновок дали усі.
Брахман, що наймудрішим був,
Цареві ось що відказав:
- 6 «Обував Індру-бога ти,
Коли брахмана ошукав,
Подбай, щоб Ріш'яшрінга той,
Аскетів син, сюди прийшов.
- 7 Він в пущині не знав жінок,
Бо цнота — це його мета,
Коли б добитися того,
Щоб він сюди прибув до нас,
- 8 Негайно нам дощів подасть
Парджанья. Певний я у цім».
Покаявсь Лопамудра-цар,
Брахманів всіх перепросив,
- 9 А потім сам відвідав їх
І щедро всіх задовольнив.
Раділи і підданці всі,
Що знову цар за них подбав.
- 10 Міністрів, радників своїх
Цар наймудріших запросив
І з ними радивсь, як би так
Ім Ріш'яшрінгу заманить.

- 11 Добрали способу вони,
Бо спритні й мудрі всі були,
Законів, звичаїв знавці
І здібні до державних справ.
- 12 Цар найславетніших гетер
Звелів до себе запросить.
І до бувалих цих жінок
Звернувся з закликком палким:
- 13 «Красуні! Ви влаштуйте так,
Щоб Ріш'яшрінгу нам здобуть.
Нехай довірється він вам,
А потім спокусить його».
- 14 А ті злякались: гнів царя,
Проклін пророка — річ страшна!
«Ой ні, це неможлива річ!» —
Сказавши так, втекли, бліді.
- 15 А Джарадвеша на ім'я,
Єдина з них, відповіла:
«Я спробую, о царю мій,
Тобі здобути юнака.
- 16 Ти згоду дай мені лише
На вимоги мої усі;
Я Ріш'яшрінгу спокушу,
І син пророка буде тут».
- 17 І цар погодився цілком
На побажання всі її.
І грошей ще подарував,
Перлин і дорогих скарбів.
- 18 А та гетера молода,
Вродлива й спритна, узяла
Ще кілька подруг і гуртом
Із ними вирушила в ліс.
- 19 Щоб намір здійснити, вона
Улаштувала пўстинь-ліс
На кораблі. Цей хитрий план
Сам цар преславний ухвалив.

- 20   Дерева штучні там були,
Чудові квіти та плоди,
Кущі, ліани, чагарі,
Духм'яні овочі смачні.
- 21   Предивний був той корабель,
Вражав він виглядом своїм,
І пúстинь лісова на нім —
Неначе мрія чарівна.
- 22   Близенько корабель стояв
Від лісу, де пророк той жив.
Вона ж звеліла служникам
Ще більш наблизити його.
- 23   А промітній своїй дочці
Сказала, що робити слід:
У пúстинь наказала їй
Відразу до аскета йти.
- 24   Гетерина дочка пішла
До лісу, де пророк живе,
І Ріш'яшрінгу-юнака
Невдовзі в пúстині знайшла.

Г е т е р а

- 25   Аскете, як ся маєш тут?
Чи є городина, плоди?
Чи добре жити тут тобі?
Я хочу привітать тебе.
- 26   Аскетів подвиги зросли?
Чи більше сяє батько твій?
Чи втішений із тебе він?
Чи веде тут вивчаєш ти?

Р і ш ' я ш р і н г а

- 27   Як надзвичайно сяєш ти?
Тобі вклонитись мушу я,
Щоб ноги вмила, дам води,
Коріння принесу й плодів.

- 28 Сідай на ліжко трав'яне,
Що вкриті шкурою кози.
Де ж пўстинь є твоя, скажи?
Здається, ти — безсмертний бог.

Г е т е р а

- 29 Близенько пўстинь тут моя,
Он там, де та гора стоїть.
Вклонятися тобі не слід,
І до води я не торкнуся.

- 30 Не ти вклонятися мені,—
Тобі вклонитись мушу я.
Мені обов'язок велить
Тебе, аскета, цілувать.

Р і ш ' я ш р і н г а

- 31 «Я спілих дам тобі плодів.
Банани, манго — маю все».
Плодів цих не взяла вона,
Йому ж натомість подала
- 32 Гірлянди з квітів запашних,
Розкішний одяг, ще й вина,
Напоїв, ласощів таких,
Щоб роз'ятрити юнака.
- 33 Схвильований, сміявся він,
Радів і бігав, пустував.
Вона ж м'яча сплела з ліан
І з хлопцем гратись почала.
- 34 Та й пригорнула юнака
Вона до тіла свого,
В обіймах тиснула його
І цілувала без кінця.
- 35 Отож вона й перемогла
І спокусила юнака.
Проте поводитися так,
Немов соромиться сама.

- 36 І геть пішла: вогонь пожертв,
Мовляв, їй треба розпалить,
А він схвильований лишивсь,
Зазнавши дивних насолод.
- 37 Зітхав частенько, сумував,
Бо серцем він жадав її.
Аж ось невдовзі повернувся
Додому сам Вібгандака,
- 38 Каш'япів син, пророк святий,
Що очі чорножовті мав
І шкіру волохату скрізь,
А нігті — довгі і тверді.
- 39 Він ще співає молитов
І бачить: син сидить сумний,
Зітхає, дивиться кудись,
Схвильований. Пророк спитав:
- 40 «Ще, сину, дров не нарубав?
Жертовний посуд не помив?
Корову ще не годував?
Теля до неї не водив?
- 41 Ти не такий, як був раніш,
Похнюпився і зажурився.
Скажи, що трапилося тут?
Сюди, мабуть, приходив хтось?»

Р і ш ' я ш р і н г а

- 42 Аскет приходив — не малий
І не великий; мав, проте,
Волосся довге. Спритний він!
І сяє, наче бог який.
- 43 Як сонце, постать осяйна,
І чорні очі, як вогні,
Блискуча шкіра, а стрічки
У косах дивних золоті.
- 44 І мотузочок золотий
Під шиєю його блищить.

- А нижче — кулі дві круті,
Ні волоска нема на них.
- 45 А стан, який чудовий стан!
Опуклі стегна ніг струнких
І пояс, як у мене, є,
Але у нього — золотий.
- 46 А голос ніжний, чарівний,
Що душу гріє й веселить:
Коли я слухаю його,
Здається, то кокіли спів.
- 47 Він, стрівши мене, зрадів
І надзвичайно зворушивсь,
За руки взявши, пригорнув
Мене до тіла свого.
- 48 Своє обличчя до мого
Він притулив і промовляв
Слова пекучі, чарівні,
Такі, що я знімаю.
- 49 Не хотів він взяти ні води,
Ні овочів, що я приніс.
«Бери,— казав він,— ось тобі
Ті овочі, що сам я їм».
- 50 І справді, зовсім не такі
Вони, як наші: шкірка в них
Гладенька, а пахучий сік
П'янить, немов солодкий мед.
- 51 Він потім дав мені води
Чудової, що діє так:
Як випив, зразу ж я зрадів,
Аж затрусилася земля.
- 52 Оці гірлянди та квітки
Лишивши тут, собі пішов
До п'юстині, де сам живе
І сяє, мабуть, як святий.

- 53   До нього прагну, батьку мій,
      У пúстині з ним хочу жить,
      Чинити подвиги, як він,
      Без нього занудьгую я.
- В і б г а н д а к а
- 54   Із гарним виглядом біси
      Блукають, сину, по землі,
      І завше їм кортить одне,—
      Аскетам шкоди наробить.
- 55   І спокушають, сину, нас,
      З'явившись, мов красуні, в ліс,
      І нищать подвиги усі,
      Знов обернувшись на бісів.
- 56   Коли Вібгандака пішов
      Якось улітку по плоди,
      Гетера повернулась знов,
      Щоб Ріш'яшрінгу спокусить.
- 57   Схвильований юнак зрадів
      І мовив, біжучи навстріч:
      «До тебе зараз хочу я,
      Й щоб батько нас не захопив».
- 58   І юнака вона взяла
      І привела на корабель,
      Там грались, бавились вони
      Та й до столиці допливли.
- 59   Цар зараз у гарем провів
      Цього аскета-юнака,
      І величезний дощ пішов,
      Вода всі ниви залила.
- 60   І дочку Шанту ще віддав
      Йому за жінку цар радий.
      Брахманам теж надарував
      Скарбів, маєтків і корів.
- 61   А пастухам, що стерегли
      Худобу царську, наказав:

«Коли Вібгандака-мудрець
Про сина запитає вас,

- 62 Скажіть: «Худоба ця і все
Є власністю твого синка.
Ми служники твої, святий,
Наказуй, що робити нам».
- 63 Зібравши квітів та плодів,
Утомлений прийшов пророк
Додому й сина не знайшов —
Обурився страшенно він.
- 64 Розгнівався святий, бо вже
Підозру мав він на царя.
І наче нищівний вогонь,
Хотів спалити царство все.
- 65 Голодний, втомлений прийшов
До пастухів. А ті його
Почесно вшанували, й він
Заночував у них, мов цар.
- 66 А вранці запитав їх так:
«Скажіть, чиї ви пастухи?»
Відповіли вони: «Це все
Є власністю твого синка».
- 67 Усюди зустрічав мудрець
Те саме і те саме чув.
Поволі згаснув гнів його,
Коли він до царя добувсь.
- 68 Вклонився цар йому, а син
Яснів, мов Індра між богів,
А Шанта сяяла струнка,
Як блискавка між чорних хмар.
- 69 Розглянувши усе, пророк
Забув обурення своє,
Ласкаво привітав царя
І сина доручив йому,

- 70 Але з умовою, щоб той
До пύстині вернувся знов
Тоді, коли в самого син
Народиться. Той обіцяв.
- 71 І виконав, як обіцяв,
До батька знову повернувся,
А жінка Шанта йшла за ним,
Немов за місяцем зоря.

ЗАКЛИК КШАТРІЙКИ ВІДУЛИ
*до свого сина Санджаї,
якого подолали вороги —
цар і народ сіндгів.*

В і д у л а

- 1 Мені на горі ти родивсь,
На радість ворогам своїм.
Не мій ти і не батьків син!
Від кого ж народився ти?
- 2 Бо невідомий гнів тобі,
Ти сумнівів не зазнаєш:
До євнуха подібний ти —
Якийсь несправжній чоловік!
- 3 Ти сам себе не ображай,
Не принижайсь, як незначний!
А підбадьоривши себе,
Не бійся та відважним будь!
- 4 Страхуне підлий, гей, вставай!
Не смій подоланим лежать!
Радіють вороги твої,
А друзі никнуть від журби.
- 5 Засипати малий струмок,
Напхати мишачі лапки,
Чи вгамувати страхуна,—
Це річ однаково легка.

- 6   Здихай, як пес, але жало
     У змія вирви перед тим!
     Завзяття появи своє,
     Не бійся втратити життя!
- 7   Як сокіл на птахів летить,
     На ворогів ти нападай!
     Як він ширяє в небесах,
     Сміливим будь у боротьбі!
- 8   Чому, як мертвий, ти лежиш?
     Чи вбила блискавка тебе?
     Страхуне підлий, гей, вставай!
     Твій ворог переміг: не спи!
- 9   Ще не померлий ти, збудись!
     Обов'язок виконуй свій!
     Не стій позаду, не ховайся
     І силу появи свою!
- 10   Ти запалай, як смолоскип,
     Яскраво, хоч на мить одну!
     Нехай не жевріє життя,
     Немов соломи жмут чадний!
- 11   Нам краще спалахнуть на мить,
     Аніж чадіти довгий час;
     В родині царській народивсь
     Слухняний і плохий осел!
- 12   Відважний кшатрій, що лишивсь
     Свого життя в палкім бою,
     Й цим знищивши свої гріхи,
     Не може втратити душі.
- 13   Чи щось здобуде він, чи ні —
     Це не турбує мудреця:
     Виконує повинність він,
     Життям своїм не дорожить.
- 14   Свою відвагу ти збуди,
     І шляхом певним ти прямуй!
     Найбільше поважай закон!
     Навіщо це життя тобі?

- 15 Заслуги й подвиги свої
Ти втратив, боягузе, всі.
Немає щастя, насолод —
Навіщо це життя тобі?

С а н д ж а я

- 16 Тобі навіщо світ увесь,
Якщо мене не бачиш ти?
Оздоби й насолоди всі,—
Навіщо це життя тобі?

В і д у л а

- 17 Той, хто поклався у житті
На силу рук своїх міцних,
Дістане щастя на землі
Й блаженство потім в небесах.

- 18 Але в занепаді таким
Відваги збувся ти тепер,
І шляхом підлим довгий час
Ти намагаєшся іти.

- 19 А з кшатрія, що міць свою
Не виявляє, як герой,
Глузують, кажуть: «Злодій цей
Життя бажає зберегти».

- 20 Ти був малий. Пророкував
Тобі брахман великий так:
«Зазнавши лиха, мудрий цей
У щасті переможе всіх».

- 21 Пригадуючи ті слова,
Чекаю на звиягу я.
Кажу їх, сину мій, тобі
І ще казатиму не раз.

- 22 Сім'ї шляхетної дочка,
Як гарний лотос на воді,
Цариця — я зазнала втіх:
Мій чоловік кохав мене!

- 23 Ти бачив, як колись прийшла
В одежі гарній, дорогій,
В оздобах, золотих квітках,
Щаслива серед друзів я.
- 24 Коли ж побачиш ти тепер
Мене з дружиною, сумних,
Тоді й охоту до життя,
Напевне, втратиш, сину мій.
- 25 Шляхетний красень, молодий,
Розумний, вчений і тямкий,
Славетний в світі,— як ти міг
Ганьби безмежної дійти?
- 26 Мені здається: на заріз
Ведуть рахманного бика,
Коли на тебе подивлюсь,
Як ворогові ти піддався.
- 27 Покіль позаду них ти йдеш,
Спокою не зазнаю я,
Бо в нашім роді ще ніхто
Не підкорявся ворогам.
- 28 Не варто й жити, коли ти
Скорився ворогам своїм,
Єдиний в кшатріїв закон:
Героєм будь завжди і скрізь!
- 29 Лихих карати мусить він
Та інші касти підкорять,
Чи в нього є помічники,
Чи ні — завжди незмінний він!
- С а н д ж а я
- 30 Загартувала серце ти,
Як чорну крицю, у собі.
Мабуть, нема в тобі жалю,—
Сувора і нестримна ти.
- 31 Нікчемний кшатрій я. Чому ж
Поводишся зо мною так?

Спонукуєш мене на бій,
Ніби не мати, а чужа.

32 Я твій єдиний син, а ти
Звертаєшся до мене зле,
Немов ніде по всій землі
Не хочеш бачити мене.

33 Нащо тобі усі скарби,
Оздоби, і життя твоє,
Коли твій любий син життя
Своє загубить у бою?

В і д у л а

34 У мудрих є основи дві
Для вчинків — користь і закон,
На них зважаючи, тепер
Підбурювала я тебе.

35 Радіє кшатрій, коли він
Геть знищив ворогів усіх,
Бо гнів обурює його
І гніву підлягає він.

36 Жага здолати ворогів
Невпинно спонука його:
Або життя своє згуби,
Або над ворогом пануй!

37 Як знищиш сіндгів геть усіх,
Тоді вшаную я тебе!
Бо перемога, бачу я,
Вже забезпечена тобі.

С а н д ж а я

38 Дідизну порятую я
Або загину сам, помру.
Мені відкривши слави шлях,
Ти успіх бачиш наперед.

39 Бажав я вислухати тебе,
Чекав від тебе слів нових,

Нічого я не говорив,
Твоєї мови пильнував.

40 Мов чарівним питвом тепер
Ти підбадьорила мене:
Зберу я родичів усіх,
І винищимо ворогів!

41 Як стріли доброго коня,
Так гострі ті слова на бій
Його погнали, й він усе
За словом матері вчинив.

ВЕЛИКА БИТВА КАУРАВІВ З ПАНДАВАМИ

*Кінець чотирнадцятого дня.
Бій Дрони й Арджуни —
п'ятнадцятого дня.*

- 1 Коли свій напад почала
Пандавів нездоланна рать,
Побігли проти Дрони всі,
Здолати прагнули його.
- 2 Найкращий кшатрій і герой,
У битві Дрона стрінув їх.
Великий розпочався бій,
Втомились люди й коні вкрай.
- 3 І лаються, гукають всі,
І Панду, й Куру вояки.
Заплющує їм очі сон,
Бо люто стомлені вони.
- 4 Знеслившись, колісниць
Не можуть рухати в бою.
Тяжка, жахлива ніч була,
Що з трьох складається частин.
- 5 Вона все нищила життя,
Не мала ні кінця, ні меж

- Для тих, що вбили ворогів
І що поранені були.
- 6   Настала північ. Сон міцний
      Чимдужче насувався на рать,
      І кшатрії вже не могли
      Тяжкий продовжувати бій.
- 7   Вже стріли витратили всі,
      Однаково — свої й чужі.
      Але тинялися вони,
      Іще соромлячись спочить.
- 8   І за обов'язком своїм
      Вони з лав війська не втекли;
      А в кого бракувало стріл,
      Поснули: сон їх охопив.
- 9   Помітивши цей прикрий стан,
      Арджуна голосом гучним,
      Герой преславний, наказав,
      Звертаючись до вояків:
- 10   «Панове! Сон вас засліпив.
      Спочиньте, люди, уночі!
      Здається, військо зникло геть
      У пітьмі, в пороху бруднім.
- 11   Якщо є згода, вояки,
      Спочити трохи раджу вам.
      На бойовищі тут поспіть
      Хоч би годиночку одну!
- 12   Коли ж осяє місяць вас,
      Бадьорі прокидайтесь знов!
      Пандави, видно, знов підуть
      Із Кауравами у бій».
- 13   Йому подякували всі
      За милостиві ці слова.
      Всі відпочили вояки:
      Годину лиш їх сон тривав.

- 14   За дозволом Арджуни, сну
      Вони міцному віддались.
      Забувши навіть про бої,
      Лежала мовчки й спала рать.
- 15   На кінській спині дехто спав
      Або на колісниці ліг,
      Лежали інші на слонах
      І навіть на землі сирій.
- 16   При зброї: в панцирях, з мечем,
      Тримали булави, списи,
      Лук, стріли гострі, сагайдак,—
      Поснули всі — хто тут, хто там.
- 17   Слони, мов гори, що на них,
      Як змії, хоботи лежать,
      Заснувши, подихом своїм
      Як вітром дихали униз.
- 18   А коні, впряжені в вози,
      Лежали долі коло них;
      Так коні, вояки й слони
      Принишкли у глибокім сні.
- 19   Як мертве, спало військо все,
      Бо битва виснажила їх;
      Здавалося, якийсь митець
      Намалював картину цю.
- 20   А місяць — радість для очей —
      Зійшов на сході чарівний,
      Цар лотосів, такий блідий,
      Як у закоханих щока.
- 21   І сяєвом залив своїм
      Весь світ, що прояснів умить,
      А морок темний та густий
      Розсіявся і геть пропав.
- 22   Промінням місяць чарівний
      Обидва табори збудив,—
      Так світло сонячне живить
      Ліс денних лотосів в воді.

- 23 Як повний місяць — океан
На хвилю зрушує грімку,
Так величезна й дужа рать
Прокинулась і загула.
- 24 І знову розпочався бій,
Запеклий, лютий і страшний,
Немов себе і світ увесь
Вони згубить заповзялись.
- 25 Зачервонів уранці схід,
Пекуче сонце знов зійшло,
Мов золотий обруч, блищить
І осяває небосхил.
- 26 Лишивши коні та вози,
Вояцтво таборів обох
До сонця руки простягло
Та проказало молитви.
- 27 А Дрона Кауравів всіх
На дві частини поділив:
І він на Пандавів напав,
Дурйодгана йшов перед ним.
- 28 Арджуні Крішна наказав,
Розглянувши частини ті:
«Ліворуч ворогів лиши,
Праворуч — хай свої стоять!»
- 29 «Зроблю я так, як ти велиш»,—
Арджуна Крішні відказав
І так поїхав, що лишив
Ліворуч Дрону й Карну вдвох.
- 30 А Бгіма тільки-но почув
Все те, що Крішна говорив,
Герой хоробрий відказав
Арджуні голосом гучним:
- 31 «Арджуно! Ти жахаєш всіх!
Послухай, що тобі скажу:
Настала та рішуча мить,
Що долю вирішить твою.

- 32 Коли не здійсниш ти тепер
Все те, що виконати слід,
Безтямно згубиш ти себе
І нас усіх занапастиш!»
- 33 Арджуна з Дроною тоді
Двобій завзятий почали,
Учитель з учнем — два майстри
Великі в справах бойових.
- 34 Як кидали вони списи,
На колісниці стоячи!
Серця і очі всіх людей
Мов зачаровані були.
- 35 Спинили всякії бої
І від здивовання дрижать,
На герць запеклий дивлячись,
Що вчитель з учнем почали.
- 36 Як на змаганні, між двох військ
Літали колісниці дві;
Праворуч кожен повертав,
Щоб ворога перемогти.
- 37 І милувалася вся рать
З захопленням на лютий герць:
То диво дивніше було,
Як бився Дрона і Пандав!
- 38 Так б'ються люто в небесах
Два соколи за м'яса шмат.
Хоч як учитель намагавсь
Суперника перемогти,
- 39 Арджуна раптом відбивав
Всі стріли й напади його;
І бачить Дрона: подолать
Арджуну неспроможний він.
- 40 І, знаючи всі види стріл,
Стрілять він ними розпочав.
Він різних пострілів вживав
За назвами п'яťох богів.

- 41 Нарешті Брахмову стрілу
Премудрий Дрона ще пустив,
Щоб із Арджуною удвох
Все людство знищить на землі.
- 42 І затрусилася земля,—
Ліси та гори, що на ній,
І гучно вітер застогнав,
І океан розхвилювався.
- 43 Обидва війська охопив
Шалений, невимовний жах.
І затремтіла рать уся,
Коли злетіла та стріла.
- 44 Але Арджуна не здвигнувся:
Назустріч Брахмовій стрілі
Свою пустив він, чарівну,
І вбивчий загасив вогонь.
- 45 І ще лютіший запалав,
Нечуваний, шалений бій,
Де жоден з двох богатирів
В змаганні не перемагав.
- 46 Неначе в хмарі, зникло все
У цім двобої запальнім.
І дощ рясний смертельних стріл
Арджуну з Дроною укрив.

ГОТУЮТЬСЯ КОРОНУВАТИ РАМУ

- 1 Цар думав: «Завтра любий син
На царство стане — Рама мій!»
Васіштху, хатнього жерця,
Він запросив і мовив так:
- 2 «Святий брахмане! Ти рушай
До Рами сам, скажи йому,
Щоб з Сітою він піст почав,
Що славу, владу й щастя дасть».
- 3 «Гаразд», — цареві відповів
Васіштха, мудрий вед знавець.
І зараз вирушив брахман
У той палац, де Рама жив.
- 4 Аскет святий, пророк-співець
На гарний віз брахманський сів,
Поїхав дати свій наказ
Царевичеві про той піст.
- 5 Діставсь палацу, що блищав,
Як сніжнобілих хмар гора,
Брахман Васіштха повозом
Проїхав через три двори.
- 6 І миттю, як прибув пророк,
З палацу вийшов із свого
Царевич стрінуги жерця
Почесно, як закон велить.
- 7 І Рама підступив мерщій
До колісниці і вітав.
Зійти брахману допоміг,
Вклонившись, обійняв його.
- 8 І до царевича, що був
Побожний, лагідний завжди
І вартий славних нагород,
Звернувся так святий пророк:
- 9 «Гей, Рамо! Любить батько твій
Тебе: на царство станеш ти!
Тому із Сітою почнеш
Свій піст, як наш закон велить.

- 10 Уранці — так сказав владар,
Твій батько, Дашаратха-цар —
Коронуватимуть тебе.
Ти завтра будеш цар-юнак».
- 11 Обрядів, молитов знавець,
Брахман царевичу повів,
Як відбувати має він
Удвох із Сітою той піст.
- 12 А Рама вшанував його;
Брахман ласкаво попросивсь
І до палацу, до царя
Негайно вирушив назад.
- 13 А друзі ті, що там були,
Вітали Раму щиро всі.
Царевич друзів відпустив
І сам пішов у свій палац.
- 14 Раділи там усі жінки
Й чоловіки. Палац блищав,
Мов став, де лотоси цвітуть
І де дзвенить пташиний спів.
- 15 Мов від гори Кайласи, вдаль
Жрець від палацу від'їздив;
І раптом опинився він
На вулиці серед юрби.
- 16 Бо звідусюди царський шлях
Великий натовп загатив.
І сунув, метушився там
Цікавий, нетерплячий люд.
- 17 По вулицях пливла юрба,
Ревла, немов морські вали.
Здавалось, ніби царський шлях
Перетворивсь на океан.
- 18 Вінчав Айодг'ю царський шлях,
Немов корона. Всі шляхи,
Всі вулиці полито скрізь,
Цвітуть святкові прапори.
- 19 В столиці всі чоловіки,
Жінки, і діти, і діди
Чекають: сонце зійде знов,
І буде Рама — цар-юнак!
- 20 Усіх Айодг'ї городян
Те свято вабило ясне,

- Що святкуватимуть його
І радо, й урочисто всі.
- 21 І царським шляхом крізь юрбу
Васіштха їхав до царя,
Неначе хвилі краючи:
Палацу врешті він добувсь.
- 22 І увійшовши в той палац,
Мов в гору білих хмар ясних,
Зустрівся він з царем брахман,
Як з Індрою Бріхаспаті.
- 23 Побачивши свого жерця,
Підвівсь одразу з трону цар,
Пішов йому навстріч. І жрець
Сказав царю: «Усе гаразд».
- 24 А радники та двораки,
Що там були, теж підвелись
Та вкупі із своїм царем
Вітали хатнього жерця.
- 25 Цар із брахманом попрощавсь,
Усіх додому відпустив,
А сам пішов у свій гарем,
Як лев іде в своє лігво.
- 26 Він увійшов у покій, де жінки живуть,
Чудовий, як палац, що має Індра-бог.
Величності своєї сяйвом сяяв він,
Як місяць, що на небі сяє між зірок.

ПРИКРАШАЮТЬ СТОЛИЦЮ АЙОДГ'Ю ДО СВЯТА

- 1 Коли ж бо вирушив брахман,
То Рама вмився, й помоливсь,
І з Сітою в палац пішов,—
Так Вішну-бог і Лакшмі йдуть.
- 2 І глечик, повний молока,
Царевич ніс на голові,
А потім вилив у вогонь,
Офірував його богам.
- 3 Допивши решту молока,
Він щастя побажав собі,
Про Вішну думав увесь час
На постілі з куші-трави.

- 4 В каплиці бога Вішну ліг
Він мовчки з Сітою удвох;
Проте лежали, як чужі,
Виконуючи піст святий.
- 5 Коли залишилась одна
Третина ночі, Рама встав
І наказав докладно всім
Як слід оздобити палац.
- 6 Уранці славити його
Бояни почали й співці.
Обряд ранковий він скінчив
І молитви всі проказав.
- 7 Він славив Вішну довгий час —
Покірно, щиро; одягнув
Ляну одежу та звелів
Брахманам гімни заспівать.
- 8 Гучні, приємні голоси,
Що провіщали щастя всім,
Лунали по Айодг'ї скрізь,
А з ними — поклики сурми.
- 9 Дізнавшись, що піст святий
Вже Рама з Сітою відбув,
Зраділи городяни всі,
Що мешкали в столиці тій.
- 10 Щасливий вже надходить день,
Коли вінчатимуть його.
Над містом ніч ясна зійшла,
І прикрашання почалось.
- 11 Над храмами, що так блищать,
Неначе білі гори хмар,
На перехрестях осяйних,
Майданах, ганках, у дворах.
- 12 Та на базарах, де лежать
Скарби купців-багатирів,
І на будинках, на домах
Усіх заможних городян,
- 13 На установах громадських
Та на високих деревах
Строкаті мають прапори,
Цвітуть оздоби та квітки.
- 14 Юрба акторів та співців
Біжить, співає, гомонить.
А з ними танцівниці йдуть,—

- Все вабить людський зір і слух.
15 Отож настав щасливий день.
Збирались вдома, по дворах
Гурти веселих городян,
І Раму славили вони.
16 І навіть діти, граючись
Під брамами коло домів,
Розповідали без кінця
Про Раму й славили його.
17 Заквітчаний був царський шлях,
Аж пахощами віддававсь.
Збирався святкувати люд
Те свято радісне й красне.
18 Щоб темно не було вночі
І світлі вулиці були,
Запалено і тут, і там,
Як смолоскипи, дерева.
19 Оздобивши столицю так,
Чекали городяни всі.
«Наш любий Рама, царський син,
Уранці буде цар-юнак».
20 І по майданах та дворах
Збирались юрби городян,
В розмовах радісних своїх
Старого славлячи царя.
21 «Який премудрий наш владар,
Великий Дашаратха-цар:
Постарівши, він забажав
Вінчати сина вже свого!
22 Як нам щастить! На довгий час
Наш Рама буде владарем.
Законів, істини знавець,
Розсудить добре справи всі.
23 Негордий, справедливий він
І шанобливий до братів.
Як до братів ласкавий він,
Отак любитиме і нас.
24 Нехай же Дашаратха наш
Побожний довго ще живе!
Бо з волі мудрої його
Нам буде Рама за царя!»
25 Про ці розмови городян
Поширилися скрізь чутки,

- І люд цікавий звідусіль
Збирався — з передмість і сіл.
26 Великий натовп тих людей
Столицю тлумом загатив,
    Бо сподівалися вони
    Побуть на святі осяйнім.
27 Великий гомін, крик гучний
Від натовпу в столиці став:
    Так вповні місяця реве
    І котить хвилі океан.
28 Мов столиця Індри, стало пишне місто,
Сила незліченна глядачів зібралась.
Високо лунає стоголосий гомін,
Плинуть хвилі людські, як потвори в морі.

ПЕРЕБУВАННЯ РАМИ НА ГОРІ ЧІТРАКУТІ

- 1 Вже ніч минала. Міцно спав,
Втомившись, Лакшмана-юнак.
І брата рідного свого
Тоді будити Рама став.
2 «Ти чуєш, братику, птахи
Співати в лісі почали.
Вставай! Рушаймо в дальшу путь,
Якщо наважувешся ти!»
3 Той добре виспавсь і спочив,
Коли його покликав брат,
І втому довгого шляху
Відважний Лакшмана забув.
4 Прокинувшись, усі разом
Сьорбнули чистої води
І, проказавши молитви,
У дальшу вирушили путь.
5 Пішли шляхом тим, що веде
До Чітракути, до гори,
Бо жити намірялись там.
Бадьора ж подорож була!
6 Аж ось до лісу підійшли
Того, що ріс ген на горі,
На Чітракуті, і тоді
До Сіти Рама проказав:

- 7 «Гей, гарноока, подивись
На Гангу цю, яка пливе,
Укрита квітами, й блищить,
Як взимку золотий ясмин.
- 8 Дивись — по берегах ростуть
Ріки святої комиші,
Де сяють, мов вогнем горять,
Рожеві лотоси рясні.
- 9 Дивуйся на ліси густі
Барвистих квітів запашних
І на дерева прастарі,
Що гнуться під дощем плодів.
- 10 О радість! Дійдемо тепер
Ми Чітракути, мов небес.
Струнка! За їжу буде нам
Там всяка зелень і плоди.
- 11 Чи бачиш, брате, на шпилях
Ті велетенські щільники?
Від них медовий дух іде,
І бджоли хмарою пливуть.
- 12 Кокіла — чуєш — як співа?
Як відгук подає павич?
А качур кряче на воді,
Неначе спів той удає!
- 13 Почувши, як кокіли спів
Чудовий в лісі залунав,
І бджоли чорні на квітках
Бадьоро загули й собі.
- 14 Дивись, о люба, береги
Святої Ганги он цвітуть,
Немов розкинув хтось на них
Чудові лежа запашні.
- 15 На скелі рівні ти поглянь,
Блискучі, чисті, о струнка!
Ліани їх оповили,
Накинувши холодну тінь.
- 16 Блукають там стада слонів,
Співають солодко птахи,
Силенна-сила є тварин
На височенній тій горі.
- 17 Кохана! Житимемо там
І щастя знайдемо собі.

Найвищих ти зазнаєш втіх
Зо мною вкупі, о струнка!»
18 І дивувалися вони
Із Ганги та з гори тії.
І Чітракути досягли,
Що в квітах потопає вся.
19 І під узгір'ями, де б'ють
Джерела чисті і прудкі,
Відразу почали брати
Притулок будувати свій.
20 Вони позносили гілля,
Що паламали там слони,
Ліанами переплели,
Дві хатки вивели собі.
21 Та вкрили листям, що з дерев
Зірвали та з кущів рясних.
І Лакшмана наприкінці
Гарненько все причепував.
22 І глеєм вичистила діл
Дружина Рамова струнка.
Притулок влаштувавши свій,
До брата Рама мовив так:
23 «Негайно сарну приведи
Та все для жертви приготуй!
Офіруватимем її —
Домашніх ущедрить богів!»
24 Почувши братові слова,
Той чорну сарну в лісі вбив;
Принісши, запалив огонь,
Для жертви все приготував.
25 Коли ж підсмажив на вогні
Цю сарну, Лакшмана пішов
До брата, привітав його,
Простягнувши руки, і сказав:
26 «Я чорну сарну в лісі вбив,
Підсмажив, як ти наказав,
Офіруватимем тепер,
Щоб хатніх ущедрить богів».
27 «Так», — Рама відповів і змив
Водою руки, помоливсь
Та, вливши масла у вогонь,
Пожертвував його богам.

- 28 А потім душам предків тих,
Що вмерли, він окремо дав
Води із власних рук своїх,
Бо так наказує закон.
- 29 А виконавши цей обряд,
Тваринам ще офірував:
Їм їжі різної подав,
Тієї, що закон велить.
- 30 Так освятив притулок свій,
А потім вкупі з братом сів
Із Лакшманою та поїв
Те, що лишилось від пожертв.
- 31 А Сіта слугувала їм,
Дружині й братові — обом.
А потім одійшла в куток
І залишки поїла всі.
- 32 На тій височині, де спів птахів бринить,
Де квіти запашні поміж дерев ростуть,
Притулок чарівний собі брати знайшли,
Й обидва задоволені були.
- 33 Дійшовши Чітракути, пишної гори,
І Ганги, що на ній лежать місця святі,
На берегах родючих, запашних
Про сум і вигнання забули враз вони.

ЯК ЗАБИТО ЯДЖНЯДАТТУ, БРАХМАНОВОГО СИНА

- 1 Рама й брат його молодший
В вигнанні жили, у лісі.
Цар преславний Дашаратха
Розпачу дійшов страшного.
- 2 Рама з Лакшманою зникли.
Цар, що був подібний Індрі,
Втратив блиск свій, наче сонце,
Що сховалося за хмари.
- 3 Шостий день уже сумує
Цар, оплакуючи Раму,
Аж збудившись опівночі,
Пригадав свій давній злочин.

- 4 А прокинувся, Каушалї
Мовив він, своїй дружині:
«Якщо ти не спиш, царице,
Слухай, що тобі скажу я.
- 5 Геть усе, і зле, і добре,
Те, що чинять люди чесні,
Вже плоди свої приносить,
Все поволі вистигає.
- 6 Хто ж своїх не розглядає
Вчинків, злі вони чи добрі,
Справедливі чи шкідливі,
Той — дурний. Так кажуть мудрі.
- 7 Наче хтось шукав солодких
Манго і, замилювавшись
На розкішні квіти в лісі,
Не спромігсь плодів зірвати.
- 8 В лісі манговому буди,
Я гіркі плоди надібав.
Я, дурний, безтямний, Раму
Вигнав, а тепер сумую.
- 9 Замолоду я пишався,
Що стріляю з лука добре,
Отже злочин мій юнацький
Плід гіркий тепер приносить.
- 10 Це ж моєї злої дії
Наслідки тепер приспіли:
Якщо ти отрути випив,
То життя своє загубиш.
- 11 Як людина, що отрути
Несвідомо скуштувала,
Так віддавна лютий злочин
Я вчинив — теж несвідомо.
- 12 Ти була тоді царівна,
Я ще був юнак-царевич,
Як пора дощів настала
І мою збудила пристрасть.
- 13 І земним упившись соком,
Люто землю опаливши,
Сонце до країни мертвих
Вже на південь прямувало.
- 14 Спека зменшилась, і небо
Сині хмари скрізь укрили,

- Жаби, павичі, фламінго
Звеселилися відразу.
- 15 І птахи на верховіття,
Що від вітру коливалось,
Не могли злетіти: злива
Їхні крила намочила.
- 16 А земля, що буйна злива
Залила її водою,
Вся блищала різнобарвно,
Ніби озеро бурхливе.
- 17 А гірські річки прозорі,
Білі, бо вкривав їх попіл,
Що постав з пожежі в лісі,
До узгір повзли, як змії.
- 18 Та пора була чудова.
Забажав я полювати.
Лук і сагайдак узявши,
Я поїхав до Сарайю.
- 19 Сподівався я забити,
Коли темна ніч настане,
Поблизу від водоспаду
Буйвола, слона чи сарну.
- 20 Раптом забриніло в пільмі,
Ніби глечик під водою.
І здалось — мов рев слонячий
Залунав далеко в лісі.
- 21 Я вхопив стрілу, що мала
На кінці своїм отруту,
І туди поцілив, звідки
Обізвався рев слонячий.
- 22 З місця, де стріла та впала,
Раптом скрикнув людський голос:
«Стріло зла, мене, аскета,
Ти завіщо прохромила?»
- 23 Уночі я йшов, щоб з річки
Зачерпнуть води у глечик,
Хто забив мене стрілою?
Не вчинив я зла нікому!
- 24 Я живу, подвижник, в лісі
І годуюся травною.
А тепер мене за віщо
Гострою стрілою вбито?

- 25 Одягаюся у лико,
Шкурою кози вкриваюсь.
Смерть моя кому потрібна?
Перед ким я, грішний, винен?
- 26 Це є вчинок недоцільний,
Це такий надмірний злочин,
Як учителя дружину
Звабити на перелюбство.
- 27 Я оплакую не власну
Долю, а батьків нещасних,
Що залишаться без мене
Безпорадні і самотні.
- 28 Довгий час старих і кволих
Доглядав та годував я.
А після моєї смерті
Їм на світі вже не жити.
- 29 Бо оця стріла прошила
Враз зо мною батька й матір.
Хто юнак той божевільний,
Що забив нас трьох укупі?»
- 30 Голос жалісний почувши,
Я побіг туди чимшвидше,
Переляканий, впустивши
Сагайдак і лук на землю.
- 31 І на те прибігши місце,
Я побачив, нещасливий,
Що на березі Сарайю
Молодий лежить пустельник.
- 32 Він прохромлений стрілою
Й закривавлений простягся,
Як велика купа з лика,
А розбитий глечик — поруч.
- 33 Я тремтів, пополотнівши,
Він на мене кинув оком
І таке промовив слово,
Що палило, як прокляття:
- 34 «Живши в лісі як пустельник,
Що тобі я вдіяв, царю?
Я, батькам води набравши,
Од стріли твоєї згинув.
- 35 Ось єдиною стрілою,
Що до мене долетіла,

Вбитий я, а одночасно
І сліпців нещасних двоє.
36 Це ж, замучені жагою,
Дожидали вони сина...
І чекатимуть даремно!
Ще не раз жаги зазнають!
37 Ось якої нагороди
За тяжкий дістав я подвиг!
Чи ж дізнається мій батько
Про лиху загибель сина?
38 А дізнавшись про вбивство,
Що ж бо вдіє він, каліка?
Коли дерево зламалось,
Вже його не воскресити.
39 До мого іди ти батька,
Розкажи усе, що сталося:
Він спалити може гнівом,
Як ліси — вогонь пожежі.
40 Стежка ця прямує, царю,
До батьків моїх оселі,
Тож благай, щоб він прокльоном
Не згубив тебе вогненним!
41 Ти залізо з рани вийми,
Те жало — жорстоке, гостре,
Що руйнує ніжне тіло,
Як висока хвиля берег».
42 «З вістрям в тілі ледве дише,
А тепер помре, як вийму»,—
Думав я, коли збирався
Витягти залізо гостре.
43 Все ж той молодий пустинник
Відчував, як я турбуюсь,
Як страждаю і сумую,
Зажурившись невимовно.
44 Ледве дихаючи, тихо
Наближаючись до смерті,
Похололий і заляклий
Він сказав останнє слово:
45 «Не сумуй і не журися!
Будь бадьорий, сильний духом!
Бо забив ти не брахмана.
Від цього гріха ти вільний.

- 46 Не брахман я. Чуєш, царю?
Бо брахман — лише мій батько,
Мати ж вийшла з касты Шудрів,
А тому ти не турбуйся!»
- 47 Ледве шепотів, тихенько
Він, поранений стрілою,
Затремтів і впав на землю
При останньому зітханні.
- 48 Помирав він, і я витяг
Ту стрілу залізну з рани.
І, поглянувши на мене,
Впав аскет додолу мертвий.

БРАХМАНІВ ПРОКЛІН

- 1 «Витяг я стрілу отруйну,
Що, як змії жалом, палила,
І пішов, узявши глечик,
До батьків його у пущинь.
- 2 І побачив там самотніх
Їх обох, сліпих, стареньких,
Що сиділи, бідолашні,
Мов птахи, що крил не мають.
- 3 Дожидали свого сина,
Розмовляючи про нього.
А я знищив їм надію
Сина будь-коли побачить.
- 4 Несвідомо я, нещасний,
Заподіяв зло велике.
От до пустині підходжу,
На старих батьків дивлюся.
- 5 І мої почувши кроки,
Дід звернувся так до мене:
«Сину мій, чому спізнився?
Ти води подай нам швидше.
- 6 Щось ти довго, Яджнядатто,
Забарився коло річки!
Зажурилися ми, сину,
Тут без тебе — я та мати.
- 7 А коли щось неприємне
Ми тобі вчинили, сину,

- То прости нам і ніколи
Не запізнюйся удруге.
- 8 Я сліпий, сам не ходжу вже,
Ти моя підпора й очі,
Подих життєвий для мене,
Чом же ти не обізвешся?»
- 9 Жалісно так промовляв він
І за сином побивався.
Я поволі наближався,
Бо злякався невимовно.
- 10 Тихим голосом, бо сльози
Заливали мені горло,
Тремтячи, простягши руки,
Боязко заговорив я:
- 11 «Кшатрій я, звусь Дашаратха,
Я не син твій, о аскете!
Зло лихе я заподівав,
Чесні всі мене осудять.
- 12 Лук та сагайдак узявши,
Я поїхав до Сарайю:
Сподівався там забити
Буйвола, слона чи сарну.
- 13 Раптом забриніло в п'їтмї,
Нїби глечик під водою,
І твого забив я сина,
Бо гадав — то слон п'є воду.
- 14 Я ввігнав стрілу отруйну
Аж у серце, застогнав він.
Чую крик... біжу... злякався...
Молодий аскет забитий...
- 15 Ту стрілу я ледве витяг;
Він помер, зійшов на небо.
Жалкував він, довго плакав
За батьків своїх нещасних.
- 16 Отже, несвідомо вбив я
Сина твого, аскете,
І мене прокльоном лютим
Не повинен ти карати».
- 17 Дід, слова мої почувши,
Почекав хвилину мовчки
І, зітхнувши, так промовив
Він мені, і я здригнувся:

- 18 «Коли б сам не повідомив
Ти мене про те злочинство,
Я вогнем свого прокльону
Царство все твоє спалив би.
- 19 Якщо вбив ти несвідомо,
То тебе карать не буду,
А коли б інакше сталось —
Ввесь твій рід тоді б загинув.
- 20 Поведи мене до місця,
Де лежить мій син нещасний,
Що його ти вбив стрілою,—
Він — єдина в нас підпора».
- 21 І я сам туди повів їх,
Цих батьків, сліпих, нещасних,
Щоб могли вони до сина,
Що забив я, доторкнутись.
- 22 І, обмацавши легенько
Сина, що лежав забитий,
З криком жалісним обое
Впали на те мертве тіло.
- 23 Мати язиком лизала
Сина вмерлого обличчя,
Плакала та побивалась,
Як корова над телятком.
- 24 «Мабуть, мати не дорожча
Від життя тобі, мій сину!
Ти в останню путь зібрався,
А не попрощавсь зо мною!
- 25 Поцілуй мене, мій сину,
А тоді вже в путь пускайся...
Чи розсердився на мене
І не хочеш відказати?»
- 26 Так обмацував і батько
Мертве тіло свого сина
І до вмерлого звертався,
Наче справді до живого:
- 27 «Ми прийшли сюди обое,
Мати й я, до тебе, сину,
Встань, прокинься та в обіймах
Стисни нас, о Яджнядатто!
- 28 Я вночі вже не почую
Голосу твого, мій сину,

Що звучить мені приємно,
Коли ве́ди ти читаєш.
29 Хто носитиме нам з лісу
Зілля, овочі, коріння?
Ми сидітимем голодні
І чекатимем даремно!
30 А пустельницю стареньку,
Матір, що не бачить світу,
Я, сліпець, старий, безсилий
Чи ж прогодувати зможу?
31 Підожди хоч день єдиний,
Сам у путь ту не пускайся!
Цього ранку я і мати
Підемо з тобою разом.
32 Сумувати й нудьгувати
Довгий час ми не спроможні,
Більш не можемо ми жити,
Помремо ми незабаром,
33 Хто родивсь в такій родині,
Не загине після смерті,
А тому, цей світ лишивши,
Ти блаженства в небі дійдеш».
34 Батько нарікав і плакав,
А з ним вкупі і дружина.
Покропити сина тіло
Вже збиралися водою.
35 Син же, враз перетворившись,
На чудовій колісниці,
Мов живий, підвівся вгору
Й до батьків своїх промовив:
36 «Через те, що доглядав вас,
Я тепер зійду на небо.
Та й ви, любі, незабаром
В небі знайдете блаженство.
37 Ви за мною не журіться.
Знайте: кшатрій цей не винен.
Так призначила вже доля,
Що убив мене він в лісі».
38 І такі слова сказавши,
Син засяяв у повітрі
І на дивній колісниці
Аж до неба ген піднісся.

- 39 І водою покропивши
Сина вмерлого обличчя,
Так звернувся дід до мене,
Що стояв, простягши руки:
- 40 «У сім'ї Ікшвакуїдів
Благочесній та славетній
Ти на світ оцей родився,
Злий, жорстокий і нечесний!
- 41 Я не воював з тобою,
За жінок ми не сварились,
А твоя стріла забила
Нас разом, мене й дружину.
- 42 Сина, хоч і несвідомо,
Все ж ти вбив — убив нечесно,
А тому тебе й клену я —
Слухай же моє прокляття.
- 43 Сина смерть мене згубила,
Жити більш мені незмога,
А тому і ти загинеш,
Прагнучи побачить сина».
- 44 Дід склав вогнище відразу
І, мерця туди піднісши,
Запалив, а вкупі з сином
І себе спалив, і жінку.
- 45 А мене проклін брахманів
Мучить і гнітить аж досі.
Я життя своє втрачаю,
Прагнучи побачить сина».
- 46 «Рамо, сину мій!» — так плакав
Безупинно Дашаратха
І життя свого збувався,
Бо за сином сумував він.
- 47 Так нарікав нещасний цар і говорив
Про Раму та його вигнання увесь час.
Зайшло за північ, він на ліжкові затих,
Зітхнув востаннє і скінчив своє життя.

ПІДНЯТТЯ НА ГОРУ МАХЕНДРУ

- 1 Хануман скінчив промову,
Й всі герої славні — мавпи,
Наче м'ярути у Індри,
Радісно йому вклонились.

- 2 І гірлянду з гарних квітів
Лісових з сандалом жовтим
Ангада та інші мавпи
Одягли на Ханумана.
- 3 І в оточенні почеснім
Мавп відважних, сам почесний,
На вершину височенну
Він зійшов гори Махендри.
- 4 Там дерева розмаїті
І силенна-сила звірів;
Там цупкі, рясні ліани,
Вічні овочі та квіти.
- 5 Там лунає рев слонячий,
Водоспади гучно ллються,
Тигри, леви там блукають
Та слони шалені, дикі.
- 6 Верховини крутоспадні
Наче підпирають небо.
Там узгір'я є чудові,
Що по них тварини бродять.
- 7 І герой відважний — мавпа
На шпилю гори Махендри —
Сяяв Хануман славетний,
Наче другий шпиль великий.
- 8 А гора та велетенська
Під ногами Ханумана
Труситься, як слон кремезний,
Що на нього лев наскочив.
- 9 Розкололись гострі скелі,
І вода з них заструмила.
Мавпи та слони злякались,
Дерева заколивались.
- 10 Змії, сховані у надрах,
Що їх Хануман притиснув,
Викидали з димом чорним
Полум'я із пащ жахливих.
- 11 І з обуренням дракони
І гандгарви геть тікали,
А птахи співали шляхом,
Де літають Відьядгари.
- 12 Ось шпилі — порожні, голі...
Змії поховались, зникли...

- По узбіччях та по скелях
Зникло все... Гора пустельна.
13 І пустельники святії
Зникли... А гора самотня
Зводиться, як подорожній
На шляху після спочинку...

ХАНУМАНІВ СТИБОК

- 1 Лютий ворогів каратель,
Знявшись високо в повітрі,
Сподівався розшукати
Місце, де сховали Сіту.
2 Він на океан безмежний,
Царство Варуни, дивився,
Що реве, вирує гучно,
Бо живуть у ньому змії.
3 Мавпячий ватаг могутній,
Стоячи на верхогір'ї,
Був як Вішну-бог, що всесвіт
Кроками трьома проміряв.
4 Звідусіль тоді зібрались,
Щоб на диво подивитись,
Всі боги, усі гандгарви,
Сіддги та святі пророки.
5 Земні звірі та істоти,
Що живуть в морських глибинах,
На деревах та на горах,—
Всі зібралися навколо.
6 Він простяг могутні руки
І вітав богів поштиво:
Місяць, Сонце, Індру, Вітер,
Брахму, осяйного бога;
7 Шіву доброго і Сканду,
Яму, Варуну і Раму,
Сіту, Лакшману, а з ними
І шляхетного Сугріву;
8 Прадідів, пророків, якшів
І премудрого Куберу,

- Духам помоливсь, зібравшись
Через океан стрибнути.
- 9 Родичів своїх обнявши,
Обійшовши їх праворуч,
Готувавсь злетіти вгору
Шляхом чистим, по повітрю.
- 10 «Гей, до нас вертайся знову!» —
Так йому кричали мавпи.
Він стояв, простягши руки,
Обернувшись до Ланки.
- 11 На верхівлю він піднісся —
Труситься гора велика.
А як причавив він гору,—
Дерева, кущі й рослини,
- 12 Мов ті лотоси пахучі,
Випустили краплі соку,
Як сандал — червоно-жовті,
І побіг той сік узгір'ям.
- 13 Скелі білі і рожеві,
Кришталеві, мармурові,
Тріснувши, гнітили зміїв,
Що жили у них, отруйні.
- 14 І жахливі ті дракони
Дихали вогнем і димом.
Велетень великий — мавпа —
По горі йшов велетенській,
- 15 А по ній струмки струмили
Білі, наче піт, що ллється.
А коли він рушив вище,
Де, звиваючись, літають
- 16 Сідги, Чарани, Кімнари,
Під його могутнім кроком
Аж гора уся здвигнулась,
Дерева струсили квіти.
- 17 Цвіт, що із дерев осипавсь,
Вистелив узгір'я й скелі,—
Сяяла гора блискуча,
Наче вся вона розквітла.
- 18 Міцно впершися ногами,
Мавпячий ватаг могутній,
Хануман, наставив вуха
І підскочив у повітря.
- 19 Змах його грубезних стегон

Ліс високий з місця зрушив.
І дерева полетіли
З квітами за Хануманом.
20 Похитнулись по узбіччях
Велетня-гори дерева.
Стовбури, гілки зламались,
Як злітали у повітря.
21 Тіло мавпи щільно вкрили
Квіти, що слідом летіли,—
Так вечірнє небо сяє,
Що на нім зоріють зорі.
22 Лікті мавпині довжезні
В просторі пливли безмежнім,
Наче дві блискучі шаблі,
Дві змії у свіжій шкурі.
23 На брунатному обличчі
Мавпи — два великі ока,
Як планети Чара й Будга,
Величаво заїскрились.
24 А коли над океаном
Линув він, як лев могутній,
Вітер віяв під пахвами,
Гуркотів, як грім із хмари.
25 Хвіст у Вітрового сина
Нісся швидко у повітрі,—
Так високий прапор Індри
Має здалека розкішно.
26 А руде його озаддя
Бовваніло в небозводі,
Як велике межигір'я
З пасмом каменю рудого.
27 Посеред птахів летючих
Красувавсь герой, лев-мавпа,
Як шалений слон, узятий
У блискучую попругу.
28 Всюди понад океаном,
Де герой той — мавпа — лине,
Летючи, він іздіймає
Буруни страшенні в морі.
29 Дивлячись на літ чудовий,
Зміям, що живуть у морі,
Видалось, що то Гаруда
Сам летить, а не лев-мавпа.

- 30   Із глибини морських потворн,
Вздрівши тінь його широку,
Десять йоджанів завдовжки,
Ужахнулись і завмерли.
31   Бо слідом за сином Вітру,
Наче смуга хмар, тяглася
Тінь довжезна й широченна,
Як колись за давніх-давен
32   Ширилася тінь Гаруди,
Коли він летів з нектаром.

ВЕЛЕТЕЇ РАВАНА

- 1   Місяць наче супроводив
Ханумана сяйвом світлим
І свіжив його приємно
Променем своїм холодним.
2   Той побачив раптом Сіту:
Вид її — як місяць вповні,
А гнітить її скорбота,
Як вага велика — човен.
3   Він уздрів її, чудову,
Що лежала між ракшасок,
Наче молодик тоненький,
Що народжується знову.
4   Раптом музика приємна
Забриніла: грають, славлять
Та співають, бо прокинувся
Велет десятиголовий.
5   А могутній цар ракшасів
Геть розхристаний, сп'янілий,
Як прокинувся на квітах,
Думкою подався до Сіти.
6   Закохавшись в ній шалено,
Наче з розуму він звівся
І не міг ніяк сховати
У собі велику пристрасть.
7   Сіту бачити він прагнув
І з свого палацу вийшов.
Всі були на нім оздобі,
Він ішов і дивно сяяв.

- 8 В гай вступив він ашоковий,
Де ростуть різноманітні
І дерева, і чудові
Та пахучі, гарні квіти.
- 9 Там озера лотосові
І альтанки різнобарвні,
А птахів приємні співи
Безупинно там лунають;
- 10 І широка там алея,
Гарна, рівна і гладенька,
Стежки є, кущі, рослини,
Брами золоті з камінням.
- 11 Є тварини розмаїті,
І птахи завжди сп'янілі,
І газелі є строкаті,—
Для очей краса принадна.
- 12 У той гай, де всі тварини
Лиш для радості існують,
Велет десятиголовий
Йшов, від пристрасті сп'янілий.
- 13 А слідом за ним, як почет,
Сто жінок ішли юрбою,—
Так Куберу супроводять
І апсари, і богині.
- 14 Декотрі з них несли лампи
Золоті та самоцвітні,
Інші — білі парасолі,
Віяла, гірлянди з квітів;
- 15 Інші, що були вправніші,
Несли посуд, несли скриньки
Із каміння дорогого,
А в них — сховані напої.
- 16 В цих жінок дзвеніли лунко
Персні на руках, обручки,
На ногах — оздоби різні.
Хануман почув той дзенькіт.
- 17 І побачив, як до брами
Підійшов страшний, відважний
Велет десятиголовий,
Сильний і непереможний.
- 18 А світильники навколо
Аж засліплюють, так сяють.

Пахощі, мастива різні
До царя несуть ракшасів,
19 Що закоханий шалено;
Очі в нього косі, жовті,
Гордий, наче сам бог Кама,—
Тільки вже без свого лука.
20 А царська керея біла,
Як нектара шумовиння,
Коливається в повітрі,
Пороху на ній немає.
21 Посеред дерев високих
Хануман сидить, сховавшись
В пишних квітах та ліанах,
Й за Раваною все стежить.
22 Озирнувшись, розглядає
Той герой славетний — мавпа -
Молодих жінок вродливих
У розкішному убранні.
23 І з таким почесним почтом
Йде Равана в гай зелений,
Де птахів лилися співи
Та кричали антилопи.
24 Ланки цар, п'яний, в оздобах,
Вуха довгі мав, як шаблі,
Був кремезний і жахливий,
Як на цвинтарі дерева.
25 Ось який син Вішварасів
Несподівано з'явився
Серед тих жінок вродливих,
Наче місяць між зірками.
26 Бачачи його величність
Та безмежну міць, подумав
Хануман довжезнурукій:
«Справді, це є цар великий!»
27 А тоді, стрибнувши спритно,
Щоб дивитися і далі,
Переліз на іншу гілку
І сховався знов між листя.

ВОГНЕВЕ ВИПРОБУВАННЯ СІТИ

- 1 Ці слова жорстокі Рами,
Що палав шаленим гнівом,—
Ці слова страшні почувши,
Бідна Сіта аж зомліла.
- 2 Перед натовпом великим
Цю нечувану образу
Несподівану діставши,
Застидалась і схилилась.
- 3 Йй неначе захотілось
І собі самій сховатись.
Стрілами слова разили,
Сльози в неї покотились.
- 4 Утираючи обличчя,
Що його вмивали сльози,
Тихим голосом тремтячим
Мовила вона до Рами:
- 5 «Я з великої родини
І вступила у велику.
Ти ж мене, мов танцюристку,
До чужинців відсилаєш.
- 6 Ти таке жахливе слово,
Люте, зле, відважний царю,
Вимовив мені суворо,
Як нечесній, підлій жінці.
- 7 Зовсім не така я справді,
Як мене намалював ти.
Вір мені! Я присягаюсь
Чесністю своєю, царю!
- 8 Слід жінкам недовіряти,
Йй запідозрювать їх можна.
Тут же сумніву немає,
Бо мене ти знаєш досить!
- 9 І коли торкнулась тіла
Ворога твого, о пане,
Це не я того бажала —
Так моя звеліла доля.
- 10 Серце, що мені належить,
Б'ється і живе для тебе.
Тіло ж, що вхопив чужинець,
Опиратися безсиле.

- 11 Не була тобі невірна
Я ніколи, навіть в думці.
Ці слова мої правдиві
Ствердять хай боги могутні!
- 12 І якщо душі моєї
Й чистого мого кохання
Не пізнав ти, добродішній,
То навіки я загину.
- 13 Чому ж ти мене не зрікся
Ще тоді, як Ханумана
Надіслав мене шукати?
Адже я була в Равани!
- 14 Коли б Хануман шляхетний
Сповістив тоді нещасну,
Що мене ти зрікся, пане,
Я б життя свого зреклася.
- 15 Нащо ж ці звияти дивні?
Для життя твого загрози?
Друзів подвиги й страждання
Не були б тепер даремні!
- 16 О герою славний! Зараз
Гнів палкий тебе змагає,—
Як мужчина легковажний,
Ти жіночу вдачу маєш.
- 17 Що цар Джанака — мій батько,
А Земля — це рідна мати,
Що я чесна і безвинна,—
Ти цього не хочеш знати!
- 18 Чи забув, як в юні роки
Одружився ти зо мною?
І тепер мою чесноту,
Мою вірність відкидаєш».
- 19 Лакшмані рішуче й сумно,
Плачучи, вона сказала
Голосом, що уривався,
Бо її душили сльози:
- 20 «Вогнище складай, мій брате,
Хай воно від мук лікує!
Наклеп цей мене ославив.
Я не можу більше жити!
- 21 Любий пан мій добродішній
Зрікся тут мене прилюдно.

- Шляхом життєвим не йтиму,
Увійду в огонь священний!»
- 22 Цю скорботну мову Сіти
Слухав Лакшмана хоробрий
І, відчувши гострий сумнів,
Пильнував обличчя Рами.
- 23 І за виразом обличчя
Братову пізнавши думку,
Вогнище почав складати,
Мов за Рамовим наказом.
- 24 Гнів і туга обгорнули
Раму, та ніхто не сміє
Щось порадити, сказати,
Навіть глянути на нього.
- 25 Обійшла праворуч Раму,
Що поникнув головою,
І наблизилася Сіта
До вогню, що розгорався.
- 26 Всім богам вона вклонилась
Та брахманам, руки склала
І, чола свого торкнувшись,
До вогню сказала Сіта:
- 27 «Так ні вчинком, ані словом,
Ані тілом я ніколи
Раму зрадити не можу,
Ні відверто, ні таємно;
- 28 Так ніколи в мене серце
Не відвернеться від Рами,
Як тепер вогонь священний
Захистить мене прилюдно!»
- 29 Мовила. Навколо потім
Обійшла вогонь священний;
Пориваючись до нього,
Ще такі слова сказала:
- 30 «О Агні, в усіх створіннях
Ти живеш, перебуваєш.
І в моїм пробувши тілі,
Будь за свідка, боже правий!»
- 31 Ці слова її почувши,
Мавпячі вожді відважні
Плакали ридма, протяжно,
Сльози вкрили їм обличчя.

- 32 А великоока Сіта,
Знову Рамі уклонившись,
Кинулася, непохитна,
У вогонь, що розгорівся.
- 33 І присутні на тім місці:
Молоді, старі та діти —
Всі побачили, як Сіта
Увійшла в огонь, нещасна.
- 34 В полум'ї вона спинилась...
«Горе, горе!» — голосили
Ракшаси і мавпи, разом
Дивлячись на диво дивне.
- 35 Як блискуче злoto сяє
В золотій оправі тьмяній,
Так вона в огні палала,
Наче жертва, бідна жертва.

ПРИКІНЦЕВІ СТРОФИ ПОЕМИ

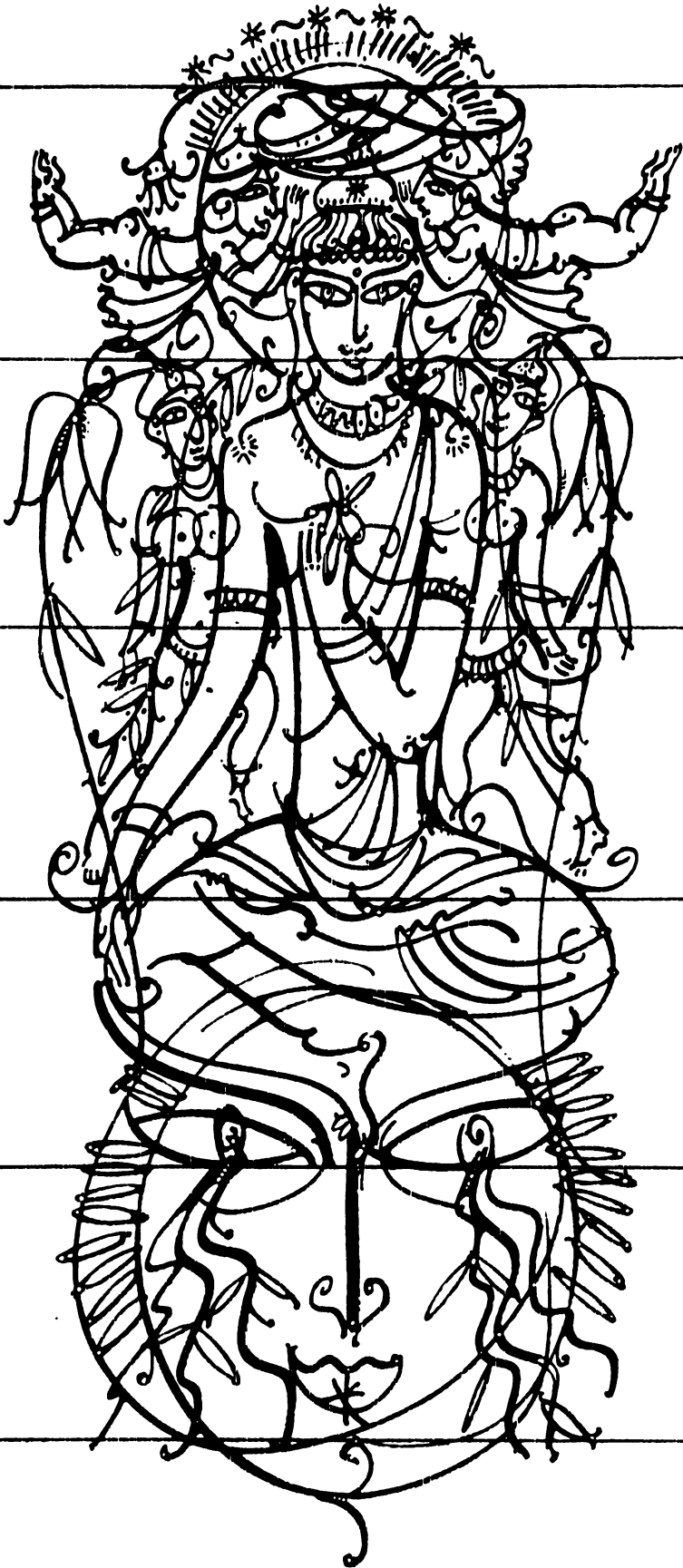
- 1 Ось велика та поема,
Що дає багатство, щастя,
Довгий вік і перемогу,—
Твір, що склав його Вальмікі.
- 2 Хто читатиме про дії
Рами чесного чудові,
Від гріхів усіх звільниться,
Що чинив їх тут на світі.
- 3 Хто синів бажає — сина,
Хто багатства — той багатство,
Все собі здобудуть люди,
Цю прослухавши поему.
- 4 Дівчина, що хоче мужа,
Гарного собі дістане,
Милих родичів побачить,
Що були в розлуці з нею.
- 5 Хто прослухав тут на світі
Цей чудовий твір Вальмікі,
Всі свої бажання здійснить,
Як хотів і сподівався.

Буддизм

- 251

- 51 Немов барвисті, гарні квіти,
що блищать, а не пахтять,
Безплідні ті слова, які не спричиняються до дій.
- 58—59 Мов на купі гною, що лежить десь край дороги,
Пахучі й гарні розцвітають
квіти й звеселяють нас,
Із каст найнижчих людства,
до яких всі ставляться з презирством,
Походять учні, що Будди навчання просвітило їх.
- 60 Задовга ніч для того, хто не спить,
А путь — для стомлених мандрівників.
Живуть у нескінченних муках ті,
Хто світла істини дійти не зміг.
- 65 Знай: дурень, що себе
за дурня визнає,— розумний,
Коли ж за мудреця себе вважає, він — дурний.
- 81 Незламну скелю вітрові не зруйнувати,
Хвалою і докором мудреця не схвилювати.
- 82 Глибоке й чисте озеро вбирає світло,—
Так слово істини засвоює розумних чистий дух.
- 83 Усюди добрі люди — добродішні,
Не скаржаться і пристрасті не знають;
Розумні — в щасті надто не радіють,
В нещасті не впадають в безнадію.
- 84 Для себе хто нічого не жада,
Не прагне,— ні синів, ані скарбів, ні влади,
Хто задля себе не шкодить іншим —
Той справді-бо розумний, добрий, чесний.
- 106 Хто тисячу пожертв на місяць
Приносить сто років підряд,
Нехай один раз пошанує
Хоч на єдину мить того,
Хто сам себе вже подолав,—
Далеко краще буде.

- 116 Роби лише добро, зла не чини.
Бо хто не дбає про добро, втішається той злом.
- 123 Як купець-багатій уникає шляхів небезпечних,
А отрути — людина, що прагне
життя,— зла так слід уникати.
- 127 Ані в повітрі, ні в морських глибинах,
Ні в горах, ні в печерах, ні в безодні,—
Ніде нема такого місця в світі,
Де зміг би ти свій злочин приховати.
- 130 Люди бояться кари,
Люди люблять життя.
За взірець себе обравши,
Нікого не вбивай.
Сам не вбивай і не наказуй
Іншим будь-кого вбивати.
- 153—154 Десь марно я пройшов крізь коло
Нових народжень без кінця,
Шукав життя будівника,
А тільки горя й мук зазнав.
Будівнику! Тебе знайшов я:
Не будуватимеш домів.
Бо цеглу всю твою розбито,
Зруйновано ущент дахи.
Моя душа тепер на волі,
А пристрастям настала смерть.
- 173 Хто лихі свої вчинки потім добром прикриває,
Схожий на місяць, що виринув щойно з-за хмар.
- 186 Дощ золотий бажання
не задовольнить. Розумний знає,
Що пристрасті дають нам
мало радощів, багато горя.
- 187 Не прагнучи навіть небесних утіх,
Радіє, пристрасть знищивши свою,
учень святого Будди.
- 188 Притулку будь-якого в горах
чи в лісах собі шукають,

В гаю, під деревом святим
залякані, нещасні люди.

- 189 Але рятунку там нема, непевний то притулок:
Хто прихистився там, той горя й мук ще не уник.
- 190 Хто ж навернувся до Будди
і до його закону та громади,
Хто істини його святі чотири добре усвідомив,
- 191 Що є *страждання* та його походження і *подолання*,
То добрий *шлях* з вісьмох частин,
що знищує страждання,—
- 192 Ось де притулок, ось де справжнє спасіння;
Хто захист там знайшов,
той від страждання й мук урятувався.
- 209 Коли того, чого не слід, хтось прагне,
А тих речей, що слід, якраз не прагне,
Коли хтось любе, а недобре вибирає,
Той заздрить тим, що вже себе пізнали.
- 210 Не з'єднуйся ніколи з тим, що любиш,
Не з'єднуйся і з тим, чого не любиш,
Бо тяжко, коли любого не бачиш,
Так само, як дивитись на нелюбе.
- 211 Тому не слід любити анічого,
Бо тяжко нам втрачати те, що любе,
Оті є справді вільні, хто не має
Нічого, що їм любе чи нелюбе.
- 273 Той шлях з восьми частин в житті найкращий,
Ті істини чотири є найкращі.
Обов'язок найкращий безпристрасність,—
Хто істини дійшов — з людей найвищий.
- 285 Ти вирви з серця ніжну співчутливість,
Як пізно восени збивають лотос,
І шлях готуй собі для відпочинку,
Нірвани, що його вказав сам Вчитель.

- 286 «Там житиму я восени, там взимку, тут улітку»,—
Турбується дурний, а те,
що буде далі, він не бачить.
- 287 Хто дбає за синів чи за худобу
І піддається владі почуттів своїх,
Того, неначе злива сплячі села,
Захопить смерть зненацька й знищить.
- 334 Людей, що стримувать себе не вміють,
Враз пристрасть оперіже, як ліана;
Вони дарма блукають, метушаться,
Як мавпи, що плоди шукають в лісі.
- 336 Але хто переміг облудну пристрасть,
Що в світі важко так її здолати,
Той і страждання всі тоді відкине,
Як квіти лотосів — роси краплини.
- 363 Чернець той, що язик свій стримує,
правдивий є й не гордий,
Навчає правди та добра:
його слова — як мед солодкий.
- 382 Чернець той, хоч і молодий,
що вже до Б'удди навернувся,
Так сяє, наче місяць,
що його вже хмара не вкриває.
- 383 Ти пристрастний потік життя спини, брахмане,
А з серця із свого усі бажання вирви,
Бо хто сансари всю нікчемність усвідомив,
Пізнав Нірвани вічну істину, брахмане.

РОЗМОВА БУДДИ
З ПАСТУХОМ ДЖАНІЄЮ

П а с т у х

Зварилась каша, свіже молоко готове.
На березі Магі живу я тут постійно.
Хатина щільно вкрита, а вогонь палає,
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Б у д д а

Мій гнів загас, не виявляю я опору,
На березі Магі єдину ніч живу я.
Розкрита хата, а вогонь в ній не палає.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

П а с т у х

Нема тут зовсім гедзів, і мої корови
Пасуться на моїх зелених луках.
Хай дощ іде собі, бо він їм не пошкодить.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Б у д д а

Я маю при собі лише цю щільну мату
І зливи не боюся, бо пройду під нею.
Для мене навіть і ця мата непотрібна.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

П а с т у х

Дружина в мене є, така покірна, вірна.
Вона вже здавна подруга моя та втіха.
Ніколи я не чув від неї злого слова.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Б у д д а

І здавна вже моя душа покїрна й вільна,
Все усвідомила й себе саму згнуздала.
Немає в ній ніколи анічого злого.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

П а с т у х

Я сам собі служу, я сам себе годую,
Є в мене і сини, такі ж, як я, здорові.
Ніколи я не чув від них нічого злого.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Б у д д а

Я навіть не служу й собі: я зовсім вільний.
З усім своїм майном мандрую я по світу.
Обов'язків не маю жодних ні до кого.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

П а с т у х

Корови в мене є, телят силенна сила,
І в мене є для них великі пасовиська.
Є й бик, що чередою, наче цар, керує.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Б у д д а

А в мене ні корів, ані телят немає,
І пасовиськ великих теж немає в мене,
Нема й бика, щоб правив чередою.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

П а с т у х

Кілки для них міцні у землю вбито,
І мотузи зробив я добрі з очерету,
Порвати їх теля й напружившись не зможе.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Б у д д а

Як бик міцний, що перервав мотуз грубезний,
Чи слон, коли він розірвав цупкі ліани,
Я, звільнений, народжуватись більш не мушу.
Гей, небо, насилай дощів, як хочеш!

Велика хмара взгір'я та долини вкрила,
Вона дощі страшенні почала струмити,
Побачивши, як небо зливу посилає,
Пастух Джанія висловив таке бажання:

«Великого ми мусимо зазнати щастя,
Бо сам святий перебуває тут із нами.
До тебе я звертаюся тепер, пророче!
За вчителя будь нам, пустельнику великий!
Я й жінка житимем покірні, благочесні,
І смерть ми подолаємо й усі страждання,
Досягнемо кінця, що припиняє муки».

Тоді додав спокусник і лукавець Мара:
«Той, в кого є сини, завжди із них радіє,
Так само в кого є корови, з них радіє.
Бо пристрасть спричиняє людям тільки радість.
А хто безстрасний, той не знає насолоди».

Але таку дав відповідь святий блаженний:
«Той, в кого є сини, страждає і сумує,
А в кого є корови, той не безтурботний,
Бо пристрасть спричиняє людям тільки муки
Лише безпристрасний не знає муки».

ВОГНЕВЕ ҚАЗАННЯ

Поживши в Урувелі стільки, скільки схотів, Святий (Будда) помандрував до гори Гаї з великим натовпом ченців, а саме з тисячею джатілів. І залишившись на горі Гаї разом з тисячею ченців, сказав:

— Усе в огні. Що ж то палить? Око палить, зір палить, сприймання оком палить, уявлення оком палить, відчуття, що постає з уявлення оком, палить теж,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чом воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Вуха палить, звуки палять, сприймання вухом палить, уявлення вухом палить, відчуття, що постає з уявлення вухом, палить теж,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждання, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Нюх палить, пахощі палять, сприймання носом палить, уявлення носом палить, відчуття, що постає з уявлення носом палить теж,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Смак палить, язик палить, сприймання язиком палить, уявлення язиком палить, відчуття, що постає з уявлення язиком палить теж,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь при-

страсті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Дотик палить, тіло палить, сприймання тілом палить, уявлення тілом палить, відчуття, що постає з уявлення тілом палить теж,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, старість, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Розум палить, думки палять, сприймання розумом палить, уявлення розумом палить, відчуття, що постає з уявлення розумом, палить теж,— чи буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне, все одно палить. А чому воно палить? Через вогонь пристрасті, через вогонь гріха, через вогонь облуди палить воно, через народження, страждання, смерть, через розмаїття горя, суму, страждань, нудьги і розпачу палить воно. Це я вам кажу.

— Коли добрий учень, озброєний навчанням, візьме все це до уваги, він позбудеться втіхи для ока, для зору, від сприймання оком, від уявлення оком, від відчуття, що постає з уявлення оком,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне,— він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для вуха, для слуху, від сприймання вухом, від уявлення вухом, від відчуття, що постає з уявлення вухом,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне,— він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для язика, для смаку, від сприймання язиком, від уявлення язиком, від відчуття, що постає з уявлення язиком,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне,— він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться втіхи для тіла, від дотику, від сприймання тілом, від уявлення тілом, від відчуття, що постає з уявлення тілом,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне,— він позбудеться втіхи.

— Він позбудеться, нарешті, втіхи для розуму, від думки, від сприймання розумом, від уявлення розумом, від відчуття, що постає з уявлення розумом,— буде воно приємне чи неприємне, чи не буде воно ані приємне, ані неприємне,— він позбудеться втіхи.

— А позбувшись втіхи від усього цього, він позбудеться й пристрасті; позбувшись її та визволившись, він стане вільний і дійде свідомості: «Я — вільний, не бути новим народженням; я дійшов святості; виконано те, що слід було виконати,— і визнає: — Немає більше нічого після цього існування».

Поки тривало казання, тисяча ченців визволились від прагнення мати втіхи на земному падолі, а серця їхні звільнилися від пристрасті.

ПЕРЕБУВАННЯ БУДДИ В ЧУНДИ-ЗОЛОТАРЯ

Отже, Будда, поживши вдосталь у місті Бгога, звернувся так до преподобного Ананди: «Ходімо, Анандо, до Пави». — «Гаразд, учителю», — відповів Святому преподобний Ананда. Отож рушив Будда з великим натовпом учнів до Пави. Там він зупинився, щоб відпочити в манговому гаю Чунди-золотаря.

І дізнався Чунда-золотар: «Кажуть, що Святий прибув до Пави і перебуває зараз у моєму манговому гаю». І пішов Чунда-золотар до Святого, привітав шанобливо і сів коло нього. Поки Чунда-золотар сидів коло Будди, той своєю повчальною розмовою розважав, підбадьорював, зворушував і розвеселяв його. Коли вже Будда Чунду-золотаря розважив, підбадьорив, зворушив і розвеселив, він звернувся до Святого так: «Будь ласкавий, Учителю святий, завтра зі своїми учнями попоїсти в мене».

Святий мовчки погодився.

Чунда-золотар, діставши згоду Будди, підвівся, вклонився шанобливо, пройшов повз нього праворуч і зник з очей.

Як тільки минула ніч, звелів Чунда-золотар приготувати в своїм домі найкращих страв, і щоб було вдосталь грибів. Він сповістив Святого: «Уже час, Учителю. Їжа готова». Тоді Будда, зібравшись рано вранці, захопивши плащ та жебрацьку миску, подався зі своїми учнями до будинку, де мешкав Чунда-золотар. Прийшовши туди, Святий сів на місці, що йому влаштували. Потім звернувся Святий до Чунди-золотаря так:

— Почастуй мене, Чундо, грибами, що ти приготував. А рештою страв, що тут є, почастуй учнів моїх.

— Гаразд, Учителю, — відповів Чунда-золотар покірно Святому. І почастував Святого грибами, а рештою страв — його учнів. Тоді знову звернувся Будда до Чунди-золотаря:

— Те, що залишилось, о Чундо, з грибів, сховай у яму. Я нікого не знаю, о Чундо, ані зі світу богів, ані зі світу

Мари, ані зі світу Брахми, ані з-поміж жерців, ченців, богів та людей, нікого не знаю, хто зміг би з'їсти й перетравити все це, окрім Довершеного.

— Так, Учителю,— відповів покірно Святому Чунда-золотар, і він заховав у яму те, що залишилося з грибів. Потім вернувся до Будди, вклонився шанобливо і сів коло нього. Коли Чунда-золотар сидів коло Святого, той своєю повчальною розмовою розважав, підбадьорював, зворушував і звеселяв його. А потім він підвівся й пішов собі.

Але Святий, попоївши в Чунди-золотаря, тяжко занедужав, відчув страшенний біль, загрозливий для життя, і став блювати кров'ю. Проте перетерпів усе це спокійно й свідомо. Звернувся до преподобного Ананди:

— Ходімо, Анандо, до Кушінари.

— Гаразд, Учителю,— відповів Святому Ананда.

Учитель, кажуть, попоївши страв у Чунди,
Зслаб, зазнав тяжкого болю, ледь не вмер,
Наївшись грибів отруйних,
«Ходім до Кушінари»,— проказав.

СМЕРТЬ БУДДИ

Тоді звернувся Будда до преподобного Ананди, мовлячи:

— Анандо, втративши свого Вчителя, ви, може, гадатимете: «Навчання припиниться. Більше немає кому навчати нас». Але не слід так гадати, Анандо. Настанови мої щодо того, як поводитись, вчитимуть вас після скону мого.

Далі, Анандо, якщо тепер ченці вітають один одного, мовлячи: «любий», то після скону мого вони мусять вітатись інакше. Старший чернець привітає молодшого, називаючи його на ім'я чи прізвище, або кажучи «любий». А молодший привітає старшого: «владико», або «преподобний».

Коли громада схоче, Анандо, вона може після скону мого не виконувати деякі незнані настанови і те, що з ними пов'язане. Але до ченця Чханни слід, Анандо, застосувати брахманську кару.

— А що таке брахманська кара, Вчителю?

— Хай, Анандо, чернець Чханна говорить, що хоче, але він не сміє розмовляти з ченцями, і не слід ні переконувати його, ні карати.

Потім Святий звернувся до ченців:

— Може, ченці, дехто з вас має сумнів або якусь особисту думку про Будду, про повчання, про громаду, про обраний шлях, про добру поведінку? Кажіть або запитуйте тепер, щоб потім не каялись: «Тоді наш Учитель був з нами, а ми його ні про що не запитали».

Але після цих його слів ченці мовчали.

Удруге і втретє Святий звернувся до ченців.

— Може, ченці, дехто з вас має якийсь сумнів або особисту думку про Будду, про навчання, про громаду, про шлях, чи про добру поведінку. Запитуйте тепер, ченці, щоб потім не каялись: «Тоді наш Учитель був з нами, а ми його ні про що не запитали».

Ченці мовчали й за третім разом.

Тоді Святий звернувся знову до ченців:

— Може, ченці, ви не зважуєтесь запитати тому, що ставитеся шанобливо до свого Вчителя? Тоді, ченці, хай такий звірить це своєму приятелеві.

Але й після такого заклику ченці мовчали. Тоді преподобний Ананда звернувся до Святого, мовлячи:

— Диво дивне, надзвичайне, Владико. Я переконаний, що в цій громаді немає жодного ченця, який мав би хоч якийсь сумнів або особисту думку чи то про Будду, чи то про навчання, чи то про громаду, чи то про обраний шлях, чи то про добру поведінку.

Святий відповів:

— Ти кажеш так, Анандо, що віриш; але, Анандо, тут тільки Будда знає, що в цій громаді жоден чернець не має ніякого сумніву або особистої думки про Будду, про навчання, про громаду, про обраний шлях, про добру поведінку. Найнезначніший серед п'ятисот ченців — вірний учень, що уникає загибелі і йде свідомо назустріч визволенню.

Потім Будда ще промовив до ченців:

— Ченці, скажу я вам: усьому приходить кінець. Пам'ятайте про це.

Такі були останні слова Святого.

Потім Будда увійшов у екстаз першого ступеня, а виїшовши з нього, увійшов у екстаз другого ступеня; ви-

йшовши з нього, увійшов у екстаз третього ступеня; вийшовши з нього, ввійшов у екстаз четвертого ступеня; вийшовши з екстазу четвертого ступеня, ввійшов у безмежний простір; вийшовши з безмежного простору, ввійшов у сферу безмежної свідомості; вийшовши зі сфери безмежної свідомості, ввійшов у сферу небуття; вийшовши зі сфери небуття, ввійшов у сферу, де немає ні свідомості, ні несвідомості; вийшовши зі сфери, де немає ні свідомості, ні несвідомості, ввійшов у сферу, де згасає можливість свідомості.

Тоді преподобний Ананда звернувся так до преподобного Аніруддги:

— Святий дійшов Нірвани, владико.

Аніруддга відповів:

— Ні, брате Анандо, Святий ще не дійшов Нірвани, він увійшов лише в сферу, де згасає можливість свідомості.

Тоді Святий, вийшовши зі сфери, де згасає можливість свідомості, ввійшов до сфери, де немає ні свідомості, ні несвідомості; а вийшовши зі сфери, де немає ні свідомості, ні несвідомості, ввійшов до сфери небуття; а вийшовши зі сфери небуття, ввійшов до сфери безмежної свідомості; а вийшовши із сфери безмежної свідомості, ввійшов до сфери безмежного простору; а вийшовши зі сфери безмежного простору, ввійшов у екстаз четвертого ступеня; а вийшовши з екстазу четвертого ступеня, ввійшов у екстаз третього ступеня; а вийшовши з екстазу третього ступеня, ввійшов у екстаз другого ступеня; а вийшовши з екстазу другого ступеня, ввійшов у екстаз першого ступеня; а вийшовши з екстазу першого ступеня, ввійшов у екстаз другого ступеня; а вийшовши з екстазу другого ступеня, ввійшов у екстаз третього ступеня; а вийшовши з екстазу третього ступеня, ввійшов у екстаз четвертого ступеня; а вийшовши з екстазу четвертого ступеня, Святий згас остаточно у повній Нірвані.

Коли Святий дійшов повної Нірвани, у той час, як він згас, стався великий, страшний землетрус, і на небі загримів грім.

У той час, як згас Святий, великий бог Брахма-Сахампаті мовив такі слова:

У світі все єдиній долі підлягає:

Все те, що родиться, повинно втратити тіло,

Тому й оцей Святий Учитель незрівнянний,
Великий сам Будда, що повну мав свідомість,
Допіру згас і увійшов цілком в Нірвану.

В той час, як Святий згас, Сакка (Індра), цар богів,
мовив такі слова:

Несталі явища, що діються на світі,
Усе, що виникне, зникає потім.
Загибелі усі створіння підлягають.
Щасливий той, хто згас уже, дійшов спокою.

В той час, як згас Будда, преподобний Аніруддга мовив такі слова:

Вже заспокоївся, не дихає він більше.
Лежить Будда могутній нерухомо.
Терпляче вистраждавши муки смерті,
Він тихо згас,— так лампа гасне.

В той час, як згас Святий, преподобний Ананда мовив такі слова:

Всіх охопив великий жах,
Страшений стався землетрус,
Коли Будда помер
І у Нірвану увійшов.

ЯК УБИТО СУНДАРІ

Коли чернецька громада Святого дійшла слави й шани таких великих, як п'ять великих рік, іновірні вчителі втратили славу і шану свою і вже не сяяли, як не сяють світляки, коли зійде сонце. Зібравшись, вони сказали так:

— Відколи з'явився аскет Готама, ми втратили свою славу і шану. Ніхто нас не визнає. З ким би це нам змовитися й завдати аскетові Готамі такого сорому, щоб він втратив славу свою й шану?

І спало їм на думку:

— Якщо змовимося з Сундарі, ми цього доможемося.

Коли Сундарі прийшла одного дня до пустині іновірців, ті привітали її, але не розмовляли з нею, коли вона там стояла. Сундарі звернулась до них, але, не діставши відповіді, запитала:

— Шановні, чи не образила я вас?

Вони відповіли:

— Сестро, хіба не бачиш, як аскет Готама шкодить нам? Відібрав усю в нас славу й шану!

Сундарі відповіла:

— А що я можу зробити?

— Сестро, ти ж така гарна й чудова! Доведи аскета Готаму до неслави, пошир про це чутки серед людей і позбав його слави й шани.

Вона відповіла:

— Гарзд.

Вона встала й пішла собі.

Потім набрала вона вінків, пахоців, масті, камфори, мускатних горіхів тощо й пішла ввечері до Джетавани, де велика юрба народу зібралась послухати казання Вчителя, але вже був час вертати до міста. Коли її питали: «Куди йдеш?»,— вона відповідала:

— До аскета Готами. Я живу з ним у запахущій хатині.

Перебувши потім одну ніч у пустині іновірців, вона вранці подалася до міста шляхом, що веде до Джетава-

ни. А коли питали її: «Гей, Сундарі, куди йдеш?» — відповідала:

— Переночувавши ніч з аскетом Готамою в запахущій хатині й грішною втіхою його насолодивши, вертаю додому.

Кілька днів по тому іновірці дали грошей лиходіям, мовивши:

— Підіть, убийте Сундарі та сховайте її в купі гною коло запахущої хатини аскета Готами й повертайтеся.

Так ті й зробили.

Тоді іновірці зчинили галас: «Ми не бачимо Сундарі!» — і звернулись до царя. Той спитав:

— Може, запідозрюєте когось?

Вони відповіли:

— Вона пішла вчора до Джетавани, а що сталось потім, ми не знаємо.

Тоді цар сказав:

— Ідіть і пошукайте її.

З дозволу царя вони взяли собі його служників, пішли з ними до Джетавани й кинулись шукати її.

І знайшли в купі гною, поклали труп на ноші, повернулись до міста й сказали цареві:

— Учні аскета Готами, намисливши затаїти лихий вчинок свого Вчителя, вбили Сундарі й заховали її в купі гною.

Цар сказав:

— Рушайте туди і пройдіть через усе місто.

І вони, лементуючи, пройшли по всіх міських вулицях:

— Дивіться! Який злочин учинили учні сина Шак'ї,— а потім знову підійшли до брами царського палацу. І цар звелів покласти мертве тіло Сундарі на ноші, віднести на кладовище й приставити сторожу.

Тоді всі жителі Шравасті, крім добродішних учнів, почали говорити:

— Дивіться! Ось що накоїли учні сина Шак'ї,— і знеславляли ченців у місті й передмісті, по садах і гаях.

Ченці тим часом оповістили Вчителя про те, що сталося.

Учитель сказав:

— А ви відказуйте людям ось так:

У пеклі буде, хто неправду каже

І хто зрікається свого вчинку,

Однакова їм доля після смерті,
Як людям, що вчинили лиходійство.

Таким віршем висловився він.

Цар розіслав скрізь людей, наказавши їм:

— Дізнайтесь, чи не вбив Сундарі хтось інший?

А лиходії впилися горілкою на ті гроші й посварилися між собою. Один і каже другому:

— Це ж ти вбив Сундарі й заховав її в купі гною, а тепер горілку п'єш на гроші, що одержав за це.

— Гаразд,— сказали царські служники і забрали лиходіїв тих та й привели до царя. Цар запитав їх:

— Ви вбили?

— Так, царю.

Тоді цар звелів покликати до себе іновірців і сказав їм:

— Візьміть Сундарі й пройдіть через усе місто, мовлячи: «Ми підмовили вбити Сундарі, бо аскета Готаму хотіли ославити. Це злочин не Готамів і не учнів Готамових, це наш злочин».

Так вони й зробили.

І сила-силенна іновірців навернулась. А тих іновірців за вбивство людини покарано.

Відтоді слава Будди зросла іще більше.

ДЖАТАКА ПРО МАВПЯЧОГО ЦАРЯ

Учитель розповів у Бамбуковому Гаю приповідь: «Хто має чотири чесноти», про замах на його життя з боку Девадатти.

Учитель, дізнавшись, що Девадатта готує замах на його життя, сказав:

— Гей, ченці! Не від сьогодні готує Девадатта замах на моє життя; він ще здавна готував такий замах, але не здійснив свого наміру.

І розповів таке:

— Ще в ті часи, як у Бенаресі царював Брахмадатта, Бодгісатва втілювався як мавпа. Виріс він, став як дуже жереб'ятко і жив собі самотньо на березі річки, що серед неї був острівець, де росли мангові й хлібні дерева та всіляка рослинність. Між берегом та острівцем була ске-

ля врівень з водою. Бодгісатва, дужий та моторний, стрибав з берега на скелю, а зі скелі на острівець. Наївшись там овочів досхочу, він повертав увечері додому тим самим шляхом, а наступного дня робив те ж саме. Так спливало його життя.

Але в цій річці жив ще крокодил зі своєю крокодилихою. А вона, побачивши Бодгісатву, коли він плигав туди й сюди, забажала скуштувати його серця. Тож сказала своєму чоловікові: «Страшенно кортить мені поласувати серцем цього мавпячого царя». — «Гаразд, — відповів крокодил, — ти матимеш його серце сьогодні ж увечері: коли він вертатиметься з острівця, я спіймаю його». І пішов та й ліг на скелі.

Наприкінці дня Бодгісатва, збираючись увечері покинути острівець, глянув на скелю і сказав сам собі: «Чогось скеля висувається тепер із води далеко більше, ніж звичайно. У чім річ?» Змірявши оком рівень води та скелю, він подумав: «Вода не підвищувалась і не знижувалась сьогодні. А скеля явно побільшала. Мабуть, на ній сидить крокодил та чигає на мене. Треба довідатися, що там».

Не рухаючись, він починає нібито розмовляти зі скелею: «Гей, скеле!» Та мовчить. Він знову аж тричі звертається: «Гей, скеле!» Мовчанка. Тоді він ще раз мовить: «Слухай, скеле, чому ти сьогодні не відповідаєш мені?» Крокодил подумав: «Мабуть, раніш скеля відповідала цій гарній мавпі. Тож і я зараз відповім». «Чого тобі треба, мавпячий царю?» — «А ти хто такий?» — «Я крокодил». — «А що ти тут робиш?» — «Чигаю на тебе, хочу зжерти твоє серце». Бодгісатва подумав: «Шляху тут іншого немає, треба вдатися до хитрощів». І починає знову: «Друже крокодиле, я віддамся тобі. Роззяв пащу і ти зараз спіймаєш мене, коли я плигатиму».

А крокодил, коли роззявляє пащу, очі заплющує. Забувши про цю дрібницю, крокодил роззявив пащу, і очі самі в нього заплющилися. Тож уявіть собі: лежить той крокодил, паща роззявлена, а очі нічого не бачать. Бодгісатва, напружившись, стрибнув і потрапив йому якраз на голову. Потім знов стрибнув, злетів, як блискавка, і вже він на березі.

Побачивши таке диво, крокодил подумав: «Цей мавпячий цар вчинив справді щось дивовижне! — І гукнув: — Гей, мавпячий царю, хто на цім світі має чотири чесноти,

той над усіма панує. А ти маєш їх геть усі». І проказав такого вірша:

Мавпячий царю! Хто має
Чотири чесноти: правдивість,
Ще й справедливість, завзятість, зреченність,
Той усіх ворогів переможе.

Уславивши так Бодгісатву, крокодил вернувся до свого лігва.

Учитель казав:

— Не від сьогодні готує Девадатта замах на моє життя: готував він його здавна... Тоді той крокодил був Девадатта, крокодилиха була Чінчаманавіка, а мавпячий цар — я.

Така приповідь про мавпячого царя.

ДЖАТАКА ПРО ЧЕРЕПАХУ

«Це ж вона розбилася»,— почав оповідь Учитель, перебуваючи в лісі Джетавана. Йшлося про Кокаліку.

— Не тільки сьогодні, ченці,— сказав Учитель,— балакуєсть є причиною загибелі Кокаліки, таке вже було й раніше.

І розказав приповідь із давніх часів:

— За давніх-давен, коли Брахмадатта царював у Бенаресі, Бодгісатва, народившись у родині царедворців, став йому за радника у справах світських та духовних. А цар той був дуже балакучий; коли починав говорити, ніхто вже не міг вимовити ані словечка. Бодгісатва хотів якось виправити цю його хибу і, походжаючи, розмірковував, як цій справі зарадити.

А за тих часів десь поблизу Гімалаїв жила в озерці черепаха. Два молоді фламінго, шукаючи собі поживи, познайомилися з нею і, заприятлившись, сказали їй: «Люба черепахо, ми живемо в Гімалаях, де височіє Блискуча Гора, у чудовій місцевості, поблизу Золотої Печери. Приходь до нас».— «А як я зможу прийти до вас?» — «Ми тебе перенесемо, але ти мусиш закрити рот, мовчати й нікому ані словечка не промовити».— «Згода, несіть мене».— «Гаразд»,— сказали фламінго, встромили їй

у рот паличку, вхопили в свої дзьоби обидва її кінці й злетіли в повітря. Побачивши, як вони летіли в повітрі, селяни закричали: «Дивись»: два фламінго несуть черепаху, що висить, зачепившись за паличку». Вона збиралась відповісти їм: «Коли мої приятелі несуть мене, хіба це вас обходить, бидло?» А якраз у ту мить птахи, що летіли дуже швидко, долетіли до Бенареса й опинилися над палацом. Черепаха розціпила рот, випустила паличку, впала на подвір'я і на вільному повітрі, просто неба, розбилась на дві частини.

Саме проходив там цар у супроводі своїх міністрів і спитав Бодгісатву: «Вельмишановний, як же це сталося, що черепаха упала?» А Бодгісатва подумав: «Скільки вже часу я добираю способу виправити цього балакучого царя! Певно, черепаха познайомилася з фламінго, і вони запропонували їй полетіти з ними до Гімалаїв. Та й полинули, встромивши їй паличку в рот. Вона почула розмову, не могла стримати свого язика, забажала говорити, випустила паличку з рота й упала на землю з високості». А потім сказав уголос: «Великий царю, оце таке лихо загрожує балакучим людям, що не можуть стримати свого язика». А далі ще й проказав вірш:

Оце ж вона розбилася, коли схотіла говорити,
Тримаючись за паличку. Загинула, на землю впавши.
І це ти мусиш усвідомити собі, герою мій славетний:
Для щастя власного

не слід балакати тоді, коли не треба.

Цар подумав:

«Це він каже про мене...»

— Вельмишановний,— звернувся він до нього,— це про мене ти сказав?

— Великий царю, чи ти, чи інший, хто говорить багатого, зазнає такої долі.

І розповів йому все, що сталося, і цар відтоді став мовчазним та задумливим.

Розповівши цю байку, Учитель пояснив стосунок колишніх осіб до сучасних:

— За тих часів,— сказав він,— черепаха була Кокаліка; два молоді фламінго — два старші ченці нашої громади, за царя був Ананда, за мудрого радника-духівника був я.

Така є приповідь про черепаху.

ДЖАТАКА ПРО ПАПУГУ РАДГУ

За давніх-давен, коли в Бенаресі царював Брахма-датта, Бодгісатва втілювався в папугу на ім'я Радга. А молодший брат його звався Потхападою. Коли вони були ще маленькі, ловець, піймавши їх, віддав брахманові в Бенаресі. Брахман годував їх, як рідних синів. Але жінка в цього брахмана була така лиха, що їй не встежиш за нею. Одного дня, виряджаючись у своїх справах, брахман сказав цій парі папуг:

— Дітки, я помандрую собі, а ви своєчасно й завчасно пильнуйте вчинків своєї матері та примічайте кожного, хто приходить чи виходить.

І давши папугам таке доручення, він пішов.

Тільки-но він пішов, його жінка почала жити розпусно, чоловіки приходили й виходили без кінця. Побачивши таке, Потхапада спитав Радгу:

— Брахман пішов, доручивши нам свою жінку, а вона коїть таке неподобство. Я скажу їй.

А Радга сказав:

— Ні, не кажи.

Але той, не звернувши уваги на ці слова, сказав:

— Мамо, навіщо ти коїш таке неподобство?

А вона, замисливши вбити його, сказала:

— Дитинко, ти ж син мій. Надалі я цього вже не робитиму. Іди до мене, дитинко!

І так ласкаво кликала його, а коли він підійшов, вхопила його й сказала:

— Ти ще мене вчитимеш? Місця свого не знаєш! — і скрутила йому в'язи та й кинула його в піч.

Брахман повернувся, відпочив і запитав Бодгісатву:

— Що, синку Радго, коїла мати неподобство, чи ні?

І прочитав такий вірш:

Намандрувавшись, батько твій
Тепер нарешті повернувсь.
Тим часом мати, синку мій,
Мабуть, розкошувала тут?

А Радга каже:

— Тату, розумні не розповідають, що їм некорисне, — було воно, чи ні, — і прочитав другу половину вірша:

Брат Потхапада вже лежить,
На попіл спалений в печі.
Бо слухати не захотів
Ласкавих і правдивих слів.

Подавши брахманові таке повчання та сказавши:
«Я не можу тут жити», Бодгісатва попрощався з брахманом і полетів до лісу.

ДЖАТАКА ПРО ОСЛА В ЛЕВ'ЯЧІЙ ШКУРІ

За давніх-давен, коли в Бенаресі царював Брахмадатта, Бодгісатва, втілившись у селянській родині, виріс і хліборобив собі. А один купець, мандруючи, возив свій крам на ослі. Як тільки він приїздив кудись, здіймав з осла торбу, вкривав його лев'ячою шкурою і пускав на рисові поля. Польові сторожі, побачивши його й маючи його за лева, не зважувались підійти.

Одного дня той купець спинився поблизу села, щоб зварити собі сніданок, а осла вкрив лев'ячою шкурою й пустив на вівсяне поле. Польові сторожі, маючи його за лева й не зважившись підійти, подались додому, щоб про це оповістити. Всі селяни, озброївшись, почали сурмити в сурми, бити в барабани, вийшли на поле і ну кричати. Осел, смертельно зляканий, заревів так, як ревуть осли. Пізнавши тоді осла, Бодгісатва проказав перший вірш:

Ба, це не лев тут заревів,
І це не тигр чи леопард,—
У шкурі лев'ячій отак
Реве лише якийсь осел.

Коли побачили селяни, що то осел, вони поламали йому всі кістки, а лев'ячу шкуру забрали й пішли собі. А купець, коли прийшов і побачив осла отак скаліченого, проказав другий вірш:

Хоч довго пасся мій осел
Отут на полі вівсянім,

У шкурі лев'ячій, проте,
Як заревів, зазнав біди.

Так вони промовляли, а тим часом осел здох, і купець,
кинувши його, пішов геть.

ДЖАТАКА ПРО ЛУКАВУ ДІВЧИНУ

За давніх-давен, коли в Бенаресі царював Брахма-
датта, Бодгісатва, втілившись в лоно його головної ца-
риці, народився, виріс, усі науки вивчи, а по смерті бать-
ковій став на царство й почав законно царювати.

Граючи в кості з брахманом, своїм домашнім жерцем,
він висловився так:

Усі течуть у діл річки,
А дерево є дерево.
Негарно чинять жіночки,
Котрих неважко спокусить.

Отак приспівуючи, він кидав золоті кості на срібну
дошку; граючи, цар завжди вигравав, а брахман програ-
вав. І брахман подумав: «Отак і зовсім нічого не зали-
шиться з майна у мене в домі». Та йому спало на думку:
«Не встерегти жінку, що вже знала хоч одного мужчину.
Отже треба буде взяти котрусь від самого народження
й оселити у себе. А коли виросте, хай бачить лише одно-
го мене. Пильно охоронятиму її й виграю гроші в царя».

Він був спритним хіромантом, тож побачивши одного
дня якусь нещасну вагітну, пізнав відразу, що вона дів-
чинку народить; закликав її, заплатив їй, прихистив
у своїм домі, а після пологів дав ще й грошей і відпустив
її, а маленьку дівчинку доручив жінкам, щоб не знала
вона чоловіків; вигодував, і коли вже стала вона дорос-
лою, оселив у своїм домі, а тоді й сказав:

— Великий царю, почнімо грати.

— Гаразд,— відповів цар. І почали вони грати, як
і раніше.

Коли цар, кидаючи кості, наспівував свою пісеньку,
брахман додавав: «Крім моєї дівчинки». Відтоді брахман
вигравав, а цар програвав. Бодгісатва, збагнувши, що

в домі брахмана мусить бути жінка, яка тримається лише його одного, і знаючи сутність буття, подумав так: «Треба перемогти її цнотливість». Покликавши якогось шахрая, він сказав:

— Чи не зміг би ти перебороти стійкість жінки цього брахмана?

— О великий царю, чого б то ні! — відповів той.

Цар дав йому грошей і сказав:

— Мерщій виконай те, про що я веду мову, — і відпустив його.

Отримавши гроші, шахрай накупив пахощів, мазей, пудри, камфори та всякого іншого краму і відкрив поблизу дому брахманового крамничку. А дім той мав сім поверхів, сім дворів і сім брам; при кожній брамі вартували самі жінки: крім брахмана, жоден чоловік не мав права увійти в дім, навіть і ті, котрі виносили коші із сміттям. А бачити дівчину могли лише брахман та жінка, що доглядала її.

Якогось дня ця доглядачка, взявши грошей на пахощі та квіти, проходила повз шахраєву крамницю. Побачивши жінку, він одразу здогадався: «Це доглядачка». Коли вона підійшла, він схопився, побіг назустріч, упав долу, обхопив міцно обома руками її ноги й почав нарікати: «Мамо, де ти була так довго? Дружки його, хитрі шахраї, теж підійшли, говорячи:

— Руки, ноги, обличчя, увесь вигляд, навіть миги однакові і в матері, і в сина.

Так вони перемовлялись між собою. І жінку сумнів узяв: «Може, і справді він син мій?» І вона заплакала. І вони обоє з плачем почали обійматися.

Тоді шахрай спитав:

— Мамо, де ти живеш?

А вона:

— Синку, я доглядаю брахманову дочку, гарну, як півбогиня, напрочуд принадну.

— А зараз куди йдеш, мамо?

— Купувати їй пахощів та квітів.

— Мамо, навіщо тобі кудись іти? Ти можеш дістати все це в мене.

І, взявши гроші, він дав їй багато бетелю, пахощів і різних квітів.

Дівчинка, побачивши стільки пахощів і квітів, сказала:

— Мамо, сьогодні брахман дуже до нас прихильний.

— Чому ти так думаєш?

— Бо бачу ось багато речей.

— То не брахман накупив, а я сама принесла все це від свого власного сина.

Відтоді вона, одержуючи від брахмана гроші, купувала на них у шахрая пахощі та квіти.

Шахрай через кілька днів по тому зліг, удавши хворого. Жінка підійшла до дверей крамниці й спитала:

— Що тобі, синку?

— Мамо, навіть і вмираючи не можу тобі цього розповісти.

— Якщо не мені, кому б ти розповів?

— Мамо, в мене ось яка хвороба: я, почувши, що дівчина дуже гарна, закохався в неї. Якщо вона стане моєю, житиму. Якщо ні — помру.

— Синку, то вже мій клопіт, ти цим не журися.

Підбадьоривши його отак і взявши в нього ще чимало пахощів та квітів, вона пішла до дівчини й сказала:

— Мій син, почувши від мене про вродливість твою, закохався в тебе. Що робити?

— Коли можна привести його сюди, я згодна, щоб він прийшов.

Почувши це, жінка назбирала по всіх кутках сміття й поклала все у кошик для квітів, а коли настав час виносити квіти і прийшла сторожиха, вона висипала сміття їй на голову; сторожиха образилась; але тільки-но вона що скаже, та кидає на неї сміттям. Отож ніхто вже не приходив виносити й прибирати те, що вона приносила або виносила.

Тим часом, сховавши шахрая в коші, вона спровадила його до дівчини. Шахрай пробув у брахмановім домі зо два дні. Коли брахман піде геть, вони бавляться; коли він вертається, шахрай ховається. Через два дні дівчинка й каже йому:

— Добродію, вже слід іти тобі.

— Так то воно так, але я не хочу йти, не вдаривши брахмана.

— Гаразд,— мовила вона й сховала шахрая, а коли прийшов брахман, сказала йому:

— Шановний, я хочу потанцювати, а ти заграй на віну.

— Гаразд, люба моя,— і він почав грати.

— Мені чомусь соромно, коли ти дивишся на мене. Я танцюватиму, запнувши тобі обличчя хусткою.

— Якщо соромишся, то будь ласка.

Узявши щільну хустку, дівчина затулила йому очі й запнула обличчя.

Брахман грає на віну із запнутим обличчям. А вона, потанцювавши з хвилинку, і каже:

— Шановний, мені чогось забажалося вдарити тебе.

Брахман, охочий до жінок, нічого й на мислі не маючи, каже:

— То й удар.

Дівчина подала знак шахраєві, а той, підійшовши до брахмана ззаду, вдарив його по голові ліктем, аж у того очі мало не повилазили і гуля вискочила на голові. Почувши біль, брахман мовив:

— Дай руку.

Дівчина простягла. Брахман і каже:

— Рука в тебе м'яка, а удар сильний.

Побачивши брахмана, шахрай сховався, а як він сховався, вона зняла з голови в брахмана хустку, взяла гірчичної олії та й помастила гудзя йому на голові.

Коли брахман пішов, жінка сховала шахрая у кіш і винесла його, а він пішов до царя і все йому розповів.

Цар і сказав брахманові, коли той завітав до палацу:

— Давай-но грати, брахмане.

— Гаразд, великий царю.

Цар поставив дошку для гри та й кидає, як і раніше, кості, проспівавши свою пісеньку. Брахман, не знаючи, що дівчина втратила свою цнотливість, докинув: «Крім моєї дівчинки». Та хоч і сказав це, але не виграв. Збагнув цар і каже:

— Брахмане, навіщо вважати її винятком? Дівчинка твоя вже втратила свою невинність. Ти гадаєш, що, пильнуючи її від самого народження та охороняючи за допомогою жінок у семиповерховому домі можеш устерегти її? Та хоч заховай ти жінку в своє власне черево, а встерегти її не зможеш. Бо немає жінки, що знала б одного тільки чоловіка. Коли сказала твоя дівчина: «Я танцюватиму, а ти на віну заграй» і запнула тобі обличчя хусткою, тоді її коханець ударив тебе по голові ліктем, а ти тепер вважаєш її винятком!

І він прочитав вірш:

Сидить із запнутим лицем,
На віну граючи, брахман,
Ще змалку жінку пильнував:
Чи ж можна вірити жінкам?

Отак Бодгісатва навчив брахмана. А брахман, вислухавши таке повчання, вернувся дому та й каже дівчині:

— Як ти могла вчинити таке паскудство?

— Шановний, хто це тобі сказав? Я нічого такого не вчинила. То я вдарила тебе, а не хто інший. Коли не віриш, присягнусь, що я не доторкалась руки жодного чоловіка, крім тебе, і в огонь кинувшись, примушу тебе повірити.

Брахман сказав:

— Хай буде так.

І склавши з дров великий стос та запаливши його, він проголосив:

— Коли сама собі віриш, кидайся у вогонь.

Але дівчина перед цим звернулась до своєї доглядачки:

— Мамо, скажи своєму синові, щоб прийшов, і в ту мить, коли я вже кидатимусь у вогонь, хай він схопить мене за руку. Наглядачка пішла і все влаштувала. Шахрай прийшов і став серед юрби. Тоді дівчина, бажаючи обдурити брахмана, при величезному натовпі мовила:

— Брахмане! Крім тебе, я не торкалась до руки жодного чоловіка. Хай же не спалить мене полум'я!

І вже збиралася кинутись у вогонь. Ту ж мить шахрай закричав: «Дивіться, що робить цей брахман, царський домашній жрець! Кидає в огонь таку гарну дівчину! — і він підійшов і схопив її за руку. Тоді вона, визволивши руку, сказала брахманові:

— Шановний, мою присягу знищено, не можу я кинутись у вогонь.

— Чому?

— Шановний, я ж присягалась тобі: «Крім тебе, я не доторкалась до руки жодного чоловіка», а тепер цей ось чоловік схопив мене за руку.

— Обдурила ти мене! — сказав брахман. Побив її і геть прогнав.

Отакі нечесні, капосні жінки; скільки злочинів вони коять, але дурять свого чоловіка, мовлячи: «Я нічого та-

кого не вчинила», щодня присягаються, але ніколи не міняються. Тож кажуть:

У жінок отих лукавих
Правди аж ніяк не знайдеш.
Поведінки їх не знаєш,
Наче риби рух у водах.
Ім брехня за правду править,
За брехню їм править правда.
Як травицею корова,
Ласують жінки усюди...
Хитрі ті жінки, як змії,
Солодко так розмовляють,
А єдине тільки знають,
Як чоловіків дурити.

Немає постійної тотожності в однієї й тієї ж особи.

Цар Мілінда спитав:

— Преподобний Нагасено! Той, хто постає, чи той самий він, чи інший?

Преподобний відповів:

— Ні, він не той самий і не інший.

— З'ясуй це порівнянням.

— Як ти гадаєш, великий царю, коли тепер ти дорослий, то хіба ти той самий, що був тоді, коли був ніжним хлопчиком чи дитинчам, що дригає ніжками?

— Ні, преподобний, я був один, коли був ніжним хлопчиком чи дитинчам, що дригає ніжками, і інший тепер, коли дорослий я.

— А коли так, великий царю, немає в тебе ні матері, ні батька, ні вчителя, ні навчання, ні виховання, ні мудрості. Адже, великий царю, хіба мати зародка є інша, ніж мати дитини й дорослої людини? Хіба той, що вчився, є іншим, коли вже навчився? Хіба той, що зробив злочин, є іншим, коли йому за це відтято руки й ноги?

— Ні, преподобний. Але що ти мені скажеш?

Преподобний мовив:

— Великий царю, я й сам був колись ніжним хлопчиком, був дитинчам, що дригає ніжками, а тепер я доросла людина. Через зв'язок із тілом всі ці стани складають єдність.

— З'ясуй це, навівши якесь порівняння.

— Великий царю, коли людина запалить світильник, хіба не горітиме він цілу ніч?

— Так, преподобний, горітиме.

— Як же так, великий царю, хіба полум'я на початку ночі буде тим самим, що й опівночі?

— Ні, преподобний.

— Хіба полум'я опівночі буде тим самим, що й наприкінці її?

— Ні, преподобний.

— А хіба, великий царю, на початку ночі був один світильник, опівночі інший, а наприкінці ночі ще інший?

— Ні, преподобний.

— Отже, великий царю, така сама й безперервність явищ. Одне народжується, інше зникає; виникає ні попереднє, ні наступне; тому й людина не є ні тим самим, ні іншим; так виникає безперервність явищ.

— Ще раз з'ясуй це, навівши якесь порівняння.

— Великий царю, коли свіже молоко згодом перетворюється на вершки, а вершки на масло, а масло на топлєне масло, хіба можливо, великий царю, все чітко відокремити?

— Ні, преподобний, все це виникає через безперервний зв'язок.

— Отак; великий царю, виникає і послідовність явищ. Одне народжується, інше зникає; не виникає ні попереднє, ні наступне; тому й людина не є ні тим самим, ні іншим; так доходить вона останнього ступеня свідомості.

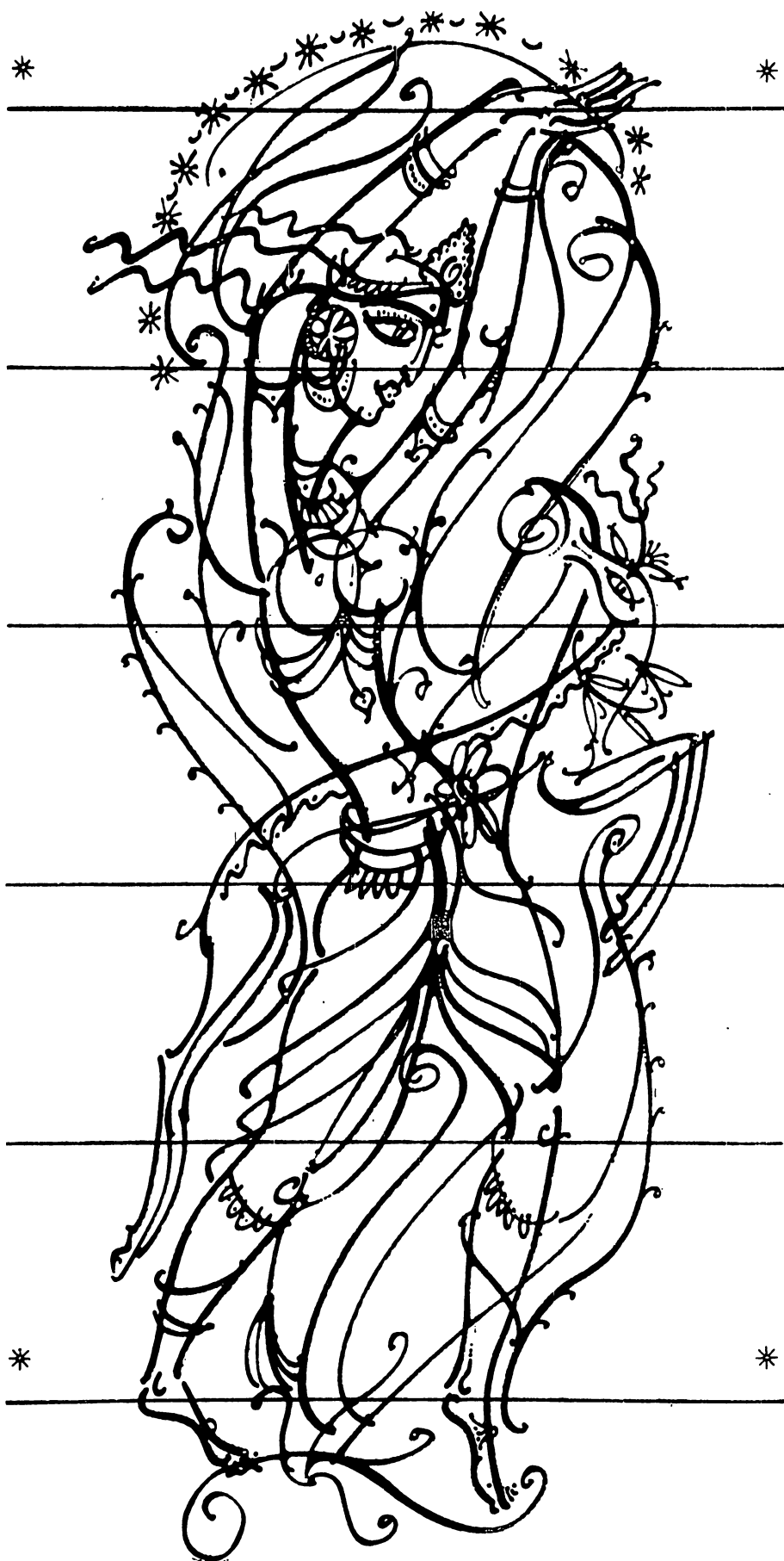
— Ти мудрий, о Нагасено!

*З санскритської
класики*

ХМАРА-ВІСТУН

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Далеко від коханої через проклін суворий пана
Був засланий на рік, покараний за свій переступ, Якша.
В лісах тінявих Рамагірі оселився він, нещасний,
Над озером прозорим, що його купанням освятила Сіта.

2

На тій горі декілька місяців він перебув в розлуці
З дружиною. Зі схудлих рук
браслети золоті зсувались...
Ось в перший липня день
він бачить: хмара гору обіймає,
Неначе слон, що хоче збоку вдарить, граючись, схилився.

3

І довго, довго, перед постаттю оцею зупинившись,
Ковтає сльози з туги та сумує цей служник Кубери.
Душа щасливим, коли бачать хмару, настрої зміняє:
А заслані далеко від коханої що почувають?

4

Вже близько осінь. Він свою кохану хоче підбадьорить
І вістоньку про себе добру через хмару надіслати.
Зібравши свіжих квітів кетака, їх офірує хмарі,
Ласкавий, він ласкаве привітання ніжно вимовляє.

5

Дим, блискавка, вода, повітря —
суміш з них — оце й є хмара.
Хіба розумні можуть ними привітання посилати?

Про це, мабуть, не згадував, удаючись до хмари, Якша. В коханні нещасливі до живих і неживих голосять.

6

«Ти, що народжений від хмар Пушкара,
у всесвіті славетних!
Ти, Індри приятель, міняєш вид, як хочеш. Це я знаю!
Тому я, бідний, удаюсь до тебе, бо так хоче доля.
Високого відмова краща, ніж послуга низького!

7

Для тих, які страждають,
ти — захист, а тому, хмаринко, прошу:
Оповісти коханую про мене, засланого паном!
Лети до Алаки, столиці якшів, де тераси білі
Осяє місяць з чола Шіви, що перебуває в парку.

8

Коли на шлях повітряний підіймешся, на тебе глянуть
Жінки мандрівників здивовані, відкинувши волосся.
На тебе дивлячись, хто занедбає жінку, що покинув?
Лише такий, як я, нещасний, що від другого залежить.

9

І тихо, тихо колисатиме тебе погідний вітер,
І чатака, твій друг, співатиме тобі ліворуч ніжно.
Тому, що провіщаєш їм нащадків, незабаром, певно,
Тебе оточать в небі радісним ключем лелеки.

10

Напевне, знайдеш, помандрувавши, жінку твого брата:
Вона жива, все лічить решту днів до терміну заслання.
Як квітоньку, закохане жіноче серце поживляє
Стебло надії і в розлуці від загибелі рятує.

11

Почувши ледве грім приймний твій, що мусить усю землю
Родючою зробіть, її грибами вкривши, як серпанком,

Супроводять фламінго, прагнучи до озера Манаси,
Тебе, годуючись листками лотосів, аж до Кайласи.

12

Ти попрощайся з любим другом, обійми високу гору
Священну, де по взбіччях видно слід ноги святої Рами.
Щороку, коли сходишся ти з нею, знову зустрічає
Вона слізьми гарячими, немов висловлює своє кохання.

13

Тепер я шлях достойний покажу тобі, послухай!
А потім вислухай і передай приемну вість моїй дружині.
Як втомишся у мандрах, на шпилечку трошки
відпочинь ти,
Напийся свіжої води з річок і лין, хмарино, далі.

14

«Чи вітер хоче знести скелі шпиль?» — Зирнувши
вгору, скажуть,
Дивуючись з твоїх зусиль, жінки простенькі сіддгів.
Лети на північ звідси, з місця, що покрито очеретом,
Уникнувши на небі хоботів слонів, що всесвіт держать.

15

Мов суміш променів перлових, постає перед тобою,
Ніби підвівшися з мурашника, шматок від лука Індри.
Твій темний тулуб справді через це покращає багато:
Біля блискучих пер павиних ніби став отарник Крішна.

16

«Від тебе урожай залежить», —
так, очима в тебе вп'явшись,
Селянки говоритимуть, не вмючи бровами грати.
Напившись пахощами свіжої ріллі над полем Мала,
На захід ти мандруй, а потім знов на північ.

Передбачаю, друже, поспішаєш до моєї любки,
 Але загаєшся на запашних верховинах численних!
 Тебе зустрінуть павичі, ніби сльозами, білоокі.
 Хіба після таких вітань ти зможеш швидко їх покинуть?

Де білі круг ланів тини, що вкриті кетака-квітками,
 По деревах, навколо хат, пташки собі будують гнізда,
 Гаї, від стиглих джамбу-овочів вже чорні, там зустрінеш.
 В Дашарна лебеді на кілька днів залишитись повинні.

Поміж усіх країн до славної столиці їх Відіші
 Коли долинеш, зразу нагороду, як коханець, знайдеш.
 На березі, гримнувши злегка, ти нап'єшся поцілунком
 З Ветраваті, що хвилями, немов бровами жінка, грає.

На гірці Нічай зупинись, щоб трошечки спочити:
 Вона наїжиться кадамба-квітами в твоїх обіймах,
 Там з гrotів гострий аромат гетер діймається в повітря,
 Де з ними городяни молоді злягаються шалено.

Лети, спочивши, далі та побризкай свіжою водою
 Бруньки в кущах жасмину, що росте край річки лісової,
 На мить одну покрій квіткаркам щоки холодком тінявим,
 Бо, піт стираючи, вони всі квіти лотосу зім'яли.

Хоч це для тебе, може, буде кругом, бо летиш на північ,
 Проте не помини Уджаїні, її терас, палаців.
 Коли жінки тамтешні зорами, як блискавка, швидкими
 Тебе не зачарують, будеш розчарований навіки.

Над хвилями бурхливими літаючи, пташки, мов пояс,
 Оточують Нірвіндг'ю; вир вона, як лоно, випинає,
 Стрибаючи чудово по камінню. Ти напийся з неї:
 Жінки, відомо, щоб привабити коханця, кокетують.

29

Немов коса вузька, струмком тонким біжить змарніла
 річка
 І потемніла через листя, що з дерев, зів'явши, впало;
 Вона нагадує мою дружину, що в розлуці нещасливій.
 Тепер подбай: нехай ця річка стане повновода.

30

В Аванті, де діди по селах про Удаяну співають,
 Прямуй до гарної великої Уджаїні-столиці.
 Не вистачило щастя для богів: вони зійшли на землю,
 І тут їм уготований куток, частина раю.

31

Там вітер з Шіпри запашний від лотосів, що розквітають;
 Удосвіта розносить він закоханих фламінго співи,
 Втішає він жінок, що роздратовані через кохання,
 Коли коханець жартома продовжує розваги.

31-а

Там, на базарах, силу перлів, діамантів і смарагдів
 Зелених, як трава, коралів цілі дерева червоні
 Побачивши, згадаєш: не залишилось, мабуть, нічого
 В морських глибинах —
 скарбів більш нема, сама вода лишилась.

31-б

«Там Ватсів цар собі за жінку взяв дочку Прадьюти,
 І пальмовий гайок був золотий тут у царя, чудовий,

А потім високо над лісом рук, як куля, притулися,
Підфарбувавшись вечірнім сяйвом, мов китайська рожа.
Слонову шкуру занедбає Шіва, танок свій припинить;
Бгавані заспокоєна з подякою зирне на тебе.

Жінкам, коли вночі вони в доми коханців поспішають,
А скрізь — хоч в око стрель — запав похмурий морок,
Ти блискавкою золотою посвіти дорогу,
Утримавшись від дощу та грому, бо жінки лякливі.

На дахові будинку, що на ньому горлиці поснули,
Ти заночуй з дружиною, бо блискавка твоя стомиласть.
Коли побачиш знову сонце, мусиш мандрувати далі:
Доручення приятелів повинен виконать, шляхетний.

Коли роз'яремим коханкам вранці підсушити сльози
І заспокоїть їх коханцям слід, не заступай їм сонця!
Воно втирає лотосам з обличчя їх росисті сльози.
Коли ж ти промінь затіниш йому, біду собі накличеш.

В воді прозорій, чистій, як душа ясна, Гамбгіри-річки
Відіб'ється твоя природно гарна тінь малюнком світлим.
Ти усміхів та поглядів її, також швидких, жартливих,
Як рибоньки, що у воді снують, не відхиляй суворо!

Зірвавши синій водяний серпанок очеретом гнучим,
Ніби руками, береги круті, мов стегна, їй відкривши,
Як зможеш, опустившись, знову далі полетіти, друже?
Залишиш любку, що з оголеною нею покохався?

Тебе низенько понесе, як попрямуєш до Девгара,
 Той вітер прохолодний, що інжир досягне через нього,
 Пахучий, бо з землі, що напилась дощу, йде пара.
 Ним дихають слони своїми хоботами чутно.

Перетворившись потім на квітчасту хмарку, ти оббризкай
 Житло постійне Сканди квітами пахучими вод Ганги.
 На захист сонмів Індри там свій жар палкий, як сонце,
кинув
 В огненну пащу бог великий, що на чолі носить місяць.

Примусиш громом, що між гір лунає гучно, друга Сканди
 Стрибати, павича. Йому осяє очі місяць з чола
 У Шіви; а коли з хвоста перо блискуче він ізронить,
 Його на вухо біля лотоса положить мати Гаурі.

Лети, вклонившись богу, що родився в очереті, далі,
 Бо сіддгі з лютнями, краплин жахаючись, уникнуть
 Ушанувати річку, славу Рантідеви; зупинися
 Там, де колись офірував він сили сил дочок Сурабгі!

Щоб зачерпнути воду, ти, як Крішна, темний, нахилися.
 Широка річка за вузьку здається, як здалека глянуть.
 Разом тоді боги видовище чудеснее побачать:
 Ніби намисто з перлів, а рубін великий всередині.

Коли перейдеш через річку, станеш видивом приємним
 Для поглядів жінок цікавих тих міських із Дашапури.
 Вони бровами грають, вії жваво бігають, мов сарни,
 Так бджілок рій над квітами жасмину ген перелітає.

Країни Брахмаварти дійдеш, затіниш її собою,
 Побачиш бойовище, де загинули всі Каурави.
 Як квіти лотосів дощем ти заливаєш, так стрілами
 Славетний Арджуна всім кшатріям один залив обличчя.

49

Вклонися, друже, перед водами святими Сарасваті,
 Що вшанував сам Плугоносець, відмовляючись від бою,
 Для друзів залишивши і вино пахуче, і кохану.
 Напившись, будеш чистий унутрі, а тільки зовні темний.

50

Святої річки, доньки Джакни, дійдеш біля Канакхали,
 Що, впавши з Гімалаїв, ізнесла на небо Сагарідів.
 Вона то роздратовує богиню Гаурі,
то шумом хвиль сміється,
 Немов руками місяць на чолі у Шіви обіймає.

51

Щоб кришталевої води попити ти тюпцем підійдеш
 До Ганги, як той слон Айравата, що в небо боком вперся.
 А тінь твоя, ген рухаючись по воді, подасть оману:
 Ямуна й Ганга тут злились, не біля Праги.

52

До джерел Ганги дійдеш, білої гори, що снігом вкрита,
 Де скелі мускусом пахтять
тих сарн гірських, що там посіли.
 Спочинеш після подорожі на шпиль, мов чорна брила,
 Що білий Шіви бик її ніби підняв рогами вгору.

53

Коли закрутить вихор сосни і від тертя гілок їх буде
 Пожежа в лісі, що хвості бикам підсмажить диким,
 Ти зливою страшенною вогонь вмиє загасити мусиш:
 Шляхетний, коли він чим слабшим допоміг, радіє завжди.

Коли тобі розлючені шарабги зроблять наглий напад,
 Стрибаючи зі шляху геть далеко на свою загибель,
 Дощем камінним, ніби градом з громом, мусиш їх
загнати.
 Хто не зможе досягти мети, той вже зневаги гідний!

Там камінь є, де слід ноги своєї залишив бог Шіва,
 Його жертвами шанують сіддги. Ти також вклонися!
 Хто з вірою на нього гляне, той вже всіх гріхів позбувся,
 А, по розлуці з тілом, перейде в життя щасливе Ганів.

Бамбук, коли повіє дужий вітер, забринить там ніжно,
 Жінки кімнарів проспівують пісню про загин Тріпури.
 Коли, мов барабан, твій грім ще по печерах залунає,
 Хіба не буде це концертом повним на пошану Шіви?

По взбіччях Гімалаїв, дивлячись на ці чудові речі,
 Проходом Краунча, що його пробив Парашурама
славний,
 Фламінго шляхом пролітай на північ, смугою розтягшись,
 Нібито Вішну чорная нога, що він заніс над Балі.

Ще вище — станеш гостем дзеркала богинь, гори
Кайласи,
 Де скелі пересунув Равана, десятилиций велет.
 Вона стоїть шпилем, як лотос, білим у блакить
підвівшись,
 Мов білий регіт Шіви голосний, згромаджений віками.

Видовище передбачаю гарне: немов слонова кістка свіжа,
 Гора біліє, а над нею твоя постать потемніла.
 І нерухомими очима всі на це дивитись зможуть:
 Здається темно-синій плащ, що над плечима Плугоносця.

Коли бог Шіва, скинувши змію-браслет, за руки
взявшись,
 По цій «Горі Розваг» з дружиною своєю Гаурі піде,
 Склади собі на фалди постать, а всередині затримуй воду
 І піднесеш їх вгору, ставши за щаблі діамантові.

Тебе богині молоді, мабуть, обручками проколють,
 Щоб замість купелі водою дощовою освіжитись;
 Коли вони тебе під час великої не звільнять спеки,
 Ти громом голосним штукарок цих перелякай лякливих.

Сьорбни водиці з Манаси, де лотоси цвітуть злотисті,
 І рот Айраваті ласкаво затули ніби серпанком.
 Поколисавши кальпа парості, немов вбрання шовкове,
 І бавлячись, дивуйся, хмаро, на величність Гімалаїв.

Йому на груди, як коханцеві, лягла Алака; одяг
 Вона свій скинула до ніг його. Ти їх пізнаєш, друже!
 Тепер отари хмар над баштами палаців там мандрують;
 Жінкам-красуням блиск перлин волосся прикрашає.

1

2

2-a

2-6

3

297

4

Там грають весело з безсмертними дівчата, вогко-свіжий
Вітрець небесний з Ганги повіває їм, коли, стулившись
На взмор'ї, в холодку дерев тінявих, камінців шукають
Чудових, що були приховані в пісочку золотому.

5

Там ці червоноусті, коли їм палкий коханець нагло
Зірве рукою пояс разом з одягом шовковим з тіла,
Соромляться і, щоб лампади загасить діамантові,
Що сяють, як вогонь,
в них кидають сандалу жмені марно.

6

Там хмари, коли вітер їх приносить на шпилі палаців,
Дощовою водою свіжою картини попсувавши,
Ніби злякавшись, потім через ґрати вікон вилітають
І, знявшись парою, як дим, зникають, тануть у повітрі.

7

Там камінь місячний, у вікна вправлений,
краплини точить
Опівночі, коли ти шлях йому вже не перепиняєш.
І краплі ці у сяйві місячнім тіла красуням освіжають,
Коли вони після шалених пестоців коханців мліють.

8

Там увесь час коханці-дуки, ті, що мають скарбів силу,
З красунями небесними
спішать в чудовий парк Вайбграджа.
Вони між себе розмовляють, а кімнари співом ніжним
Кубери розкіш, міць, події різні прославляють.

9

Там путь нічну коханок можна бачити на сході сонця;
Вона посипана квітками, що з їх кучерів упали,
Та золотими пелюстками лотосів, що з вух звійнулись,
Та перлами намист, що над грудьми у них порозривались.

10

Там часто Шіва-бог, Кубери друг, перебуває, Кама
Тоді не сміє вже туди свій лук і з бджіл тятиву нести.
Красуні замість них своїх привабних поглядів вживають,
Бровами грають вміло і серця коханцям протинають.

11

Там чарівниче дерево жінкам усім саме дарує
І одяг різнобарвний, і вино, що розпалляє очі,
Бруньки з квітками, що розкрилися, усі оздоби разом,
Червоний лак і фарбу для їх ніжок, що, як лотос, гарні.

12

На північ від хорóm Кубери там мою побачиш хату:
Здалека сяє брама там її: це Індри лук — веселка.
А поруч наше деревце — мандара: як мала дитина,
Що, виплекана милою, під квітів тягарем схилилась.

13

Там смарагдові східці до ставка ведуть, що поза домом,
Він золотими лотосами на стеблах срібних вкритий;
Безпечно плавають фламінго по воді і не згадають
Про дивовижне близьке Манасá, коли тебе побачать.

14

На березі — «Гора Розваг», її верховина з сапфірів,
Оточує її чудовий пліт із золотих бананів.
Ту гору, що її дружина любить, згадую, нещасний,
Я завжди, дивлячись на тебе, коли блискавкою сяєш.

15

Альтанка там з ліан і з ґратами із куравак квітчастих.
Ашока там червоний ще росте, з ним кесара принадний.
Один зі мною прагне доторку ноги моєї жінки,
А другий — медом чарівним упитись з уст її солодких.

Між них є жердка золота, що на підставці кришталевій,
Немов бамбук зелений, вкрашена смарагдами зісподу.
Увечері твій друг, павич, на ній сидить собі й танцює,
Коли кохана у долоні плеще й обручками дзвонить.

Оці ознаки, друже, пам'ятаючи, напевне знайдеш —
Там над дверима відображення є лотоса і мушлі —
Будинок мій, хоч без господаря він і стоїть похмурий,
Як лотос денний після сонячного заходу зів'ялий.

На слоненятко молоде свою перетворивши постать,
На тій «Горі Розваг» чудесній, що її згадав, спустившись,
Ти мусиш сяйвом блискавки зирнути в хату
І освітити все, у вікна залетівши.

Струнка, чорнява, гострозуба, і з червоними вустами,
Вузька станом, і з глибоким лоном,
з жвавим зором сарни,
З повільною ходою
стегон повних та міцних, з грудьми важкими,
Вона поміж красунь на світі — осяйне створіння Брахми.

У ній усе життя моє. Вона мовчить. Її пізнаєш:
Сумує, бідна, залишившись сама, мов чакравака,
Під тягарем великих довгих днів нещасних, зрозуміло,
Вона, мабуть, зів'яла, як ліана восени, в негоду.

Від безупинних сліз гірких у бідної набрякли очі,
А від зітхань гарячих рот її червоний втратив колір.
Обличчя, що похилене на ручку та волоссям вкрите,
Нагадує той місяць, як його ти млою вкриєш.

22

Вона, ось ти побачиш там, мабуть, несе якісь пожертви,
Мое обличчя схудле хоче з пам'яті намалювати,
Розпитує свою канарку в клітці, що співає ніжно:
«Ти не забула пана, мила? Він тебе любив так дуже!»

23

А може, абияк одягшись, притисне к грудям лютню,
Її настроїть ледве — від гарячих сліз намокли струни —
І пісню розпочне, де на мое ім'я склади подібні,
І знову забуває той мотив, що вже раніш співала.

24

Чи лічить місяці, що залишились до кінця прокльону,
Або кладе у дверях квіти на порозі та ворожить,
Чи мріючи, ніби мене зустріла, радість почуває:
Жінки нещасні отакі розваги знають у розлуці.

25

Удень розлука ще не так її турбує: вдень — робота.
Але вночі, години вільної, ці муки нестерпучі!
Опівночі вона не спить, лежить, ридає на долівці...
Потіш її: стань за вікном та пригорни моїм вітанням!

26

Сама на ліжку, схудла, наче серп, вона собі приткнулась,
Як молодик вузьенький, що підводиться, блідий, на сході.
Ті ночі, що минули вмить з утіхами мого кохання,
Тепер лише на горі тягнуться велике, родять тугу.

27

Вона, безсила, спробує повіками, від сліз важкими,
Закрити очі, що усе дивилися й дивилися на місяць,
Що лив холодні промені у вікна.
Склепила очі, та не спить вона, як лотос в день похмурий.

Нависли кучері над щоками водицею ізмиті,
 Зітхання сушить їй червоні ніжні губи.
 Вона благає сну, щоб ізійтись зі мною хоч у мріях.
 Проте і мріям очі, повні сліз, шляхи перепиняють.

Косу, що в час розлуки заплела сама, гірлянди знявши,
 Повинен розв'язати я, коли мине прокльону термін.
 Вона тонка, брудна і ріже щоки; милая рукою
 З кривими нігтями її відкинуть хоче.

Нешасная оздоби всі зняла, на ліжку безупинно
 Лежить і рухає своїм худим і хворим тілом.
 Тебе, мабуть, гарячими слізьми заплакати примусить:
 Співчутливий буває той, хто сам ті слъози проливає.

Того я певний: серденько її мене кохає справді,
 Лише розлука довела її до цього стану.
 Себе щасливим можу, не пишаючися, я назвати:
 Побачиш незабаром сам усе отак, як розповів я.

Вона не п'є вина; її забули очі вже бровами грати,
 Забула фарбувати і лице, що кучерями вкрито;
 Та як тебе побачить, я гадаю, затремтять їй вії,
 Як лотоси, коли їх рибки в річці потурбують.

І ліве затремтить стегно, біліше, ніж банана стовбур.
 По насолоді пестив я його, обмацував частенько.
 Прикрас звичайних вже воно не носить: так звеліла доля.
 Намист перлових і слідів від пазурів моїх воно не має.

Тим часом, о хмаринко, коли милая у сні спочине,
 Ти зупинись і грім затримай свій хоч на чвертину ночі!
 І обійми її; коли їй сниться, що мене зустріла,
 Ліани-руки хай її оповивають!

Але тихеньким вітерцем, що духом жасминовим пахне,
 З краплинами дощу дружину освіжи і, розбудивши,
 Розмову з нею громом ти почни, без блискавки, сміливо.
 Вона ж дивитиметься пильно у віконце, де ти станеш.

— Ти не вдова: друг чоловіка аж сюди прилинув.
 Я — хмара, в серці вість тобі несу я добру.
 Тихеньким громом подорожніх втомлених я приспішаю,
 Що мріють, як би коси розв'язать своїм жінкам далеким.

Вона, коли почує це, зирне, зітхаючи, на тебе,
 Як Сіта, коли Вітрів син від Рами посланцем з'явився,
 І нетерпляче вислухає все про мене, бо для жінки
 Почуть від друга про коханця — наче з ним зустрітись.

Тоді, шановний, щоб себе й мене задовольнити, скажеш:
 — Коханий твій перебуває на горі, в пустелі Рами,
 Живий він, про твоє здоров'я хоче вістоньку дістати.—
 Таке вітання всім, що підлягли недолі, є звичайне.

Своє гарячее і схудле тіло він з твоїм змарнілим,
 З слізьми гарячими, що їх ти ллєш, свої ще гарячіші,
 З зітханнями свою безмежну тугу і важкі зітхання,
 Віддалений від тебе долею, бажає сполучити.

1

НЕЩАСНЕ КОХАННЯ

Про неї завжди згадую, вона ж мене не любить,
Вона бажає другого, а той кохає другу.
А мною захопилася ще друга, зовсім інша.
Ой лихо всім! Їй і йому, мені і тій, і Камі.

2

ЖІНКА — ДЖЕРЕЛО РАДОЩІВ І СТРАЖДАНЬ

Ось, люди, правду вам кажу я безсторонньо:
На цьому світі справді так воно є всюди:
Нічого кращого за жінку тут немає,
Причини іншої для лиха теж немає.

3

ЗАКОХАНА ЖІНКА НЕ ЗНАЄ МІРИ

Коли жінки наважаться
На щось під впливом пристрасті своєї,
На перешкоді стати їй
Не сміє й сам великий Брахма.

4

МУКИ КОХАННЯ

Коли про тебе згадую — страждаю,
Коли ж побачу тільки — вже хвилююсь.
Як доторкнусь — тоді мов божевільний...
Чому ж тебе «коханою» взивають?

5

НЕ ГАЙ ЧАСУ!

Ой не вагайся марно, серце! Дай собі спочити!
Само собою здійсняться усе, як слід, не йнакше.
Те, що було, не згадуй, за майбутнє не думай!
Смакуй ті втіхи, що приходять раптом і минають.

6

ПОЧУТТЯ ПРИНАДЖУЄ

Летить на смолоскип вогненний нетля несвідома й гине,
Ковтає м'ясо на гачку у вудки риба несвідома.
А ми свідомі, що бажання наші — не мережа злиднів,
Не відкидаєм їх. Засліплення велике і глибоке!

7

НЕДБАЛІСТЬ ЛЮДСЬКА

Щодня заходить сонце,
сходить, а життя скорочується наше.
Ми, всякою роботою обтяжені, не помічаєм часу.
Народження і старість,
лихо, смерть ми бачим, а не боїмося!
Чи збожеволів світ,
напившись вина, що божевільним робить?

8

САМОТНІСТЬ СТАРОСТІ

Ті, що від них ми народилися, давненько вже померли,
А ті, що з нами виплекані, тільки в спогадах існують.
І ось щоденно ми чекаєм на загибель нашу,
Як дерево на піскуватім березі річок великих.

10

МАРНІСТЬ СВІТУ

11

БЛАГОРОДНІСТЬ, СВОЯ КОРИСТЬ, ЗЛОБА

308

ГІДНІСТЬ ЛЮДСЬКА

13

ОЗДОБА МУЖЧИНИ

14

СИЛА НАУКИ

15

ЗАХІД ЖИТТЯ

Приходит старість, молодість минулась.
Розумні! Вищої мети шукайте!
Життя доходить краю. Час минулий
Не зупиняється і не вертає!

ПРИМІТКИ

РІГВЕДА

ДО АГНІ

З 1028 гімнів, що з них складаються 10 книг «Рігведи», понад двісті присвячені богові Агні (етимологічно відповідає слов'янському «огнь»). Цього бога могутньої світової стихії розглядають водночас як бога домашнього вогнища, дружнього до людства, як візника-посередника, котрий возить до богів ту жертву, що її приносять люди. Жертва, на думку пророків-співців (*ріші*), які вважалися за складачів «Рігведи», конче потрібна богам, бо через неї здійснюється всесвітній порядок, закон (*ртам*), що базується на магічній силі, яка притаманна жертві. Бо жертвний ритуал, коли його виконано добре, без помилок, вільних чи невольних, механічно примушує богів здійснити все, чого бажає той, хто приносить жертву. Слово *ртам* поволі набуває значення *дійсний лад, істина* *.

Цей гімн, перший із 191, що становлять 1 книгу «Рігведи» і за традицією приписані різним пророкам-співцям, пристосований до найпростішої жертви, що її повинен приносити щодня, зливаючи молоко та оливу в огонь, вранці та ввечері кожен «правовірний» батько-господар, заступаючи хатнього жерця (*пурохіту*) своєї родини. Таке «священне зливання» виконують переважно у південних місцевостях Індії, де півнагі брахмани з покоління в покоління проказують ті самі молитви, що їх за давніх-давен, більш як три тисячі років тому, співали на березі священних рік пророки-ріші.

5. Сповнений натхнення співець немов прозирає своїм внутрішнім зором таємниці й складає гімни-молитви. Він вихваляє тут Агні як бога, що сам об'єднує в собі функції різних жерців: *хотара* — старшого жерця, що проказує молитви, *удгата* — співця, що співає їх, *адгвар'ю* — виконавця матеріальних процедур, *брахмана* — найвищого жерця і знавця священних текстів та ритуалу, він же пурохіта (домашній жрець, капелан).

---

* До цього і до інших, позначених зірочкою, місць див. у кінці приміток додатки до них.

6. *Ангіраси* — славетний, міфічного походження рід брахманів, що вважались за складачів «Атхарваведи» й були пов'язані з культом вогню. Тому Агні як їхній предок дістає і сам епітет «Ангірас».

8. Цей гімн відмінний від більшості, присвячених Агні, в яких часто-густо бувають різні натяки на зв'язок з ритуалом, що позначається в заплутаній, навіть штучній формі: це зразок найпростішої пісні-молитви, щирого прохання, що з ним звертались до своїх богів індуси за ведійської доби.

ДО ВІШНУ

У «Рігведі» Вішну відіграє ще невелику роль. Це був, мабуть, бог таких племен, культу яких відрізнялись від культів тих кланів, з яких походили співці, що були переважно складачами «Рігведи». Кілька гімнів, присвячених Вішну, мають уже риси розвиненої міфології, стилістичної обробки, іноді трафаретної форми «славлення». Вішну, мабуть, одне із сонячних божеств, виступає в «Рігведі» як помічник бога-громовика, войовничого ватажка Індри. Головна дія Вішну, яку найбільше славлять, це ті його три велетенські кроки, що ними він пройшов землю, повітря і небо (щоденна сонячна путь). Міф про цю його всесвітню подорож становить, мабуть, первісний зародок пізніших міфів-легенд про різні втілення (так звані аватари) Вішну на землі. Найславетніші з них — Рама в «Рамаяні» й Крішна в «Махабхараті».

4. Найвищий крок (на небі) змальовується тут, немов якийсь небесний рай, де досягають блаженство побожні люди після смерті.

6. Порівняння богів і героїв з биком або з буйволом — з найдавніших часів звичайна стилістична прикраса в індійській поезії *.

ДО САВІТАРА

За складачів II книги «Рігведи» (до неї входять лише 43 гімни) вважались рішні з родини Гратсамада. Ця «вечірня пісня» славить Савітара, бога живлющих сил, що спонукає все живе щоденно до життя. Як одна з персоніфікацій сонця, він розподіляє час, спричиняє чергування дня й ночі.

3. *Змієжер* (аг'яршу) — це слово зустрічається тільки один раз і тлумачиться за етимологією: той, що *разить змію* —

якийсь птах (мабуть, орел або іхневмон), що має окрему санскритську назву *накуда*.

8—9. *Варуна* — бог неба, моря й місяця, охоронець світового ладу й закону (*ртам*). *Мітра* (друг) — теж сонячне божество, не дійшов у Індії рангу найвищих богів, як його іранський дублет Мітра, що його культ за перших віків нашої ери змагався з християнством. *Ар'яман* (дружній, приятель) разом з Мітрою — патрон договорів, дружніх взаємин. Ці три боги — потім до них був доданий ще Браха (щаслива доля, етимологічно відповідає слов'янському слову «бог») та інші — звуться *Адїтї*, або Адіті (безмежність). *Рудра* — страшний бог хуртовини, керує духами землі й повітря, знавець ліків, батько Марутів (вітрів), що становлять почесний почет бога Індри. Рудра (Страшний) перетворився потім на Шіву «благого».

ВІШВАМІТРА І РІЧКИ

Уся III книга (67 гімнів) вважалась за твір славетного Вішвамїтри та його нащадків, що ворогували й змагалися з Васіштхами (співці VII книги). Вішвамїтра, цар-пророк (*раджаріші*), як це докладно розповіли пізніші брахманські легенди, будиши царем, переміг своїми надзвичайними аскетичними подвигами брахмана Васіштху, вимагаючи від нього «священну корову», символ брахманської святості й могутності. На цю тему Гейне написав свого сатиричного вірша:

Пророк-цар Вішвамїтра
Здобути хоче знову
Постом та молитвами
Васіштхову корову.
О царю Вішвамїтро,
Ти, воле безголовий!
Спокутував, постив ти,
І все — задля корови!

Дочка цього Вішвамїтри, *Шакунтала*, — героїня епізоду з «Махабгарати» (див. нижче) і пізніше класичної драми Калідаси.

Ця «балада» в діалогічній формі розповідає, як Вішвамїтра, проводир і жрець клану Бгаратів, просить дві притоки ріки Інду, «річки-сестри» Віпаш і Шутудрі (тепер Біас і Сетледж) не чинити опору, а навпаки допомогти перейти через них Бгаратам, що вирушили в похід. Завдяки легенді про цей «щасливий перехід», ця балада набула потім значення «замови» (див.

останню строфу), до якої вдаються в аналогічних випадках або коли віз загрузне десь і треба його витягти.

6. *Врітра* — злий демон, що заковує річки льодовими кайданами й перешкоджає їхньому рухові.

ВАРУНА Й ІНДРА

Уся IV книга (58 гімнів) вважалася за твір ріші Вамадеви, що належав до клану Пуру, де царював Трасадася, син цариці Пурукутсані. Можливо, цей гімн, як і попередній, являють собою зразки первісної культової драми. Це «самопрославляння» починає Варуна, «старший і давніший за богів, великих асурів», приписуючи собі навіть дії войовничого Індри. Проте Індра як раджа (цар) ведійських богів обстоює свою героїчну вдачу й завзятість, якої він набуває, впившись Соми, жертвовного напою, що п'янить усіх богів, а Індру зокрема. Починаючи з 7-ої строфи, співець-автор намагається примирити претензії обох «найвищих» богів: цариця Пурукутсані (жінка чи вдова Пурукутси), будучи в дуже скрутному становищі, звернувшись (пояснює він) до обох богів і дістала від них сина Трасадасю, який потім і визволив її з біди. Таке палацо-побутове тло цієї коротенької культової вистави.

3. *Тваштар* — нез'ясована міфологічна постать, бог-творець, що вміє виробляти різні чудові речі, батько первісної людської пари: Ями і Ямі.

ДО СВІТОВОЇ ЗОРІ

Ранішня світова зоря (індійська Ушас) найяскравіша з усіх ведійських богинь, їздить чудовою колісницею з двома братами-близнятами Ашвінами, красенями-чудодіями (мабуть, персоніфіковані зірки,— досвітня та вечірня). Співець дивується, що Ушас є водночас вічна і молода, та сама й не та сама, єдина й множинна.

4. *Навагви, Ангіри, Дашагви, Сат'ядаси* — прізвища різних давніх родин співців-рішів.

ДО ПАРДЖАНЬ

Вся V книга (87 гімнів) вважалася за твір ріші Атрі. *Парджанья* — бог дощів, тропічних мусонів, живить усі тварини й рослини. *Марути* — його помічники, але водночас і слуги Індри.

6. *Асура-батько* — персоніфіковане небесне склепіння, або Варуна як великий володар — Асура *.

ДО ІНДРИ

Вся VI книга (75 гімнів) вважалася за твір рішів Бгарадвджів і має, за деякими географічними даними, близьке відношення до північно-західної частини Індії, на кордонах з Афганістаном (давня Арахозія). Співець прославляє Індру як переможця у битві, що відбулася поблизу річок Яв'яваті й Гарупії (Арйоб, чи Гальяб, притока Курума). Цар Абг'явартін Чаямана, проводир Партхів, а з ним Стрінджая, син Девавата подолали своїх ворогів Турвашу, Варашікху та клан Врічіватів. За таке прославляння співець Бгарадвджа дістав від царя велику нагороду.

ДО ПУШАНА

Особливо прихильні автори VI книги до *Пушана*, бога скотарства; він охороняє корів, кіз, овець, їде возом, запряженим козами, знає добре всі шляхи, вистежує злодіїв, допомагає знайти худобу, що згубилася.

1. *Знавець-слідопит*. Такі професіонали-слідчі (так звані *кходжі*) в Індії виявляють надзвичайну здібність: кходжі може вистежити злодія, що, втікаючи, вдався до всіляких запобіжних заходів: обгортав ганчірками ноги, їхав верхи, переходив річку вбрід тощо. Один кходжі вистежив злодія і йшов за ним аж до берега річки Біаса, але тут слід його зникає, бо якраз перед тим один раджа переходив річку з почтом 200 чоловік. Кходжі, переправившись на другий берег, знов натрапив на сліди того злодія, а через 8 днів розшукав і його самого. Пушана вважають за персоніфікацію сонячної енергії, що благодійно впливає на розвиток скотарства.

ДО ВАРУНИ

Вся VII книга (104 гімни) вважалася за твір славетного Васіштхи, суперника Вішвамітри. Якраз у цій книзі є кілька гімнів, присвячених Варуні, в яких відбивається ставлення авторів до Варуни, великого Асури, сина Безмежності (Адіті) як до охоронця правди й закону. Варуна, коли схоче покарати грішників, насилає на них різні хвороби, особливо сказ. Цей гімн розглядають, як молитву-замову такої хвороби.

ЖАБИ

Перед цим гімном стоїть у «Рігведі» другий, присвячений Парджаньї:

- ¹ Пісню співайте Парджаньї:
Дощ хай пошле нам син неба!
Нам пасовиська дарує!
- ² Він бо насіння вкладає
В коней, биків, у рослини
І в чоловікову жінку.
- ³ В рот йому жертву вливайте,
Ту, що солодша від меду.
Їжу хай скрізь він подасть нам!

Індуси проказували обидва ці гімни, виконуючи щороку своєрідний «молебень», щоб вікликати дощ після посухи. Індус не ставиться до жаби так гумористично-презирливо, як європеець: вона для нього не якась там бридка й комічна тварина, а перш за все провісниця дощів, символ водяної стихії; жабині кумкання провіщає йому кінець засушливої спеки, так само як в Європі приліт ластівок означає кінець зими. Співець цього гімну ставиться шанобливо до жаб, порівнюючи їх з тими брахманами, які щороку приносять пожертву Соми: як розподілено різні функції між брахманами, так само й жаби співають на різні голоси; як при пожертві Соми ллється молоко з гарячої посудини, так струмує і дощ із хмар (строфа 9).

Можливо, цей гімн, складений у клані Васіштхів, має й певне сатиричне загострення, скероване проти їхнього ворога й суперника Вішвамітри. Остання строфа його, очевидно, навмисне імітує в перекрученому вигляді строфу 7 гімну, що правив за гасло для клану Вішвамітри*.

ДО ВСІХ БОГІВ

Уся VIII книга (103 гімни) вважалася за твір клану Канви. Цей гімн у формі загадок перелічує головних найпопулярніших богів, не називаючи їхні імена.

1. *Сома*, божество священного напою, пізніше, в епосі, отожднюється остаточно з місяцем, але зародки цього перетворення були ще в «Рігведі», в якій є гімн про шлюб Соми (Місяця) з дочкою Сонця, тобто з Зорею-Ушас.

НАРОДНА ПІСНЯ ПРИ ЧАВЛЕННІ СОМИ

Уся IX книга (114 гімнів) присвячена культу Соми. Складена різними співцями з різних кланів і родів. Ця пісня явно пристосована до ритуалу, а приспів не має ніякого зв'язку з її текстом. Це — народна пісня на тему: «кожен здобуває собі гроші, як може», вона свідчить, що індуси навіть ведійської доби ставились до життя досить практично*.

ГРАВЕЦЬ У КОСТІ

Остання X книга (191 гімн), як і перша, вважалася за твір різних співців.

Цей гімн — монолог нещасливого гравця в кості, що розповідає про свої злигодні, кається й дає обіцянку більш не грати. Його вживали теж як магічну замову в аналогічних випадках. Гра в кості була за давніх-давен дуже поширена в Індії, але тодішня техніка гри не відома вже нам в усіх подробицях. За кості правили горіхи з дерева вібгідака. Загальна кількість костей була різна — 53, а, можливо, й 150. Кидали їх рукою на дошку, або в ямку на землі. Найщасливіший кидок (*крта*) був, коли кількість костей, що впали на дошку, ділилась на 4; коли лишалося із решти три (*трета*) чи два (*двапара*), це було гірше. Найгірший кидок (*калі*) — коли лишалася одна кість (пор. злого бога Калі як персоніфікацію лиха від гри в кості, що фігурує в епізоді про Наля з «Махабгарати», див. нижче).

1. *Сома* (рослина, з якої чавлять священний напій) росте на горі Муджаваті; цей напій вважався найсмачнішим.

2. *...що впала нещасливо...* — позачергова кість — кидок Калі.

5. *Брунатні* (кості) — темно-брунатні горіхи дерева вібгідака.

6 *Гральні* (сабга) — зібрання, «клуби» — існували вже і в прадавні часи.

7. Хоча плоди-кості й гладенькі, проте можуть боляче вразити, давши нещасливий кидок гравцеві.

8. При кількості 53 костей найгірший кидок (*калі*) був 53, тобто 4. 13+1.

9. *Холодні кості*, лежачи в ямці або на дошці, палять, як гаряче вугілля.

11. *Брунатні* кості порівнюються тут до коней: гравець запряг їх і програв усе, як на перегонах.

12—14. Клятва і присяга.

Цей монолог можна розглядати також як коротеньку драматичну виставу. *

ПУРУРАВАС І УРВАШІ

Ця балада в формі діалогу між апсарою (небесною німфою) Урваші й царем Пуруравасом (предком-основоположником «місячної династії»), мабуть, ще за ведійських часів була здраматизована. Це легенда про недовговічне кохання двох істот, що належать до різних сфер, вищої та нижчої, безсмертної та смертної, має величезну літературу; її прирівнюють до саги про Лоенгріна. Ця ведійська балада значно пізніше (в IV ст. н. е.) дала сюжет для драми Калідаси «Мужність Урваші». Основні моменти, немов сценічну рамку для цієї балади, знаходимо в прозовій оповіді цього ж самого сюжету в «Шатапатхабрахмані», де цитується 5 строф (1, 2, 14, 15, 16) з цього гімну «Рігведи».

1. Пуруравас після довгої розлуки несподівано зустрічає свою кохану Урваші в оточенні її подруг-апсар, коли вони купалися в озері. Доведений до відчаю, він кличе її.

2. Урваші відмовляється вернутись до нього.

3. Пуруравас пригадує, як вона раптом зникла, «немов стріла чи кінь», тоді, коли гандгарви, небесні музики й співці, що кохаються с апсарами, викрали її від чоловіка хитрощами, замакавши, «наче вівці».

4. Він пригадує далі щасливе життя і своє кохання з Урваші.

5. Урваші докоряє, що він не дотримував умови, «перевиконуючи» обов'язки коханця.

6. Пуруравас змальовує теперішню зустріч з нею на озері: подружки — червоні фламінго, що оточували її, як «червоне намисто», розлетілися, співаючи, немов «замукали корови». Таке порівняння тут зовсім не іронічне, навпаки: індуси шанобливо ставляться до «святих тварин» — корів.

7. Урваші розповідає, як вона, вже після розлуки, породила йому сина.

8. Пуруравас не може заспокоїтися, він відчуває фатальність кохання смертного до безсмертної.

9. Урваші підкреслює цю його думку.

10. Пуруравас усвідомлює, що в нього таки є син.

11. Урваші знову докоряє, нагадуючи про минуле.

12. Пуруравас прагне побачити сина. «Вогнище палає в діда», доки син (батько внука) ще молодий.

13. Урваші обіцяє повернути йому «заставу», тобто сина, що залишався досі в неї.

14. Пуруравас збирається заподіяти собі смерть. «Божок твій» — іронічно каже він сам про себе.

15. Урваші поволі лагіднішає.

16. Але їй нудно жити поміж смертних.

17. Пуруравас благає й закликає востаннє. «Щедрий дар» — жертва, що він збирається принести.

18. Урваші висловлює присуд богів. *Іда* — персоніфікована жертва (див. нижче «Легенду про світову зливу» в «Шатапатхабрахмані», де Іда — дочка Ману). Ця Іда, як мати, мовляв, знову народжує Пурураваса, коли він через спеціальну форму пожертви дістає собі безсмертя, перетворившись на гандгарва. Він знову сходиться з Урваші, мабуть, уже на небі, а його син Айю царюватиме на землі як основоположник «місячної династії», що з неї потім народиться Крішна, який у «Махабгараті» фігурує як втілення бога Вішну.

П'ЯНИЙ ІНДРА

Цей монолог Індри один з небагатьох гімнів «Рігведи», витриманих у стилі гротеску: впившись Сомою, він пишається своєю всемогутністю і зухвало вславляє сам себе. Великий цар богів відіграє тут не дуже гідну роль, але не гіршу, ніж у іншому, непристойному гімні (теж написаному в драматичній формі з трьома дійовими особами, де він фігурує як п'яний ненажера й байдужий чоловік, що за його спиною головна його жінка, цариця Індрані, фліртує й навіть злягається з мавпою Врішакапі, сином Індри від другої жінки. Такі комічні інтермедії мають таке ж відношення до індійської культової драми, як в античній Греції сатирична драма до трагедії: герой півбог Геракл, народний улюбленець, з'являється в народній драмі як п'яний ненажерливий гульвіса. *

ДО НОЧІ

Співець звертається не до темної, страшної ночі, а до чарівної, світлої, «зоряної» ночі, дружньої до людей, бо вона сама розганяє пільму і, приходячи на зміну денному світлу своєї «сестри» Ушас, вранішньої зорі, освітлює землю своїми зірками.

АТХАРВАВЕДА

ДО КАШЛЮ

Коротенька замова в поетичній формі проти кашлю або сухот.

ДО ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ ЗЕМЛІ

Серед 731 гімну, що містяться в 20 книгах «Атхарваведи», цей гімн являє собою натхненну поему, що оспівує в пантеїстичних тонах Матір Землю.*

1. *Істина (сат'ям)* — тут внутрішня доконечність, сутність речей; *закон (ртам)* — загальний лад, світовий закон; *освяченість (дікша)* — побожність; *подвиг (тапас)* — аскетизм, релігійний екстаз; *жертва (яджня)* — приношення богам; *святі слова (брахма)* — молитва, а також веди. На підставі цих «космічних» принципів Земля, Велика Богиня, панує над усім, як це далі і змальовується в реалістичних тонах.

3. Боги здобули собі безсмертя через жертву, що їм офірують люди на землі.

5. *Асури* — давній епітет великого Варуни й синів Адіті, що в «Атхарваведі» вже набув значення — демонів, тобто «богів навпаки», що з ними ворогують увесь час сури (боги).

6. *Вогонь вселюдський (Агні Вайшванара)* — гість усього людства. Індра в образі міцного бика — чоловік чудової жінки Землі, яку осяює сонячне світло.

15. *П'ять народів* — загальне визначення всього людства.

19. Агні, за давніми віруваннями, як всесвітня стихія, все просякає.

20. Натяк на лісову пожежу. *Коліна землі* — це обгорілі стовбури дерев, що її вкривають.

23—25. Співець хоче озброїтись чудесним ароматом (яким напахчені Апсари, небесні німфи), щоб захиститися від ворожих сил і ненависті.

«*Весілля Сомі*» — одруження Сур'ї (тобто світової зорі, Ушас) із Сомою-місяцем.

36. *Змій* — демон Врітра, що його вбиває Індра. *Дасьї* — стародавня людність, тубільці, що не визнавали ведійських богів.

38. *Сім пророків (ріші)* — міфічні патріархи, що допомагали богам створювати світ.

39. *Бгага* — один із синів Адіті.

42. *Праджапаті (владар істот)* — тут у розумінні «найвищий бог».

49. *Пішачі, Кімідіни* — власні імена різних категорій демонів, бісів.

50. *Матарішван* — одне з імен Вітру, — уособлення стихії.

59. *Вішвакарман* — бог «всевиробник», майстер, що вміє виробляти богам усе, що їм треба. Коли Земля занурилась у безодню-океан, він допоміг богам витягти її, обв'язавши її змієм, мов мотузом.

ШАТАПАТХАБРАХМАНА

Це найбільша і найголовніша брахмана, що належить до так званої «Білої Яджурведи».

ЛЕГЕНДА ПРО СВІТОВУ ЗЛИВУ

Це найдавніша індійська версія легенди про світову зливу (пізніше знайшла відбиття в «Махабхараті»). Походить із семітських (авілонських) джерел.

Ману, син Вівасвата (Сонця) і брат Ями, першого чоловіка, що помер і став за суддю й царя мертвих (див. нижче «Қатхаупанішаду»), вважався за творця й основоположника людства, що постало після світової зливи, а потім «сонячної династії» царів Айодг'ї, з якої походить і Рама (див. нижче «Рамаяну»). Іда — дочка Ману, мати Пурураваса.

10. Навмисна нечіткість: «через неї породив людство» — тобто приносив жертви, або злягався зі своєю дочкою.

Легенду наведено в брахмані спеціально для того, щоб дати теологічне обґрунтування походження жертви.

ЛЕГЕНДА ПРО ПУРУРАВАСА Й УРВАШІ

Тут легенду наведено також як обґрунтування ритуалу здобування вогню тертям двох палиць, що дорівнюється до сексуального акту між чоловіком і жінкою.

МАЙТРАЯНІ-САНХІТА

Ця брахмана належить до одної зі шкіл (редакцій) так званої «Чорної Яджурведи». Поміж суто ритуальних текстів у ній містяться коротенькі поетичні легенди.

Праджапаті — бог, творець світу.

ПОХОДЖЕННЯ ДНЯ І НОЧІ

Яма, син Вівасвата, брат Ману (див. вище «Легенда про світову зливу») і сестра його *Ямі* — близнюки, що покохалися між собою. Про це розповідає гімн-діалог «Рігведи», який являє собою культову драму, застосовувану до ритуалу «запліднення».

КАТХАУПАНІШАДА

«Катха», або «Катхаупанішада» належить також до одної із шкіл «Чорної Яджурведи», що мала свою окрему брахману, так звану «Катхака». В ній у розвинутій поетичній формі подаються філософські ідеї про самість як світовий принцип (атман), що ототожнюється з брахмою, про суть існування (сансару), втілення (метемпсихоз), про визволення шляхом пізнання істини та психічної концентрації (мокшу), екстатичного напруження (йога). За темою оповіді «Катхаупанішада» належить до так званих потойбічних видінь, зразком яких в європейській літературі може бути такий видатний твір як «Божественна комедія» Данте. Про це розповідається також прозою, але трохи докладніше, в «Тейттіріябрахмані», що належить до головної школи «Чорної Яджурведи». Зміст її такий:

Брахман Уддалака-Аруні, він же Гаутама (з родини Готамів), приносячи велику так звану «всепожертву», дарує богам і брахманам все своє добро. Коли він уже віддав корови, малолітній син його, Начікетас, запитує батька: «А кому ти мене віддаси?» (Якщо батько все віддає в пожертву, він має віддати й сина, інакше жертва не дійде своєї мети як неповноцінна). Обурившись, брахман кинув: «Смерті (богові *Ямі*) віддам тебе». Раз уже так сказав — має виконати сказане. Начікетас, живий, іде в потойбічну країну бога *Ями*, але того не застає вдома. Через три дні повернувшись, *Яма* дізнається, що Начікетас ось уже аж три доби перебуває в нього. Так і не дочекався почесної зустрічі, на яку заслуговує гість брахман, навіть нічого не їв. Щоб спокутувати свою провину, *Яма*

обіцяє хлопчикові здійснити три його побажання. Начікетас хоче: по-перше, повернутись живим до батька; по-друге, пізнати спеціальний ритуал жертвовного вогню, що має магичну силу здійснювати всі жадання (обидва ці побажання Яма задовольняє відразу); по-третє, хоче пізнати, що саме стається з людиною після її смерті. Яма (персоніфікована смерть) довго огинається, але нарешті утаємничує Начікетаса в цьому.

«Катхаупанішада» складається з двох частин, так званих повчань, у кожній з яких по три розділи, що мають поетичну назву ліани. Перше повчання,— безсумнівно, найдавніша основна частина,— після вступного, стислого розкриття атману, його втілення в живих істотах і розповіді про визволення через йогу. Друге повчання доповнює перше. В 4-ій ліані, пояснюючи природу атмана, ототожнюється він із сукупністю духу (пуруша) та матерії (пракріті). П'ята ліана пояснює, як саме атман знаходить свій вияв загалом у світі і в людині зокрема. Шоста розповідає про шлях визволення через йогу. Мимовільна суперечність відчувається в усім повчанні: хоч атман вважається і за всепроникливий («усе в усім») моністичний принцип, проте дуалізм духу й матерії не виключається. Тільки в пізнішій «класичній» індійській філософії вже проводиться диференціація між моністичним ідеалізмом Веданти і матеріалістичним дуалізмом Санкх'ї.

ПЕРШЕ ПОВЧАННЯ

Перша ліана. 1—3. *Повели корів*, щоб віддати брахманам як плату за «виконання ритуалу». *Віра* — тут: віра в правильне жертвоприношення. Коли хтось усе приносить у жертву, то, мається на увазі, й дітей. Якщо батько не віддав і свого сина, така жертва не буде достатньою.

5. *Йду перший... середній...*— тобто звичайна людина, як усі.

6. Сентенція загального характеру про неминучість смерті; можливо, що це каже Начікетас сам до себе.

7. Вступаючи до Ямової оселі, Начікетас нагадує про обов'язок господаря частувати гостя-брахмана. *Вайвасват* — син Вівасвата, Яма. *Вогонь вселюдський* — вогонь, що палить усе.

10—11. Побажання, що стосуються земного щастя.

12—19. Побажання щастя поза життям.

15. Для кожної жертви будується певної форми вівтар; форма і кількість цегли мають магичне значення.

22—29. Начікетаса побажання: пізнати атман і шляхи визволення. Натяк на первісну форму цієї легенди є в «Рігведі».

25. *Ансари* — небесні красуні, німфи.

Друга ліана.

5. Натяк на звичай у східних країнах, де сліпі цілою вервечкою, тримаючись один за одного, блукають по базарах і шляхах.

7—8. Великі труднощі ускладнюють пізнання атмана: здібний учень мусить знайти для себе ще й здібного вчителя.

10. *Вогонь начікетасів* (начікетів) — підготовчий ступінь до пізнання атмана.

12—13. Атман як пізнавчий суб'єкт міститься в серці людським.

21. *«Крім мене»* — тобто Ями-Смерті.

Третя ліана.

9. *Вішну крок найвищий* — крок у «небесний рай», де блаженствують душі померлих.

ДРУГЕ ПОВЧАННЯ

Четверта ліана. 1—2. Внутрішнє пізнання одиницності, а зовнішнє — множинності.

3—5. Тільки атман, як пізнавчий суб'єкт, є носій реальності, як наяву, так і уві сні. А решта (об'єкти відчуттів) — лише «мед», що він («медоїд») їх куштує,— без нього немає реального існування.

П'ята ліана. 1—5. *З одинадцятьма ворітьми місто* — людина. «Одинадцять воріт» — це: два ока, два вуха, дві ніздрі, рот, задній прохід, сечівник, пуп і тім'яне зрошення, через яке «карлик» атман входить в істоту при її народженні й виходить, коли вмирає тіло. Строфа 2 — цитата з «Рігведи». *Васу* — світлий, синонім слова дева — бог.

Шоста ліана.

6—13. Прославлення йоги як шляху, що веде до найвищої мети — пізнання атмана.

14—18. Цієї мети можна досягти за життя, пізнавши атман, як пізнав його в Ями Начікетас.

МАХАБГАРАТА

Переклад зроблено за санскритським текстом (калькутського видання).

ЛЕГЕНДА ПРО ШАКУНТАЛУ

Цей епізод з першої, початкової книги (адіпарван) «Махабгарати» подає найдавнішу форму легенди, що послужила сюжетом для славетної драми Калідаси (V ст.). Молода чарівна Шакунтала — дочка славетного й могутнього царя-пророка Вішвамітри та небесної німфи — апсари Менаки, що її боги відрядили на землю, щоб вона спокусила святого подвижника і він припинив свої надмірні аскетичні подвиги, які вже почали загрожувати могутності самих богів. Такі «доручення» апсарам — засіб вельми поширений в індійській міфології. Менака, народивши дочку від Вішвамітри, який після гріхопадіння знову починає своє подвижництво, кинула її в лісовій пуші, де птахи (шакунта) годували й боронили її. Святий аскет Канва (його родині традиція приписувала V книгу «Рігведи»), знайшовши дівчинку, дав їй ім'я Шакунтала і взяв до своєї пустині, де й виховав її.

Славетний цар Душ'янта (за іншим варіантом тексту Духшанта) з «місячної династії», що веде своє походження від Пурураваса й Урваші, царював у Хастінаपुरі (недалеко від сучасного Делі). Поїхавши якось з великим почтом на полювання, набивши чимало звірів і дичини, він потрапив непомітно в дрімучий ліс, де була пустинь Канви. Відпустивши почет, Душ'янта йде вклонитися святому і зустрічає Шакунталу.

3. *Шрі*, або *Лакшмі* — богиня вроди і щастя, дружина бога Вішну.

24. «*Гандгарвів шлюб*» — дослівно шлюб небесних музик, одна з вісьмох форм індійського шлюбу, коли дівчина й хлопець «добровільно беруться для обопільної насолоди» без ніяких релігійних обрядів. Ця форма шлюбу вважалася за найкращу для військової касті кшатріїв, до якої належали Душ'янта як цар і Шакунтала як дочка царя Вішвамітри.

35. *Чотири частини війська*: піхота, кіннота, колісники, слони. Ці чотири (чатур) частини (анга) становлять і індійську назву гри в шахи, що походить, як відомо, з Індії.

47. В епосі не мотивується так, як у драмі Калідаси, чому Душ'янта забув про Шакунталу: в Калідаси це сталося через проклин обуреного брахмана, якого не вшанувала як слід Шакунтала, поринувши у мрії про свого коханого. Син їхній, Сарвадамана, дістане потім ім'я Бгарата як основоположник династії, що з неї й постануть головні герої «Махабгарати» — Каурави й Пандави.

51. «*Слонове місто*» — Хастінапура: *хастін* — слон, *пура* — місто.

66. *Кама* (кохання, любов, пристрасть) — індійський Ерот (Купідон), бог кохання, що має також лук і стріли, щоб разити серця закоханих. Лук і стріли у нього з квітів, а тятива — із бджіл.

71. *Удруге родивсь... і дружина* — така гра слів віддає гру слів у санскритському оригіналі: *Джая* — жінка, *джаяте* — народитися.

72. Душам померлих предків, щоб забезпечити небесне блаженство, конче потрібні жертви, що їх приносять нащадки.

75. Самоспалення вдів ще не було у Стародавній Індії примусовим, — вважалося, однак, за дуже шляхетне й аристократичне. В «Махабгараті» після смерті царя Панду обидві його дружини, старша Кунті й молодша Мадрі, сперечаються між собою за честь самоспалення разом з мертвим чоловіком. Перемагає Мадрі, бо цар помер, покохавшись з нею.

93. *Голос неземний (голос із небес)*, звичайно у супроводі квітяного дощу, — мотив дуже поширений в індійській поезії.

105. *Цар-юнак (юва-раджа* — юний цар) — титул, що його дістає царевич, коли батько, ще за свого життя, коронує його на царство як «співцаря», спадкоемця-регента.

ЕПІЗОД ПРО НАЛЯ І ДАМАЯНТИ

Славнозвісний епізод про Наля міститься в III «Лісовій книзі» («Ванапарван»), в якій святий аскет Бріхадашва в лісовій пустині розповідає цареві Юдгіштхірі, що перебуває там у вигнанні зі своїми чотирма братами Пандавами (Арджуною, Бгімою, Накулою і Сахадевою) та спільною для всіх п'ятьох дружиною Драупаді, програвши в кості Кауравам усе своє царство. На цьому найпопулярнішому й одному з найдавніших епізодів (про Наля Нішадгійського згадується в «Шатапатхабрахмані») майже не позначилась пізніша обробка Махабгарати в брахмансько-вішнUITському дусі. Короткий зміст цього епізоду.

Красуня Дамаянті, дочка Бгіми, царя Відарбги і славний Наль, цар Нішадгів (мабуть, Камаон у Північній Індії) покохалися заочно. Дамаянті за формою шлюбу з «самовибору» («сваямвара») сама обирає собі за чоловіка Наля навіть перед лицем великих богів (Індри, Агні, Варуни, Ями), що з'явилися також як претенденти на її руку. Одружившись, Наль і Дамаянті живуть щасливо — мають уже двох дітей. Але несподівана біда нищить їхнє щастя. Лихий бог Калі (персоніфікація нещасливого кидка в кості), обурений тим, що Дама-

янті обрала Наля, а не його, скориставшись нагодою, коли Наль «споганив себе»: забув умитися, після того як помочився, входить у нього й спокушає до гри в кості з братом у перших, Пушкарою. Програвши геть усе, Наль тікає до лісу разом з вірною Дамаянті, де потім, знову таки спокушений Калі, кидає її самітну. Після тяжких пригод Дамаянті добувається до царя Субаху, владаря народу чеді (у Центральній Індії), а потім повертає до батьків своїх у Відарбгу і живе в них з дітьми, всіляко намагаючись розшукати Наля. Дізнавшись, що в царя Рітупарни в Аїодг'ї візником якийсь Вахука, що посідає всі чудесні здібності Наля, надані йому колись богами, хоч і має зовсім інший зовнішній вигляд,—справді-бо, Наль змінив свою гарну зовнішність на бридку за допомогою змія Каркоти, якого він визволив з полум'я, щоб вигнати із себе Калі,—Дамаянті навмисне поширює чутки, нібито вона хоче вдруге обрати собі чоловіка замість Наля, що десь загинув. Рітупарна поспішає на «самообрання», і Вахука-Наль, що чудово вміє правити кіньми, за один день довозить його до далекої Відарбги. Рітупарна, який добре знається на грі в кості, передає своє уміння Налеві в обмін на його мистецтво правити кіньми. Зустрівшись з Дамаянті, Наль знову прибирає свою колишню постать, а потім, викликавши Пушкару на змагання в кості, перемагає його в грі завдяки здобутій науці й повертає втрачене царство.

ЯК НАЛЬ І ДАМАЯНТІ ПОКОХАЛИСЯ

4. *Ману* — легендарний прародитель людства (пор. вище вміщену легенду «Про світову зливу» з «Шатапатхабрахмани»). Вважався також основоположником «сонячної династії», з якої потім народиться Рама (див. нижче «Рамаяну»).

6. За переконанням стародавніх індійців, не маючи дітей, треба приносити богам спеціальні жертви, щоб мати собі нащадків.

9. Усі чотири ймення походять від спільного кореня дам (приборкати, загнuzдати),— на честь аскета Дамана.

11. *Шачі* — богиня, дружина бога Індри.

12. *Савдамані* — якась особлива блискавка.

18. *Гай* або *діброва* для розваг звичайно були поблизу палаців індійських раджив.

19. Санскр. *ганса* за традицією (Рюккерт, Жуковський, Гольцман) перекладають словом гуси, але точніше й колоритніше звучить слово *фламінго*. *Фламінго* — гарні рожеві птахи

що часто зустрічаються в індійській поезії. Відомий природознавець Брем пише: «Ніколи не забуду свого першого враження від фламінго. Поглянувши на озеро, я побачив тисячі птахів... Зір застиг на довжезній вогневій смузї чудової, невимовно розкішної краси. Сонячне світло вигравало на сліпучо білому та рожево-червоному пір'ї птахів, і яскраві барви немаче ожили... Злякавшись чогось, зграя злетіла в повітря. З ніби живих троянд склався великий, міцний ключ, в який лаштуються лелеки, і вогненна смуга простяглася вдаль по блакитному небі. Це було надзвичайне видовище!» *

27. *Ашвіни* — два боги-красені.

НАЛЬ ГРАЄ В КОСТІ

10. *Джура* (сута) — царський візник; вельми почесна посада. Сути звичайно були ще й співцями, як кельтські барди: мусили вранці будити царя своїм славленням його.

19. *Кундіна* — столиця Відарбги.

24. *Айодг'ї* (Аудг) — столиця царства Кошала (див. нижче «Рамаяну»). В цьому епізоді згадується цар Рітупарна, в якого Наль потім знаходить для себе притулок.

НАЛЬ ТІКАЄ ДО ЛІСУ

21. *Рікшават* — «ведмежа» гора на березі річки Нармади (Нербудда) на південь від гірського кряжа Віндг'ї в Центральній Індії. *Пайошант* (Тапті) — назва річки.

РОЗЛУКА НАЛЯ З ДАМАЯНТІ

15. *Калі*, що перебував тоді у Налі як злий демон-спокусник.

24. *Марути* — військовий почет бога Індри, вітри.

ЯК ДАМАЯНТІ ВРЯТОВАНО ВІД ЗМІЯ

20. *Велетенський змій* — мабуть, удав, хоча в тексті стоїть звичайна змія — सर्पा.

38. Прокльонові приписували магічну силу.

ЗУСТРІЧ ДАМАЯНТІ
З ПУСТИННИКАМИ ТА З КАРАВАНОМ

2. *Васіштха, Атрі, Бгріху* — імена славетних співців-ріші ще за ведійської доби.

44. *Манібгадра* — брат бога багатства Кубери, що мав свою чудесну столицю Алаку в Гімалаях, де панував над чудовими істотами — *якшами*. Обидва брати вважались за патронів по-дорожніх.

ЗАГИБЕЛЬ КАРАВАНУ
ТА ПЕРЕБУВАННЯ ДАМАЯНТІ
В ЦАРЯ ЧЕДІВ

24. Ворожіння на птахх було дуже поширене в Індії, як і в римлян.

27. *Ракшаси* — люті, жорстокі демони, потвори, що можуть міняти свою подобу.

54. Дамаянті хоче жити в цариці як вільна жінка, мати свою їжу, не виконуючи служницьких обов'язків.

ЗУСТРІЧ ДАМАЯНТІ З НАЛЕМ

1. Дамаянті відгадала, що Вахука і справді є Наль.

4. Вірна дружина в розлуці з чоловіком не повинна дбати про свій зовнішній вигляд, вона не миється й заплітає волосся в одну косу, яку може розплести тільки сам чоловік, коли повернеться до неї.

25. *Йоджана* — індійська міра довжини, приблизно 8—9 миль.

37. *Каркота* — той змій, що допоміг Налеві вигнати з себе Калі.

ЛЕГЕНДА
ПРО ЮНАКА-АСКЕТА
РІШ'ЯШРІНГА

В «Лісовій книзі» міститься і ця легенда про юнака-аскета, який зовсім не знав жінок, але підпав жіночій спокусі; належить вона до циклу легенд про перелюбства, пов'язаних з різними магічними ритуалами запліднення.

1. *Анга* — на правому березі Гангу, зі столицею Чампа (Бгагальпур).

2. *Індра* — бог-громовик, керує дощами, а тому й покарав царя за його злочин.

4. *Парджанья* — бог грози і бурі.

8. Спокушення «невинного» юнака, як вважалося, мало магічну силу: це викликало дощ, потрібний для гарного врожаю.

12. *Гетери* у Стародавній Індії, як і в Греції, відігравали значну роль. До них ставились не з презирством, як до повій, а навпаки, з пошаною, як до артисток.

37. *Вібгандака* — великий подвижник з родини Каш'япів.

71. Людська пара, мов «місяць і зірка» — порівняння, дуже часто вживане в індійській поезії.

ЗАКЛИК КШАТРІЙКИ ВІДУЛИ

Цей героїчний заклик з п'ятої «Книги озброєння» («Удйогопарван») — фрагмент із старовинних кшатрійських пісень-бувальщин, що їх складали співці (сути), вславляючи лицарські дії своїх феодалних володарів.

Сіндги — народ, що й досі живе на берегах Інду.

ВЕЛИКА БИТВА КАУРАВІВ З ПАНДАВАМИ

Цей епізод з великої битви на Курукшетрі взято з сьомої «Дронової книги» («Дронапарвана»), де змальовується надзвичайний двобій пандава Арджуни зі старим багатирем кшатрієм Дроною, що був колись спільним учителем військових справ для пандавів і кауравів, а тепер воює на боці останніх. Цю картину бойових дій порівнюють з «Іліадою» Гомера.

4. Індуси поділяли ніч на три частини — варти, по три години в кожній з них.

19. Порівняння реального видива з намальованою картиною дуже поширене в індійській поезії.

27. *Дурйодгана* — один з Кауравів.

28. *Крішна* — ватаг народу ядава, брат у перших Пандавів, фігурує в «Махабхараті» вже як втілення Вішну.

29. *Карна* — один із славетних кшатріїв, що воював на боці кауравів.

РАМАЯНА

Переклад зроблено з санскритського тексту так званої бенгальської рецензії паризького видання «Рамаяни» італійця Горрезіо. Тільки для перекладу епізода про вбивство Яджнядatti частково використано текст бомбейського видання, надрукований у хрестоматії Бетлінга.

ГОТУЮТЬСЯ КОРОНУВАТИ РАМУ

Старий Дашаратха з «сонячної династії», що царює над народом кошала, наказав коронувати свого улюбленого сина Раму як «царя-юнака». Столиця Айодг'я готується до свята коронування.

15. *Кайласа* — гора на північному боці Гімалаїв недалеко від витоків річок Сатледж і Брахмапутра, надзвичайно священна для індійців. У поезії снігова гора Кайласа вважається за зразок ідеальної білості, як і осінній ясмін, камфора, іней, перли, лотос, нектар, лебідь, слон Айравата (що належить Індрі) та гучний регіт бога Шіви.

16. *Царський шлях* в давніх індійських столицях — головний проспект, як в Італії «корсо».

22. *Бріхаспати* — бог, домашній жрець богів на небі.

ПРИКРАШАЮТЬ СТОЛИЦЮ АЙОДГ'Ю ДО СВЯТА

3. *Куша* — священна трава, яку вживають індуси для різних релігійних обрядів.

ПЕРЕБУВАННЯ РАМИ НА ГОРІ ЧІТРАКУТІ

Після того як Дашаратха за вимогою своєї молодшої жінки Кайкеї засудив Раму на вигнання у ліс на 14 років, покірний і благочестивий Рама зі своєю вірною дружиною Сітою (дочка Джанаки, царя Відехійського) та братом Лакшманом після довгої подорожі досягає гори Чітракути, що височить недалеко від Праяги (Аллахабада).

12. *Кокіла* — зозуля. Відіграє в індійській поезії роль європейського солов'я. Це чорний птах, співає одноманітно. Для європейського вуха спів його неприємний.

23. *Домашні боги* — пенати, патрони хатнього вогнища.

27—29. Кожна жертва, крім порції для богів, повинна даватися предкам, тваринам і людям (жебракам).

31. Жінці личить, за індійськими звичаями, їсти після чоловіка те, що залишиться з його їжі.

ЯК ЗАБИТО ЯДЖНЯДАТТУ,
БРАХМАНОВОГО СИНА

Дашаратха, сумуючи за сином, помирає. Перед смертю розповідає старій цариці Каушалї, Рамовій матері, про свій колишній мимовільний злочин.

6. *Добрі і злі вчинки* визначають дальшу долю людини.

12. *Пора дощів* — варша, одна з шістьох пір індійського року.

13. *Південь* — країна Ями, царство мертвих.

18. *Сарайю* — річка поблизу Айодг'ї.

26. Перелюбство учня з дружиною свого вчителя вважалося за найгірший злочин, як і вбивство брахмана.

46. За іншим варіантом тексту навіть і батько його не брахман, а лише вайш'я (належить до третьої касті).

БРАХМАНІВ ПРОКЛІН

44. Самоспалення вважалося в Індії за найкращий спосіб самогубства.

ПІДНЯТТЯ НА ГОРУ МАХЕНДРУ

Хануман, син бога Вітру, герой-ватаг мавпячого війська, обіцяв Рамі допомогти знайти Сіту. Він зійшов на височезну гору Махендру, щоб ізвідти перестрибнути через океан на острів Ланку, де тримав Сіту в полоні велетень Равана, що вкрав її з пустині, де вона перебувала з Рамою.

2. *Ангада* — один з мавпячих ватагів.

11. *Відьядгари* — чарівні духи, що літають у повітрі.

ХАНУМАНІВ СТРИБОК

4. *Сіддги* — чарівні духи, що літають у повітрі.

7. *Сканда*, або *Картікея* — бог війни, син Шіви. *Сугріва* — мавпячий цар, союзник Рами.

16. *Чарани*, *Кімнари* — різні казкові істоти.

23. *Чара* і *Будга* — планети Сатурн і Меркурій.

32. *Гаруда* — цар птахів, що колись дістав богам нектар; запеклий ворог зміїв, тягне колісницю бога Вішну.

ВЕЛЕТЕНЬ РАВАНА

Прибувши на Ланку, Хануман знаходить Сіту в палаці Равани, царя ракшасів (демонів-потвор), десятиголового велетня і, заховавшись, стежить за ним.

2—3. Обличчя в Сіті кругле, як місяць уповні, але сама вона схудла, мов молодик. *Ракшаски* — бісівські жінки.

13. *Кубера* — бог багатства, доводиться братом Равані; вони обидва — сини Вішвараса-Пуластї, що вважався за одного з синів бога Брахми.

ВОГНЕВЕ ВИПРОБУВАННЯ СІТИ

Вогневим випробуванням індуси щиро вірили. Сіта повинна пройти цей іспит, щоб ніхто не міг мати сумніву щодо її вірності Рамі.

5. *Танцюристка (шайлуші)* — презирлива назва.

9. Вона доторкнулась до Равани *мимоволі*.

13. Сіта натякає на попереднє «відрядження» Ханумана на Ланку.

25. Проходити повз когось так, щоб мати його праворуч, є ознакою великого вшанування.

ДГАММАПАДА

Назву цієї славетної збірки (423 строфи) можна перекласти: *слова, або шлях (пада) закону, або істини (дгамма — санскр. дгарма)*.

153—154. Традиція приписує ці дві строфи Будді, що промовив їх під «деревом пізнання», коли переміг спокусника Мару й усвідомив себе як Будда.

Будівник — пристрасть, жадоба життя, яка «будує» окрему індивідуальність — «дім».

190. *Шлях з восьми частин* — це справжнє навчання, істинне розуміння цього навчання, правдиве висловлювання, чесна поведінка, безгрішна діяльність, додержання обов'язків, благочесні роздуми, заспокоєння (вгамування) розуму.

285. Санскритському *нірвана* (дослівно *безвітря, бездихання*) відповідає палійське *ніббана* — абсолютне знищення індивідуального існування, відсутність будь-яких ознак буття, вічне блаженство, що його досягає після своєї смерті «довершенний Будда», не підлягаючи дальшим втіленням і вмиранням.

286. *Те, що буде далі* — тобто смерть.

383. Санскритському *сансара* відповідає палійське *санкхара*, що означає життя, існування, безліч втілень, які спричиняють пристрасть, жадоба життя (санскр. *тршна*, на палі — *танга*) і незнання істини (санскр. *авідья*, на палі — *авіджджа*).

СУТТАНІПАТА

«Дгаммапада» і «Суттаніпата» (збірка — *ніпата*, добрих навчань, промов — *сутта*) належить до другої частини буддійського канону «Трьох кошків» («Тіпітака»), а саме до «Суттапітаки», які вважаються за найкращі поетичні твори палійського канону.

«*Суттаніпата*» містить у собі 71 оповідання (віршами і прозою) з життя Будди, його розмови з учнями або людьми, що потім наворачтаються до нього. Ця ідилічна сцена — один з найяскравіших і найпопулярніших текстів «Суттаніпати».

РОЗМОВА БУДДИ З ПАСТУХОМ ДЖАНІЄЮ

1. *Магі* — одна з п'ятьох великих річок (див. нижче примітку до «Як убито Сундарі»), на берегах якої опинився Джанія зі своєю худобою, щоб перебути в захистку пору дощів.

4. *Щільна мата* — мата, на якій Будда спочиває і вкривається нею, щоб захиститись від дощів.

15—17. *Мара* — буддійський диявол, спокусник; певною мірою збігається з брахманським богом кохання Кама, що збуджує людські пристрасті.

МАХАВАГГА

ВОГНЕВЕ КАЗАННЯ

Махавагга (великий розділ) — перша частина першого «кошика» палійського канону «Вінаяпітака» («Кошик дисципліни й поведінки Будди»).

Урувела — назва місцевості поблизу річки Неранджари.

Джатілі — аскети, що зачісувались, по-особливому розкудлюючи волосся; учні і прибічники трьох учителів *Кассалів* (санскр. Каш'япа), що додержували особливого культу вогню, бога Агні.

МАХАПАРІНІРВАНАСУТТА

ПЕРЕБУВАННЯ БУДДИ В ЧУНДИ-ЗОЛОТАРЯ

Пава — місто поблизу Кушінари (середня течія Гангу), де, згідно традиції, вважається, помер Будда.

Чунда-золотар — дослівно: золотарів син.

Довершений (татхагата) — епітет, який вживає Будда, кажучи про себе самого.

СМЕРТЬ БУДДИ

Брахманська кара проти сварливого ченця Чханни полягає в тому, що його бойкотують, не розмовляючи з ним.

Брахма і для буддистів бог, проте нижчий від Будди. Цей Брахма зовсім не такий, як у брахманістів. Він — бог «неба Брахми», де перебувають найчистіші істоти. Проте, якщо в буддистів кожен світ має своє окреме небо, то й буддійський Брахма не є єдиний і підлягає різним втіленням, як і всі істоти. Сам Будда у своїх попередніх втіленнях був нібито чотири рази Брахмою. *Сахампаті* (найвищий владар) — епітет буддійського Брахми.

Сакка (санскр. *Шакра*) буддійське ймення царя богів Індри, який керує в п'ятьох нижчих світах богів. Що цих світів безмежна кількість, то кожен з них має своє окреме сонце. Вони розташовані групами, по три в кожній; в середині кожного такого «трикутника» міститься буддійське «пекло», неприступне для сонячного проміння, а тому й занурене у віковичну пітьму.

КНИГА ДЖАТАК

Ця книга «народжень» належить до «Сутта-пітаки». Оповідання, як убито Сундарі, є одне з тих, що розповідають про останнє втілення Будди, а решта (5) наведені тут, стосуються його попередніх народжень.

ЯК УБИТО СУНДАРІ

П'ять великих річок — Ганг, Ямуна (Джамна), Ачіраваті, Сарабгу, Магі.

Джетавана — гай або парк, що його подарував Будді купець-багатій Анатхапіндіка недалеко від міста Саватті (санскр.

Шравасті), у країні Кошалів на південних схилах Гімалаїв. Джетавана вважалась за найулюбленіше місцеперебування Будди.

ДЖАТАКА ПРО МАВПЯЧОГО ЦАРЯ

Бодгісатва — означення Будди в його попередніх втіленнях, до часу його самоусвідомлення в останньому втіленні. Дослівно: «той, що посідає сутність пізнання, але ще не усвідомив його».

ДЖАТАКА ПРО ЧЕРЕПАХУ

Мотив цієї джатаки, що її використав Лафонтен, в індійській літературі повторюється ще в «Панчатантрі», в «Хітопадеші», в «Катхасарітсагарі» Сомадеви.

ДЖАТАКА ПРО ПАПУГУ РАДГУ

Схожий мотив зустрічається в «Кентерберійських оповіданнях» Дж. Чосера.

МІЛІНДА-ПАНЬХО

«Запитання (палійське *паньхо* — санскр. *прашна*) Мілінди» — тобто грецького царя Менандра, що царював в індо-бактрійській державі (басейн ріки Інду, Гуджерат і частина басейну Гангу) приблизно в 125—95 роки до н. е.

«Мілінда-паньхо» — єдиний твір неканонічної буддійської літератури, що його визнають цейлонські буддисти. Складений спочатку санскритською мовою, а, можливо, одним із санскритських діалектів, він зберігся лише в пізнішій, палійській, редакції.

Деякі з цих філософських розмов між Менандром і буддійським святим мудрецем Нагасеною прирівнюють до діалогів Платона.

КАЛІДАСА

ХМАРА-ВІСТУН

Частина перша

I

Рамагірі — гора Рами, героя індійського епосу «Рамаяни».

Сіта — дружина Рами; ідеал жіночої вірності.

3

«А заслані далеко від коханої, що почувають?» — Період осінніх дощів вважався за найгірший для тих, що перебували в розлуці.

4

Кетака — квіти з надзвичайно чудовим ароматом.

6

Пушкара — міфічна хмара, що спочиває в Гімалаях.

11

Озеро Манаса лежить у Гімалаях. Його індуси вважають святим.

14

Сіддги — міфічні істоти, генії, півбоги.

16

Мала — місцевість, яка здавна вважалася «житницею Індії».

30

Удаяна — легендарний цар, володар народу ватса.

33

Гани — генії, з яких складалась сторожа бога Шіви і його сина, бога мудрості Ганеші.

34

Храм Махакала — храм бога Шіви.

43

«*Перетворившись потім на квітчасту хмарку...*» — Перетворення хмар на квітки, що падають з неба на голови богам-героям, популярне вірування індусів.

48

Брахмаварта — місцевість на північ від Делі. Вважається святою.

49

«*Що вшанував сам Плугоносець...*» — Баларама, або Баладева, старший брат Крішні (ватажок народу ядава) вживав замість зброї свій плуг, тому його й прозвали Плугоносцем.

54

Шарабги — міфічні тварини, подібні до оленя, з чотирма парами ніг, вороги левів і слонів.

56

Кімнари — міфічні істоти; мають людський тулуб і кінську голову.

62

Кальпа — міфічне дерево (з небесного парку бога Індри), яке замість плодів дає все, що в нього попросять.

Частина друга

2

У цій чарівній країні жінки мають квіти всіх пір року: *куравака* і *червоний амарант* цвітуть весною; *шіріші* — влітку; *ніп* — у період дощів; *лотос* — восени; *лодгра* — взимку; *жасмин* — ранньою весною.

2-б

«...у краю *Кубери*». — *Кубера* — цар якшів; другий його епітет — цар царів.

7

«Там камінь місячний, у вікна вправлений, краплини точить». — *Місячний камінь*, мовляв, убирає в себе промені місяця, а потім точить їх, як холодні краплини.

10

«*Кама* тоді не сміє... з бджіл тятиву нести». — У бога кохання *Қами* лук і стріли з квітів, а тятива — із бджіл.

13

«Безпечно плавають фламінго по воді і не згадають Про дивовижне близьке *Манасá*, коли тебе побачать». — Фламінго і лелеки завжди прагнуть на північ, у гори.

17

Лотос і *мушля* належать до дев'яти скарбів бога *Кубери*, що утворюють ніби його герб, який малювали на дверях його васалів.

33

«*Намист перлових і слідів від пазурів моїх воно не має*». — Дряпання й кусання вважаються в індусів одним з елементів «науки про кохання». Були такі «митці», що видряпували півмісяць, тигровий пазур, павину лапку, лотосові пелюстки тощо.

За правилами стародавнього індійського віршування поема мусить кінчатися натяком на щасливе майбутнє, добрим передчуванням, а тому вдячний Якша бажає другові своєму, Хмарі-Вістуну, ніколи не розлучатися зі своєю коханою Блискавкою.

БГАРТРІХАРІ

МАРНІСТЬ СВІТУ

Яма — індійський бог смерті — присуджує мерців на кару, як античний Мінос. Завіса в індійському театрі висить не перед, а за коном, замість декорації.

ДОДАТКИ ДО ПРИМІТОК П. Г. РІТТЕРА

До с. 310

У гімнах «Рігведи» цей бог постає у вигляді вогнисто-волосого воїна на блискотливій колісниці, запряжений полум'яно-рудими кіньми під стягом із диму. Разом із власне культовими функціями, Агні відіграє важливу роль як божество домашнього вогнища. Так, традиційний весільний обряд індусів аж до сьогодні пов'язаний із жертвоприношенням вогню.

До с. 311

До сказаного упорядником антології слід додати, що, звичайно тлумачачи три кроки Вішну як космогонічний акт, не враховується низка легенд, зображених у «Рігведі» і засвідчених у різноманітних пам'ятках стародавньої та середньовічної літератури, легенд не з космогонічним, а соціальним змістом.

Розглядаючи цей міф як зародок концепції земних іпостасей Вішну, кожна з яких у більшій чи в меншій мірі має месіаністське забарвлення, П. Г. Ріттер згадує такі іпостасі як Рама і Крішна. Але безпосередньо цього гімну стосується «Ваманаватара», тобто іпостась карлика. Пов'язані з нею легенди розповідають про те, що в царстві асура Махабалі, який славився щедрістю, люди жили так доброчесно і щасливо, що вони перестали думати про богів і приносити їм пожертви. Боги, нездатні існувати без жертвоприношення, звернулися до Вішну з молитвами допомогти їм. Він, вирішивши скористатися з того, що Махабалі ніколи й нікому не відмовляв у проханні, прибрав вигляду брахмана і попросив, щоб цар наділив його землею, дав йому землі стільки, скільки він, карлик, відміряє її для себе, зробивши три кроки. Махабалі охоче погодився задовольнити прохання брахмана. Тоді Вішну, повернувши собі свій власний вигляд, першим кроком перетнув усю землю, другим — небо, а третім сягнув далі — наступив на голову Махабалі і скинув його в підземний світ.

До с. 314

Асури — суперники богів девів. У «Рігведі», на відміну від пізнішої, зокрема епічної, міфології відсутнє різке проти-

ставлення одних одним як сил зла силам добра. Тому боги, незважаючи на їхні конфлікти з асурами, можуть також називатись асурами, як у даному випадку Варуна.

До с. 315

В науці, однак, і досі не припиняються суперечки з приводу характеру цього гімну. Такі видатні індологи як М. Блумфілд і Я. Гонда наполягають саме на ритуальному його значенні, ряд авторів все ж вважає, що це — сатиричний твір, тим паче, що етнографічні обґрунтування М. Хауга не підтверджуються. Не кажучи вже про те, що сатира можлива і в межах культової літератури, вказівок на сакраментальну роль жаб немає ні в літературних, ні в специфічно фольклорних пам'ятках, ні в пам'ятках мистецтва.

До с. 316

Відомий знавець давньоіндійської літератури М. Вінтернітц вбачав у ньому сатиричне начало. У всякому разі це один з найраніших зразків соціальної лірики, елегійне зітхання з приводу того, що гонитва за багатством стала центральною віссю буття.

До с. 317

У низці гімнів «Рігведи» відбився соціальний антагонізм, який свідчить про глибокий розпад патріархальних відносин, про те, що в світ увірвалися сили, породжені економічною нерівністю. В гімні «Похвала щедрості» індивідуальну біду «Гравця в кості» піднесено до рівня гострого соціального узагальнення.

«... В того, хто ожирів й не зна нестатків,
До сіромахи нехить і презирство,
Коли за поміччю прийде до нього,
Хоч він йому й допомагав раніше».

Якщо в «Гравці в кості» жебрацтво випадає як присуд долі, то в «Похвалі щедрості» скарги йдуть від тих, «хто в відчаї, хто просить їсти, звертаючись до багатого».

До с. 318

П. Г. Ріттер звертає увагу на гротескність гімну «П'яний Індра». Індра в «Рігведі» взагалі посідає одне з найпочесніших місць. Він, як це справедливо зауважив радянський

індолог В. Г. Ерман, являє собою обожнюваного племінного вождя, сповненого шаленої, неприборканої сили й жадоби до життя. Його міфічна функція неоднозначна: він і бог грози, він і бог сонця, і бог-творець, і бог битви тощо. Але насамперед він — свавільний правитель, не позбавлений усіх тих вад, які обтяжують всіх його земних послідовників: часом вчинки його не сумісні з його становищем. Він схильний до обжерливості, до хвастощів, до надмірного пияцтва, до хтивості. Гімн «П'яний Індра» можна розглядати як перший взірець гротеску в літературній історії індійців.

До с. 319

Цей гімн «Атхарваведи» є чи не найбільш повним і всебічним викладом світогляду племен та народностей, які створили веди, що в них висвітлюється не тільки ставлення до світу, а й багато питань з повсякденного буття. Високопоетичний гімн, поряд з його характерним художнім та філософським значенням, як вважають, використовувався також і як заклинання проти землетрусу.

П'ять народів — мається на увазі насамперед п'ять ведичних народів: пуру, яду, турваша, ану, друк'ю.

Матарішван — божество, що в Індії зіграло роль Прометея, принісши на землю вогонь із небес.

До с. 327

У даному випадку П. Г. Ріттер не зовсім правий. Звичайно, в художньому перекладі дозволяється певна вільність. Але, по-перше, епос опоетизовує звичайного, повсякденного птаха, і, по-друге, фламінго в Індії кубляться лише на лиманах півострова Катьявар, що лежать досить далеко від тих місць, де створювалась велика індійська епопея.

МІФОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Абг'явартін-Чаяман — вождь одного з ведичних племен.

Агні — бог вогню, посередник між людьми й богами, що передає останнім жертву, син Дьяуса (Неба) і Прітхві (Землі).

Адїті — прамати, матір богів, одна з дружин прабатька Каш'япи.

Адїтї — сини Адїті; у ведичні часи спочатку їх було шість: Мітра, Ар'яман, Бгага, Варуна, Дакша і Анша. Згодом їх стало дванадцять: Дгатар, Мітра, Ар'яман, Рудра, Варуна, Сур'я, Бгага, Вівасван, Пушан, Савітар, Тваштар, Вішну.

Ангада — син царя мавп Баліна, що боровся разом з Рамою проти Равани.

Ангїрас — один із прабатьків, творець низки гімнів «Рігведи», родоначальник ангїрасів.

Ангїраси — сім стародавніх мудреців, що відзначалися дивовижним співом і вважались натхненниками поетів.

Ангїрі — дружина Васу, бога багатства.

Апсари — небесні діви, мистецькі танцівниці при дворі Індри; спочатку — обожнені тумани чи хмари.

Асури — розряд небожителів, до якого входять сини прабатька Каш'япи і його дружини-праматері Вінати — Дану (Данаї) і Дїті (Дайт'ї); вважались старшими братами богів — девів, з якими асури ворогують.

Атман — індивідуальне виявлення світової душі, що усвідомлюється в єдності з брахманом, первісною реальністю.

Атрі — стародавній мудрець, автор низки гімнів «Рігведи», один з персонажів «Рамаяни».

Ашвіни — брати-близнюки, сини бога сонця Вівасвата і апсари Саранью, персоніфікація сутінок, зцілителі богів.

Бгага — один із синів бога Рудри. Як епітет до ряду богів це слово означає «той, що наділяє, обдаровує».

Бгарадваджа — один із ангїрасів, котрому приписують чимало гімнів «Рігведи», син Бріхаспаті й Мамати, дружини мудреця Утатх'ї, який, завдяки жорстокому подвижництву, досяг безсмертя.

Бгрігу — один з прабатьків, великий мудрець; вважається засновником роду бхаргавів, що служили жерцями у даїнаві і даїтї.

Брахма — у брахманізмі, пізнішому етапі ведійської релігії, верховне божество, що створює світ. В індуїзмі витиснутий Вішну й Шівою, так само як і деміургами у вішнуїзмі та шіваїзмі.

Бріхаспаті — жрець і наставник богів, персоніфікація планети Юпітер. Іноді його ототожнюють з Агні, вважається сином мудреця Ангираса.

Будга — син бога Сами, персоніфікація планети Меркурій.

Буддга — «просвітлений», титул царевича Сіддгартхи Гаутами як засновника вчення буддизму; вважають, що Буддга народився приблизно в 566 році до нашої ери в Капілавасту, помер у 486 році до нашої ери в Кушінагарі.

Варашікха — вождь ведичних племен турвашів і врічівантів, який був убитий у сутичці з вождями ворогуючих племен Абг'явартіном Чаяманою і Врічіватом.

Варуна — один з головних і найстародавніших богів ведичного пантеону, володар вод, охоронець світового порядку.

Васіштха — стародавній мудрець, якому приписують авторство багатьох гімнів із «Рігведи»; змагався з Вішвамітрою, мудрецем, якого теж вважають імовірним автором низки гімнів «Рігведи».

Вібгандака — стародавній мудрець, син Каш'япи, батько Ріш'яшрінги. Одного разу він, зразок здержливості, побачив апсару Урваші і вивергнув сім'я. Його злизала самка газелі, що народила згодом хлопчика, на голові якого були ріжки. Тому немовля й назвали Ріш'яшрінгом, тобто газелерогим.

Вівасват — один із адітьїв, сонячне божество.

Відула — одна з героїнь «Махабгарати», дружина царя Саувіра. Її гнівна настанова синові, котрий утік із поля бою, нагадує Юдгіштхірі, старшому з Пандавів, його матір Кунті.

Відьядгари — міфічні істоти, що заселяють простір між небом і землею, супутники Індри. Згодом, разом з якшами й кіннарами створюють почет бога багатства Кубери. Володіють чарівними знаннями, завдяки яким мають змогу довільно змінювати зовнішній вигляд.

Вішвадеви — група молодших божеств ведичного пантеону, що не мають якихось чітких функцій.

Вішвакарман — у ведах уособлення творчого начала, божественний майстер, що виробляє зброю, небесні колісниці; іноді ототожнюється з Праджапаті, творцем світу.

Вішвамїтра — син стародавнього царя, який завдяки своїй жадобі до знань і самовідданості в релігійному подвижництві із кшатрія став брахманом; один із семи великих мудреців, автор низки гімнів «Рігведи».

Вішварас Пауластья — син прабатька Пуластьї; серед його нащадків ряд важливих персонажів індійської міфології — бог багатства Кубера, ракшаси Равана, Кумбгакарна, Вібгішана, Шурпанакха, Кхара, Душана, які фігурують у «Рамаїні», тощо.

Вішну — одне з найважливіших божеств індуїзму, вседержитель і хранитель світу. У ведичному пантеоні виступає як одне із сонячних божеств. За індуїстськими уявленнями Вішну, щоб врятувати світ від зла, періодично з'являється в різноманітних іпостасях (аватарах), що мають месіаністський характер. Їх десять: риба, черепаха, вепр, людинолев, карлик, Парашурама, Рамачандра, Крішна, Будда, вогненний кінь. Кожний з них відповідає широкий цикл легенд.

Врітра — син праматері Дану, вождь асурів, що ворогують з Індрою. Склалась традиція, за якою він уявляється драконом, що викликає посуху, а Індра, який долає його своєю ваджрою (палицею) — блискавкою, звільняє води.

Гандгарви — рід напівбогів, у котрих верхня половина тулуба людська, нижня — пташина; вони — небесні музиканти й співаки, закохані або чоловіки небесних дів (апсар).

Гаруда — божественний шуліка, цар птахів, син прабатька Каш'япи і праматері Вінати.

Двапара — ім'я одного з царів, що згадується у ведах.

Девават — ім'я одного з царів, згадуваних у ведах.

Іда — прабатько Ману, бажаючи мати нащадків, здійснив жертвопринесення, але помилився у виголошенні жертовної формули, тож у нього замість сина народилась дочка на ім'я Іда або Іла. Вона навчила Ману нових жертовних обрядів, і від спілкування її з Ману пішли різні народи.

Кама — бог кохання; озброєний луком із стеблин цукрової тростини із тятивою з бджіл та стрілами з квітів.

Канва — стародавній мудрець, автор низки гімнів «Рігведи». Він виховав Шакунталу, героїню відомої легенди із «Махабгарати» і славетної драми Калідаси «Пізнання Шакунтали».

Картікея — бог війни, персоніфікація планети Марс, син Ші-

ви, випечений шістьма річковими дівами-критіками. Зображується шестиголовим і дванадцятируким, верхи на павичі.

Кімідіни, кімпуруші, кіннари — міфічні істоти з почту Кубери, назви яких означають приблизно «ну й людина». Кімідіни — духи потворної зовнішності, що зачаровують людей, кімпуруші — низькорослі істоти, у зовнішності яких є риси тварин і людей. Часто ототожнюють з кіннарами, в яких кінські голови, зрослі з пташиними тілами. Всіх їх пов'язує нічна пільма. Основне їхнє завдання — охороняти скарби.

Крішна — земна іпостась Вішну, що її особливо шанують у Джамна-Гангському межиріччі, з яким пов'язані легенди про нього, зібрані в «Бхагаватапурані», бог-пастух.

Кубера — спочатку володар сил пільми, пізніше — бог багатства, володар усього золота, срібла, коштовностей та всіляких інших скарбів.

Лакшмі — богиня щастя, дружина Вішну, мати Ками.

Манібгадра — велитель якшів, брат бога багатства Кубери.

Ману — ім'я чотирнадцяти прабатьків. Першому з них приписується авторство книжки «Манавадгармашастра», тобто «Законів Ману».

Мара — у буддійському пантеоні демон зла, спокусник.

Марути — група божеств ведичного пантеону, боги вітрів і бур, супутники Індри, його дружина.

Матарішван — божество вітру; за велінням Бгрігу приніс людям вогонь з небес.

Навагва — ім'я одного із жерців-ангірасів.

Парджанья — один із найстародавніших ведичних богів, бог дощу, замінений згодом Іन्द्रом.

Партха — епітет Крішни, іпостасі Вішну, що став під час битви, описаної в «Махабхараті», візничим в Арджуни.

Пішачі — стародавній етнонім; у післяведійській літературі демони, що пожирають людей.

Праджапаті — прабатько, іноді — епітет Брахми, але найчастіше стосується кожного з десяти стародавніх мудреців (Мрічі, Атрі, Ангїрас, Пуластья, Пулаха, Крату, Васіштаха, Дакша, Бгрігу, Нарада).

Пракриті — природа; первинна матеріальна субстанція, що надає руху пурушам.

Пурукутса — вождь одного з ведичних племен.

Пурукутсані — дружина Пурукутси, яка народила йому сина, зачатого від іншого чоловіка. У ведійські часи існував

звичай, згідно якого на випадок вимушеної відсутності чоловіка або його безсилля, дитина для нього, продовжувач роду, могла бути зачата іншим чоловіком.

Пуруравас — стародавній цар, вождь племені пуру.

Пуруша — космічний дух, світова душа; завдяки діянню пуруші пракриті приводиться в рух.

Пушан — одне із сонячних божеств ведійського пантеону.

П'ять народів — йдеться про п'ять основних ведійських племен: пуру, яду, турваша, ану, друх'ю, а також аліна, пахта, бхаланаса, шіва, вішанін.

Ракшаси — лихі демони, ворожі людям, нащадки прабатька Каш'япи і праматері Кхаси.

Ріш'яшрінга — син мудреця Каш'япи, якого народила газель і тому мав на голові ріжки.

Рудра — у ведичному пантеоні бог бурі; пізніше ототожнений з Шівою.

Савітар — «той, що народжує», епітет бога сонця Сур'ї.

Сакка — (санскр. Шакра) тобто могутній; в буддизмі — епітет Індри.

Сіддги — люди, що досягли з допомогою таємних обрядів і ритуалів надлюдських здібностей; серед них — здібність робитися безмежно малим або безмежно великим; збільшувати вагу свого тіла або зовсім її позбуватися; не лише здобувати владу над своєю волею, а й підкоряти їй будь-які об'єкти, живі й неживі, в сучасному, в минулому й майбутньому; нарешті, подібно богу, могли стати абсолютними господарями світу.

Сіндги — назва народу, що жив і досі живе в нижній течії Інду.

Сканда — бог війни; див. Картікея.

Сома — персоніфікація соми, ритуального напою, що вживався для приведення жерця до екстатичного стану під час жертвопринесення; одне із поважних божеств ведичного пантеону.

Срінджая Дайвават — вождь одного з ведичних племен, що переміг племена турвашів і вричівантів.

Гваштар — у ведійському пантеоні божественний майстер, який надав форми людям і тваринам. Див. Вішвакарман.

Трасадасью — один із стародавніх мудреців, творців ведичних гімнів, вождь племені пуру.

Турваса, Турваша — вождь турвашів, одного з ведичних племен.

Урваші — небесна діва, кохана Пурураваса.

- Уддалака-Аруні* — стародавній мудрець, батько Начікетаса.
- Ушас* — обожнення зорі, одне із найстародавніших божеств ведичного пантеону.
- Хануман* — вождь мавп, син бога вітру Ваю і небесної діви Анджани. Відіграє важливу роль у «Рамаяні» як відданий помічник Рами.
- Чарані* — група божественних співаків і танцюристів.
- Шакунтала* — дочка мудреця Вішвамітри і апсари Менаки, вихована мудрецем Канвою.
- Шалабганджика* — лісова богиня, одна із різновидів якшів.
- Шачі* — дужа, могутня, епітет дружини Індри Індрані.
- Шрі* — багатство, щастя, благополуччя — епітети Лакшмі, дружини Вішну.
- Якші* — місцеві божества, що живуть у лісах і оберігають скарби; зображаються у вигляді потворних карликів з великим черевом; складають частину почту Кубери.
- Яма* — бог смерті. В деяких джерелах Яма і його сестра-близнючка Ямі є першим подружжям, від якого пішов рід людський.

З М І С Т

Про «Антологію давньоіндійської
літератури» П. Г. Ріттера
Передмова Ігоря Серебрякова 5

Давня Індія та її література.
Олександр Білецький 17

ГІМНИ І ЛЕГЕНДИ НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ

РІГВЕДА

До Агні	91	
До Вішну	92	
До Савітара	92	
Вішвамітра і річки	94	
Варуна й Індра	96	
До світової зорі	97	
До Парджаньї	99	
До Індри	100	
До Пушана	101	
До Варуни	102	
Жаби	103	
До всіх богів (Загадки)	104	
Народна пісня при чавленні Соми	105	
Гравець у кості	105	
Пуруравас і Урваші	107	
П'яний Індра	110	
До ночі	111	
Космогонія	112	
До лісової феї	113	
До вітру	114	

АТХАРВАВЕДА

До Варуни	115	
До кашлю	116	
До великої матері землі	116	

ШАТАПАТХАБРАХМАНА

Легенда про світову зливу	124	
Легенда про Пурураваса й Урваші	125	

МАЙТРАЯНІ-САНХІТА

Легенда про крилаті гори	129	
Походження дня і ночі	129	

ВЕДИ, ВЕДАІЗМ, БРАХМАНІЗМ

КАТХАУПАНІШАДА

Перше повчання	
Перша ліана	133
Друга ліана	137
Третя ліана	140
Друге повчання	
Четверта ліана	142
П'ята ліана	144
Шоста ліана	145

ЕПІЧНІ ПОЕМИ

МАХАБГАРАТА

Легенда про Шакунталу	151
Епізод про Наля і Дамаянті (<i>Уривки</i>)	
Як Наль і Дамаянті покохалися	163
Наль грає в кості	167
Наль тікає до лісу	170
Розлука Наля з Дамаянті	174
Як Дамаянті врятовано від змія	178
Зустріч Дамаянті	
з пустинниками та караваном	182
Загибель каравану	
та перебування Дамаянті в царя чедів	187
Зустріч Дамаянті з Налем	194
Легенда про юнака-аскета Ріш'яшрінга	199
Заклик кшатрійки Відули до свого сина Санджаї,	
якого подолали вороги — цар і народ сіндгів	208
Велика битва Кауравів з Пандавами	213

РАМАЯНА

Готуються коронувати Раму	219
Прикрашають столицю Айодг'ю до свята	221
Перебування Рами на горі Чітракуті	224
Як забито Яджнядатту, брахманового сина	227
Брахманів проклін	232
Підняття на гору Махендру	236
Хануманів стрибок	238
Велетень Равана	241
Вогневе випробування Сіти	244
Прикінцеві строфи поеми	247

БУДДИЗМ

ДГАММАПАДА 251

СУТТАНІПАТА

Розмова Будди з пастухом Джанією	256
----------------------------------	-----

МАХАВАГГА

Вогневе казання 259

МАХАПАРІНІРВАНАСУТТА

Перебування Будди в Чунди-золотаря 262
Смерть Будди 263

КНИГА ДЖАТАК

Як убито Сундарі 267
Джатака про мавпячого царя 269
Джатака про черепаху 271
Джатака про папугу Радгу 273
Джатака про осла в лев'ячій шкурі 274
Джатака про лукаву дівчину 275

МІЛІНДА-ПАНЬХО

З САНСКРИТСЬКОЇ КЛАСИКИ

КАЛІДАСА

Хмара-Вістун
Частина перша 285
Частина друга 297

БГАРТРІХАРІ

1. Нещасне кохання 306
2. Жінка — джерело радощів і страждань 306
3. Закохана жінка не знає міри 306
4. Муки кохання 306
5. Не гай часу! 307
6. Почуття принаджує 307
7. Недбалість людська 307
8. Самотність старості 307
9. Нікчемність життя 308
10. Марність світу 308
11. Благородність, своя користь, злоба 308
12. Гідність людська 309
13. Оздоба мужчини 309
14. Сила науки 309
15. Захід життя 309

Примітки. Павло Ріттер 310

Додатки до приміток П. Г. Ріттера
Ігор Серебряков 340

Міфологічний словничок
Ігор Серебряков 343

ГОЛОСА ДРЕВНЕЙ ИНДИИ

Антология древнеиндийской литературы

Составление, перевод с санскрита и примечания
Павла Григорьевича РИТТЕРА

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1982
(На украинском языке)

Редактор *В. Г. Струтинський*
Художник *Р. З. Масаутов*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *Н. І. Харчук*

Информ. бланк № 1643

Здано до складання 17.02.82.
Підписано до друку 19.08.82.
Формат 84×100¹/₃₂. Папір тифдручний.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 17,16.
Ум. фарб. відб. 17,797.
Обл.-вид. арк. 17,709.
Тираж 14 000. Зам. 2—148.
Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

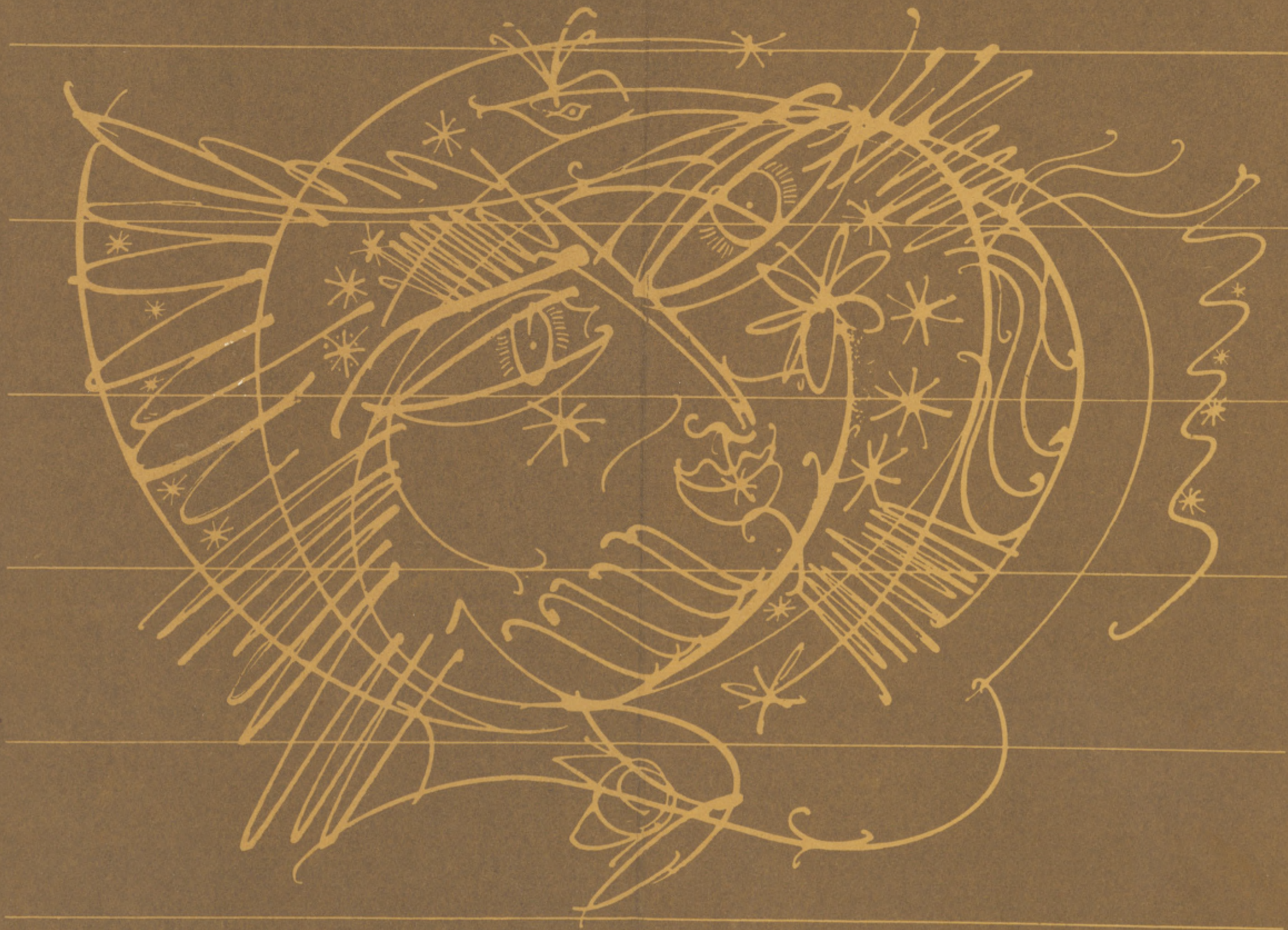
Київська книжкова фабрика
«Жовтень».
252053, вул. Артема, 25.

Г61   Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; Передм. І. Се-ребрякова.— К.: Дніпро, 1982.— 351 с., іл.

В антології представлено зразки найдавніших пам'яток словесності народів Індії — гімни «Рігведи», «Атхарваведи», фрагменти великих епосів «Махабгарата» і «Рамаяна», буддійської літератури (з книг «Дгаммапада», «Суттаніпата», «Джатаки»), а також санскритської класики (твори Калідаси і Бгартріхарі).

* ГОЛОСИ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ Антологія давньогрецької літератури *

★ ГОЛОСИ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ ★ Антологія давньоіндійської літератури

★ ГОЛОСИ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ ★

★ Антологія давньоіндійської літератури ★